

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

ПРОЦЮК ОЛЕСЯ МИКОЛАЇВНА

УДК [343.102:343.137.5] (043.3)

**КРИМІНАЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ Й ТАКТИКА
ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПІДОЗРЮВАНОВОГО**

12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

Науковий керівник
Благута Роман Ігорович,
кандидат юридичних наук,
доцент

Київ – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПІДОЗРЮВАНОГО.....	14
1.1. Стан наукового розроблення кримінальних процесуальних, криміналістичних і психологічних питань допиту неповнолітнього підозрюваного.....	14
1.2. Кримінальний процесуальний статус неповнолітнього підозрюваного та його вплив на нормативно-правову регламентацію допиту.....	25
1.3. Поняття допиту неповнолітнього підозрюваного та його види.....	41
Висновки до розділу 1.....	51
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ДО ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПІДОЗРЮВАНОГО.....	54
2.1. Планування допиту, місце і час його проведення.....	54
2.2. Вивчення особи неповнолітнього підозрюваного та напрями використання отриманої інформації під час проведення його допиту.....	71
2.3. Учасники допиту неповнолітнього підозрюваного та особливості їх залучення.....	90
Висновки до розділу 2.....	116
РОЗДІЛ 3. ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПІДОЗРЮВАНОГО.....	119
3.1. Налагодження психологічного контакту з неповнолітнім підозрюваним..	119
3.2. Застосування методів психологічного впливу під час допиту неповнолітнього підозрюваного.....	138
3.3. Тактичні прийоми під час проведення допиту в конфліктній ситуації...	150
3.4. Тактичні прийоми під час проведення допиту в безконфліктній ситуації.....	178

Висновки до розділу 3.....	190
ВИСНОВКИ.....	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	201
ДОДАТКИ.....	224

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс
ООН	Організація Об'єднаних Націй
СІЗО	Слідчий ізолятор
СК	Сімейний кодекс

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний етап формування демократичного суспільства в Україні, що обрала курс на євроінтеграцію, супроводжується негативними явищами соціального характеру, одне з яких полягає в поширенні злочинності серед неповнолітніх. Офіційні статистичні дані свідчать про те, що, незважаючи на певні позитивні тенденції стосовно зменшення кількості вчинених правопорушень неповнолітніми (2013 р. – 8781; 2014 р. – 7467; 2015 р. – 7171), рівень злочинності залишається доволі високим. За вісім місяців 2016 р. неповнолітніми або за їх участі вчинено 3366 кримінальних правопорушень. За цей же період повідомлено про підозру 2768 неповнолітнім.

Допит є чи не єдиною слідчою (розшуковою) дією, яка проводиться в усіх без винятку кримінальних провадженнях. У теорії кримінального процесу та в практичній діяльності слідчих підрозділів існує чимало проблемних аспектів, що стосуються допиту неповнолітніх підозрюваних. Складність його проведення обумовлена специфікою психології формування такої категорії допитуваних, їх віковими та індивідуальними особливостями.

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що прийнятий 2012 р. Кримінальний процесуальний кодекс України ввів принципово нові положення щодо процесуальної регламентації проведення допиту. Відтак, потребують оновлення й удосконалення практичні рекомендації щодо проведення допиту і такої категорії осіб, як неповнолітні підозрювані.

Глибинні перетворення в суспільстві, суттєві зміни в системі цінностей у молоді, що відбулися останніми роками (їм притаманний індивідуалізм, що прийшов на зміну радянському колективізму), зміни в психофізичному та соціальному розвитку неповнолітніх, що вплинуло на мотивацію їх поведінки, зокрема злочинної, зумовило актуальність теми дослідження і необхідність комплексного вивчення процесуальних, організаційно-тактичних і психологічних аспектів допиту неповнолітніх підозрюваних.

Вагомий внесок у розроблення наукових засад проведення допиту зробили такі відомі вчені-процесуалісти, як Ю. П. Аленін, В. І. Галаган, І. В. Гловюк, А. О. Ляш, О. Р. Михайленко, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, В. О. Попелюшко, Л. Д. Удалова, М. О. Янковий та ін. Проблематику розслідування правопорушень, тактику окремих слідчих (розшукових) дій розкрито в роботах криміналістів В. П. Бахіна, В. Д. Берназа, П. Д. Біленчука, В. К. Весельського, В. Я. Горбачевського, А. В. Іщенка, В. О. Коновалової, В. С. Кузьмічова, В. Г. Лукашевича, Є. Д. Лук'янчикова, В. М. Тertiшника, С. В. Харченка, К. О. Чаплинського, С. С. Чернявського, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітька. Психологічні особливості проведення слідчих дій, зокрема за участі неповнолітніх, також досліджували Р. І. Благута, В. Л. Васильєв, А. П. Венедиктов, Н. І. Гаврилова, Н. В. Грищенко, М. Є. Дирдін, Д. В. Затенацький, М. В. Костицький, Д. В. Куриленко, І. В. Озерський, Н. В. Павлюк, С. А. Риб'янець, Ю. А. Чаплинська та ін.

Різні аспекти проведення допиту розглядали й інші вчені, а саме: Н. І. Гуковська, А. В. Дулов, С. П. Єфимичев, М. І. Кулагін, І. А. Макаренко, Г. М. Мінковський, П. Д. Нестеренко, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. І. Порубов, Є. В. Стрельцова, С. В. Тетюєв, О. Ю. Ямпольський.

Водночас, незважаючи на наявність змістовних наукових досліджень, що мають практичну спрямованість, проте більшість з яких ґрунтуються на нормах КПК України 1960 р., не дослідженими залишаються особливості проведення допиту неповнолітнього підозрюваного, його видова характеристика, допустимість застосування до такого учасника кримінального процесу методів психологічного впливу та оптимальний вибір тактичних прийомів. З огляду на те, що ефективність тактичних прийомів, які ґрунтуються на світоглядних позиціях неповнолітніх, знижується, сьогодні органи досудового розслідування потребують їх оновлення. Окреслені обставини визначили необхідність детального дослідження обраної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Обраний напрям дослідження узгоджується з положеннями Стратегії

національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015; Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 р., затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р; Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затверджених наказом МВС України від 16 березня 2015 р. № 275 (п. 7 Актуальні проблеми реалізації кримінального процесуального законодавства та розслідування злочинів). Робота виконана в контексті теми науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Львівського державного університету внутрішніх справ «Протидія злочинам, підслідним органам внутрішніх справ: правові, кримінологічні та криміналістичні аспекти» (реєстраційний номер 0112U007493). Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Львівського державного університету внутрішніх справ 25 лютого 2011 р. (протокол № 7) та уточнено 25 листопада 2015 р. (протокол № 4).

Мета і задачі дослідження. *Метою* роботи є розроблення науково обґрунтованих рекомендацій, що сприятимуть підвищенню ефективності проведення допиту неповнолітнього підозрюваного, та формулювання пропозицій з удосконалення кримінального процесуального законодавства.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі *задачі*:

- визначити стан наукового розроблення кримінальних процесуальних, криміналістичних і психологічних питань допиту неповнолітнього підозрюваного;
- розкрити сутність кримінального процесуального статусу неповнолітнього підозрюваного;
- запропонувати визначення поняття допиту неповнолітнього підозрюваного та здійснити його класифікацію;
- визначити оптимальні місце й час проведення допиту такого учасника кримінального процесу, як неповнолітній підозрюваний;

- розкрити основні елементи вивчення особи неповнолітнього підозрюваного та окреслити методи отримання інформації про неповнолітнього допитуваного;

- визначити завдання обов’язкових учасників допиту неповнолітнього підозрюваного та з’ясувати особливості їх залучення до проведення вказаної слідчої (розшукової) дії;

- сформулювати дефініцію психологічного впливу на неповнолітнього підозрюваного та встановити допустимі для застосування методи психологічного впливу під час допиту неповнолітнього підозрюваного;

- навести типологію мотивів самообмови неповнолітнього підозрюваного;

- запропонувати систему тактичних прийомів допиту неповнолітнього підозрюваного в конфліктній ситуації та виокремити найефективніші тактичні прийоми, що може застосовувати слідчий під час допиту неповнолітнього підозрюваного в безконфліктній ситуації;

- розробити та надати пропозиції стосовно вдосконалення норм чинного кримінального процесуального законодавства, що регламентують порядок проведення допиту неповнолітнього підозрюваного.

Об’єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають між учасниками кримінального провадження під час допиту неповнолітнього підозрюваного.

Предмет дослідження – кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного.

Методи дослідження обрано відповідно до мети і задач, а також особливостей об’єкта і предмета наукового пошуку для усебічного вивчення й осмислення окресленої проблеми.

За допомогою *логіко-семантичного методу* досліджено змістове навантаження термінів «кримінальний процесуальний статус», «допит», «тактичний прийом» і сформовано визначення термінів «допит неповнолітнього підозрюваного», «психологічний вплив на неповнолітнього

підозрюваного», «тактичний прийом» (підрозділи 1.2, 1.3, 3.2, 3.3). Для розроблення пропозицій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства України застосовано *методи прогнозування та моделювання* (підрозділи 1.2, 2.1, 2.3). Для зіставлення норм КПК 1960 р. та КПК 2012 р. використано *компаративний метод* (підрозділи 1.2, 1.3, 2.3). Під час вивчення кримінально-процесуального законодавства зарубіжних держав і норм міжнародних нормативно-правових актів, для визначення можливостей використання зарубіжного досвіду у вітчизняному законодавстві, а також для порівняння думок і дефініцій учених застосовано *порівняльно-правовий метод* (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 2.3, 3.2, 3.3, 3.4). За допомогою *структурного методу* виокремлено та досліджено особливості кримінального процесуального статусу неповнолітнього підозрюваного (підрозділ 1.2). *Соціологічний метод* використано під час анкетування практикуючих слідчих у територіальних підрозділах органів внутрішніх справ Національної поліції України, які безпосередньо здійснюють розслідування злочинів, учинених неповнолітніми (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 3.2, 3.3, 3.4). На кожному етапі дослідження використано *формально-логічні методи* (аналіз, синтез, індукція та дедукція) для формулювання дефініцій, висновків, розроблення системи тактичних прийомів, що застосовує слідчий під час допиту неповнолітнього підозрюваного та для розроблення рекомендацій з проведення підготовки до допиту й безпосередньо допиту. За допомогою *методу інтерв'ювання* отримано частину емпіричної бази.

Емпіричну базу дослідження становлять дані офіційної правової статистики за період 2013–2016 рр.; результати анкетування 220 слідчих територіальних підрозділів органів внутрішніх справ Національної поліції України, які розслідували кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми, що проводилося упродовж 2014–2015 рр. Вінницькій, Волинській, Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Тернопільській, Харківській, Херсонській, Черкаській областях і

м. Києві, та результати вивчення матеріалів 113 кримінальних проваджень у м. Львові, що здійснювали слідчі підрозділи органів внутрішніх справ Національної поліції України. Під час вивчення матеріалів практики та визначення ключових аспектів обраної проблеми використано досвід роботи дисертантки слідчим СВ Личаківського РВ ЛМУ ГУМВС України у Львівській області.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням кримінальної процесуальної регламентації й тактики проведення допиту неповнолітнього підозрюваного. У дослідженні сформульовано та обґрунтовано низку висновків і рекомендацій до найбільш суттєвих з яких слід виділити такі:

вперше:

- запропоновано обов'язковість проведення додаткового допиту неповнолітнього підозрюваного через декілька днів після проведення первинного допиту, враховуючи сутність ремінісценції, а також підвищену емоційну вразливість неповнолітніх одразу після затримання;

- наведено типологію мотивів самообмови неповнолітніх підозрюваних у конфліктних ситуаціях (коли допитуваний зізнається у вчиненні злочину, якого не вчиняв; коли вчинено груповий злочин, а неповнолітній підозрюваний взяв усю вину за вчинене на себе; коли неповнолітній підозрюваний зізнається у вчиненні більш тяжкого злочину, ніж насправді; коли неповнолітній підозрюваний перебільшує свою роль у вчиненому злочині та коли повідомляє про вчинення менш тяжкого злочину, ніж був учинений насправді);

- запропоновано систему тактичних прийомів допиту неповнолітніх підозрюваних у конфліктній ситуації (згрупувавши залежно від наслідків, спричинених конфліктною ситуацією, та від зайнятої позиції неповнолітнього підозрюваного і його захисника), виокремлено тактичні прийоми, які

найдоцільніше застосовувати під час допиту неповнолітніх підозрюваних в умовах безконфліктної ситуації;

удосконалено:

– перелік обставин, які дають змогу усунути або обмежити участь законного представника неповнолітнього підозрюваного, шляхом доповнення їх нормою, коли зазначені особи перебувають у конфліктних стосунках і неповнолітній підозрюваний не бажає, щоб та чи інша особа була представником його інтересів (запропоновано доповнити ст. 488 КПК України ч. 4);

– класифікацію допиту неповнолітнього підозрюваного за такими критеріями: черговістю; змістом; психофізичним станом неповнолітнього підозрюваного; колом додаткових учасників, які можуть брати участь у допиті поряд з обов'язковими (законним представником, захисником, педагогом або психологом); залежно від комунікативної ситуації; за фактом встановлення психологічного контакту; місцем проведення; часом проведення; суб'єктами допиту; фактом застосування технічних засобів; фізичною присутністю допитуваного;

– поняття допиту неповнолітнього підозрюваного, психологічного впливу на неповнолітнього підозрюваного, тактичного прийому, що застосовує слідчий під час допиту неповнолітнього підозрюваного;

дістало подальший розвиток:

– рекомендації щодо визначення розумних часових меж допиту неповнолітнього підозрюваного за клопотанням захисника і розширення часових меж загальної тривалості допиту неповнолітнього підозрюваного шляхом унесення змін і доповнень до ч. 2 ст. 226 КПК України;

– рекомендації щодо доцільності застосування під час допиту неповнолітніх підозрюваних таких методів психологічного впливу, як «зараження», «наслідування» і «переконання», аргументовано недопустимість застосування маніпуляції і навіювання (як одного зі способів маніпуляції);

– рекомендації щодо врахування позиції неповнолітнього підозрюваного у призначенні законного представника шляхом унесення змін і доповнень до ч. 3 ст. 488 КПК України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені й аргументовані в дисертації теоретичні положення, висновки, пропозиції та рекомендації впроваджено й надалі може бути використані у:

– *науково-дослідній діяльності* – як теоретична основа для подальших досліджень особливостей допиту неповнолітнього підозрюваного під час досудового розслідування, а також як предмет науково-дослідної діяльності викладачів, студентів, курсантів, слухачів магістратури, аспірантів (акт впровадження в науково-дослідну діяльність Національної академії внутрішніх справ від 12 вересня 2016 р.);

– *законотворчій діяльності* – при внесенні змін і доповнень до КПК України з питань проведення допиту неповнолітнього підозрюваного (лист до Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності від 29 вересня 2016 р. № 3/3163);

– *практичній діяльності слідчих підрозділів* – під час проведення слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітніх підозрюваних (акт впровадження у практичну діяльність Головного управління Національної поліції у Львівській області від 28 липня 2016 р.);

– *освітньому процесі* – під час викладання навчальних дисциплін «Криміналістика», «Кримінальний процес», «Доказування» і спеціальних курсів, а також у процесі підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів (акт впровадження в освітній процес Львівського державного університету внутрішніх справ від 14 червня 2016 р. № 26).

Апробація результатів дисертації. Теоретичні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднено на таких науково-практичних заходах: звітній науковій конференції факультету з підготовки слідчих ЛьВДУВС (м. Львів, 25 березня 2011 р.); звітних наукових конференціях ад'юнктів, аспірантів та здобувачів ЛьВДУВС (м. Львів, 30 вересня 2011 р. і

27 вересня 2013 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти» (м. Львів, 19–20 вересня 2013 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Актуальні проблеми адміністративного та кримінального права і процесу» (м. Донецьк, 15 березня 2014 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах» (м. Львів, 16 жовтня 2015 р.).

Публікації. Основні наукові результати дослідження відображено в 11 публікаціях, зокрема в чотирьох наукових статтях у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одній статті в електронному фаховому виданні іноземної держави та шести тезах доповідей на конференціях.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПІДОЗРЮВАНОГО

1.1. Стан наукового розроблення кримінальних процесуальних, криміналістичних і психологічних питань допиту неповнолітнього підозрюваного

Відповідно до ст. 3 Конституції України, серед усіх категорій осіб, чий права і свободи зобов'язалася утверджувати та забезпечувати наша держава, можна виокремити неповнолітніх, яким органи законодавчої та виконавчої влади повинні приділяти особливу увагу. На виконання міжнародно-правових угод, а також Закону України «Про охорону дитинства», у ч. 2 ст. 484 чинного КПК України передбачено, що під час кримінального провадження стосовно неповнолітнього, у тому числі щодо застосування примусових заходів виховного характеру, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші учасники, які беруть у ньому участь, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим і психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та вживати всіх інших заходів, спрямованих на мінімізацію недопущення негативного впливу на неповнолітнього.

Загальновідомо, що допит є найстарішим джерелом доказів та по праву вважається однією з перших процесуальних дій, відомих в історії правосуддя.

Таку слідчу дію, як допит загалом та окремі його аспекти зокрема, досліджувало багато вчених. Першу кандидатську дисертацію, що присвячена тактиці допиту, захистила 1953 р. В. О. Коновалова, яка розглядала тактику допиту свідків. У подальшому над проблематикою вказаної слідчої дії працювали М. В. Бахарев, В. Є. Богинський, В. К. Весельський, В. І. Галаган,

І. В. Гловюк, В. А. Журавель, О. О. Закатов, В. С. Комаркова, О. Р. Михайленко, М. А. Погорецький, В. О. Попелюшко, Л. Д. Удалова, В. Ю. Шепітько, М. О. Янковий.

Із зарубіжних учених особливості такої слідчої дії, як допит, досліджували А. П. Аленін, Р. С. Белкін, А. М. Васильєв, Г. Г. Доспулов, М. І. Єнікєєв, С. П. Єфимичев, Л. М. Карнеєва, Кертес Имре, М. І. Кулагін, М. І. Порубов, Н. Ш. Сафін, А. М. Сильнов, С. В. Тетюєв, Е. А. Черних, О. Ю. Ямпольський та ін.

Як зазначає М. О. Янковий, проблематика допиту була і є актуальною та досліджується науковцями вже багато років поспіль, але ця наукова категорія продовжує розвиватися, становить значний науковий інтерес [208, с. 185]. М. С. Казаренко та О. П. Хименко також вважають, що для того, щоб правильно визначати пріоритетні напрями наукових пошуків, щоб не повторювати помилок минулого, необхідно ще працювати над дослідженням даної проблематики [63, с. 32].

Водночас спостерігаються різні підходи до розуміння поняття допиту. Так, С. П. Єфимичев, М. І. Кулагін, О. Ю. Ямпольський називають допит найбільш поширеною слідчою дією, сутність якої полягає в отриманні слідчим від допитуваного відомостей про подію злочину, осіб, які його вчинили, характер і розмір шкоди, причини й умови, що як спонукали до злочину, так і сприяли його вчиненню, а також інші обставини, що мають значення для справи [53, с. 5]. Як зазначає М. І. Порубов, допит – це один з основних процесуальних засобів отримання і перевірки доказової інформації про вчинений злочин. З його допомогою отримується і перевіряється значна частина доказової інформації [143, с. 7]. Важливо звернути увагу на те, що ці вчені розглядають допит як односторонній процес отримання слідчим інформації про вчинений злочин, а не як взаємодію слідчого з допитуваним. Така позиція, на наш погляд, є досить звуженою, адже допитуваний теж отримує під час допиту певну інформацію, відбувається взаємодія між учасникам слідчої дії.

Як слушно зазначають А. В. Дулов та П. Д. Нестеренко, якщо розглядати допит лише як засіб пізнання слідчим фактів минулого, фактів, які він не може бачити і спостерігати в даний час самостійно, шляхом сприйняття почутого від людей, які розповідають про події, що відбулися, то це буде лише зовнішньою формою допиту. Для розуміння сутності цього поняття потрібно виходити, насамперед, з того, що це психічне відношення двох людей. Науковці правильно зазначають, що допит – це процес взаємної розумової та інформаційної діяльності, взаємодія допитуваного і слідчого з метою відновлення фактів, обставин, що мають значення для справи [48, с. 57–58]. Допит як один з найскладніших комунікативних процесів слідчої діяльності передбачає взаємообмін діями, інформацією і станами включених до нього суб'єктів, тому для досягнення юристом своїх професійно важливих цілей професійне спілкування вимагає ретельної підготовленості та методичного забезпечення.

Оскільки взаємозв'язки між учасниками комунікативного процесу мають двосторонній характер, співвідношення між вербальними і невербальними засобами у процесі спілкування визначається характером завдань, що спільно розв'язуються, та умовами спільної діяльності. Для того, щоб можна було розв'язати поставлене перед юристом завдання під час професійного спілкування в період проведення допиту (йдеться передусім про встановлення істини у кримінальному провадженні), комунікативний процес повинен мати характер саме взаємодії, а не одностороннього впливу на особистість допитуваного [170, с. 10].

На думку Г. Г. Доспулова, допит необхідно розглядати як систему, що складається з трьох елементів чи підсистем: кримінально-правового закону, слідчого і допитуваного (свідка, потерпілого, підозрюваного чи обвинуваченого). Жоден із цих елементів не може існувати самостійно під час допиту, оскільки кримінальний процесуальний закон регламентує права й обов'язки слідчого, наділяє правами й обов'язками допитуваних, регулює поведінку учасників допиту. Таким чином, кримінальний процесуальний

закон є умовою створення системи і функціонування двох інших її елементів. Допит, за словами Г. Г. Доспулова, – це регульована кримінально-процесуальним законом взаємодія слідчого з допитуваним (свідком, потерпілим, підозрюваним, обвинуваченим) з метою отримання інформації, що має значення для справи, відповідно до того, як вона була сприйнята та збережена в пам'яті [45, с. 4–6, 16].

Допит являє собою процес спілкування, в якому слідчий завжди повинен зберігати ініціативу в регулюванні процесу обміну інформацією. Отримання інформації під час допиту має свої особливості, що визначаються процесуальним становищем допитуваного, зайнятою ним позицією, заінтересованістю в результатах справи, індивідуальними особливостями особи та деякими іншими обставинами [201, с. 53]. В. Ю. Шепітько під поняттям допиту розуміє процесуальну дію, що являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, які беруть у ньому участь, спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі [201, с. 51].

Досліджуючи генезис поняття та сутність допиту, здійснюючи періодизацію розвитку теорії допиту, характеризуючи його види М. О. Янковий надав своє трактування допиту, позначаючи цим поняттям регламентований кримінально-процесуальним законом процес специфічної вербальної взаємодії з допитуваним, під час якої слідчий (дізнавач, прокурор, суддя), використовуючи законні практичні прийоми і методи психологічного впливу, отримує від допитуваного і фіксує у протоколі усну інформацію про відомі йому обставини, що мають значення для розслідування злочину [208, с. 190; 210; 209]. Отже, формулювання визначеного поняття відрізняється від наведених вище. Йдеться про використання слідчим законних тактичних прийомів і методів психологічного впливу.

Питання поняття психологічного впливу, застосування його до окремих осіб у процесі досудового розслідування вивчало багато науковців. Спроби

визначення і класифікації конкретних прийомів та методів психологічного впливу робили такі вчені, як І. Є. Биховський, С. О. Гарькавець, М. В. Костицький, М. І. Порубов, М. П. Хайдуков, Ю. В. Чуфаровський, а В. П. Бахін, В. Г. Гончаренко, Н. І. Єфімова, В. О. Коновалова, В. Г. Лукашевич, О. Р. Ратінов, та М. В. Салтевський досліджували питання критеріїв допустимості застосування вказаних методів. Юридичні і психологічні аспекти застосування методів психологічного впливу розглянуто в роботах В. Г. Андросюка, Є. Л. Доценка, М. І. Єнікеева, Т. С. Кабаченко, В. О. Коновалової, О. Р. Ратінова, Є. В. Сидоренка, Ф. М. Сокирана, О. М. Столяренка, Л. Б. Філонова, В. Ю. Шепітька, В. В. Юстицького та ін.

Зокрема, проблемі здійснення психологічного впливу в сучасній правовій літературі приділяють увагу такі вчені, як В. Г. Андросюк, Л. М. Балобанова, В. В. Бедь, В. А. Коновалова, О. М. Корнєв, В. К. Лисиченко, Н. Є. Милородова.

Водночас, дослідженню питань застосування слідчим методів психологічного впливу під час проведення конкретних слідчих дій у процесі досудового розслідування та допустимості застосування методів психологічного впливу до окремих суб'єктів кримінального провадження приділено недостатньо уваги. Під час досудового слідства слідчий часто застосовує психологічний вплив на допитуваного з метою отримання повної та достовірної інформації. Проте не завжди цей вплив є законним та правомірним та не завжди слідчий вибирає доцільний, відповідно до ситуації, метод впливу на конкретну особу. Науковці вивчали питання застосування психологічного впливу, критерії допустимості застосування цих методів, здійснювали їх класифікацію, проте недостатньо уваги звертали на застосування методів впливу щодо окремих категорій осіб, зокрема стосовно неповнолітніх.

Як показали результати узагальнення наукових праць, у літературі, загалом, допит розглядається в кримінальному процесуальному, тактико-

криміналістичному, психологічному, етичному аспектах. Деякі науковці розглядають допит одночасно в декількох аспектах: процесуальному і криміналістичному, процесуальному і психологічному.

Наприклад, Имре Кертес [71] детально дослідив та описав тактику допиту. Науковець розглядав тактичні особливості допиту, що зумовлені психічними процесами формування показань; вивчав та досліджував психологічні особливості формування показань, що може сприяти не лише правильній оцінці показань, а й правильному проведенню допиту. В. Г. Лукашевич [112] висвітлював окремі проблеми теорії криміналістичної тактики й узагальнював позитивний досвід практики збирання інформації під час проведення допиту та інших слідчих дій. Науковець також виділяв стадії допиту, описував установлення психологічного контакту й використання тактичних прийомів допиту неповнолітніх.

Г. Г. Доспулов [45] надав загальну психологічну характеристику однієї з основних слідчих дій – допиту, сформулював закономірності та стадії формування показань учасників допиту, зокрема й підозрюваного, у контексті психології розглядав тактичні прийоми допиту. М. І. Єнікєєв [50] також досліджує психологію допиту. Окремо приділяє увагу допиту підозрюваного та обвинуваченого; застосуванню психологічного впливу на останніх.

С. П. Єфимичев, М. І. Кулагін, А. Е. Ямпольський [53] комплексно розглядали процесуальні, криміналістичні та судово-психологічні питання проведення допиту на досудовому слідстві. М. І. Порубов, А. В. Порубов [145] теж ретельно досліджували комплекс питань, що стосувалися допиту. Тема висвітлювалася багатопланово – у процесуальному, організаційному, криміналістичному, психологічному та етичному аспектах.

Як зазначалося, базовою слідчою (розшуковою) дією, під час якої отримуються показання як джерело доказів, є допит. Це одна із слідчих (розшукових) дій, що пов'язана з безпосереднім контактом з учасниками кримінального процесу, і тому використання слідчим психологічних знань є невід'ємною частиною проведення допиту. Але допит окремих категорій осіб

потребує особливих знань та використання спеціальних прийомів. До таких категорій осіб, зокрема, належать неповнолітні, допит яких регламентується ст. 224, 226 та 490 чинного КПК України [94].

Праці багатьох представників радянської та вітчизняної науки присвячено дослідженню, аналізу та характеристиці особливостей допиту неповнолітніх учасників кримінального процесу. Зокрема, М. І. Єнікєєв та Е. А. Черних вивчали психологічні основи допиту неповнолітніх на досудовому слідстві [51].

І. А. Макаренко особливу увагу звернула на розроблення системи тактичних прийомів допиту неповнолітнього обвинуваченого з урахуванням слідчих ситуацій, що виникали на момент пред'явлення обвинувачення і психологічних особливостей підліткового віку [115].

Ю. П. Михальчук комплексно розглядала процесуальні й тактичні проблеми допиту неповнолітніх обвинувачених під час досудового слідства. Особлива увага зосереджувалася на виявленні специфіки застосування тактичних прийомів допиту неповнолітніх обвинувачених [126].

С. В. Тетюєв досліджував процесуальні особливості допиту неповнолітнього обвинуваченого. Науковець у своїй роботі значну увагу приділив процесуальному аспекту допиту неповнолітнього обвинуваченого, а питання тактики розглянув лише поверхово. Автор розглянув дискусійні питання участі педагога (психолога) під час допиту неповнолітнього обвинуваченого. На думку С. В. Тетюєва, найбільш точне визначення допиту запропонував Н. Ш. Сафін. Незважаючи на те, що останній досліджував проблеми допиту неповнолітнього підозрюваного, С. В. Тетюєв адаптував це визначення до допиту неповнолітнього обвинуваченого. Ми поділяємо таку думку і вважаємо, що формулювання Н. Ш. Сафіна охоплює багато важливих аспектів, проте в самому визначенні не йдеться про елементи психологічної характеристики допитуваного неповнолітнього підозрюваного та застосування правомірних засобів впливу, хоча ці питання розглянуто в дослідженні науковця. Допит неповнолітнього підозрюваного, як вважає

Н. Ш. Сафін, – це невідкладна комунікативна слідча дія, що ґрунтується на методі розпитування, процесуальних правилах і тактичних прийомах, спеціально розроблених у криміналістиці, полягає в отриманні на основі спілкування слідчого з допитуваним переважно усним шляхом і закріплення в передбаченій законом процесуальній формі його показань щодо виниклої підозри та інших істотних обставин розслідуваного злочину [169, с. 10]. Н. Ш. Сафін також досліджував актуальні проблеми теорії і практики допиту неповнолітнього підозрюваного й тактики його проведення: поняття, завдання, види, значення допиту, процесуальні основи його виконання; з позиції етики, психології, педагогіки розглядав тактичні прийоми проведення такого допиту, аналізував поняття тактичних прийомів, їх види та функції.

Є. В. Стрельцова комплексно розглядала кримінально-процесуальні, криміналістичні й етичні основи допиту неповнолітніх обвинувачених, підозрюваних на досудовому слідстві. Зважаючи на вікові, індивідуальні та особистісні особливості підлітків, встановлено тісний взаємозв'язок між психофізіологічними особливостями неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених і тактикою допиту [179].

Як зазначає Л. Д. Удалова, у процесі вербального (мовленнєвого) контакту довіра, взаєморозуміння, прагнення учасників допиту (слідчого та допитуваного) обмінюватися інформацією значною мірою обумовлені особистісними особливостями індивіда, його типологією, життєвим і соціальним досвідом, позицією та роллю допитуваного в події злочину. Уміння слідчого розуміти психологію осіб, аналізувати їх поведінку, володіти тактичними прийомами логіко-психологічного впливу, правильно інтерпретувати показання під час проведення допиту з метою встановлення їх достовірності, правдивості, повноти, визначення позицій допитуваного – усе це далеко не повний перелік необхідних вимог для проведення допиту як способу отримання вербальної інформації [186, с. 177].

Вважаємо за доцільне розглядати допит неповнолітнього підозрюваного комплексно, відповідно до процесуального, криміналістичного та

психологічного підходів, щоб якомога повніше й точніше визначити це поняття. Особливу увагу слід приділити тактичним прийомам.

Поняття тактичного прийому у криміналістичній літературі є одним із спірних. Окремі автори розглядають його як наукову рекомендацію, що ґрунтується на даних спеціальних наук й узагальнень слідчої практики. А. В. Дулов та П. Д. Нестеренко констатують, що тактичний прийом – це рекомендація, яка застосовується на розсуд слідчого [48, с. 5]. О. М. Васильєв визначає тактичний прийом як наукову рекомендацію, що ґрунтується на спеціальних науках і розрахована на творче застосування та на можливість вибору найбільш доцільного прийому в умовах слідчої ситуації, що склалася [19, с. 33]. Іншої думки дотримуються криміналісти, які пропонують розглядати тактичний прийом як найбільш оптимальний, раціональний для даної ситуації спосіб дії. Так, Р. С. Белкін характеризує тактичний прийом як «найбільш доцільну в даних умовах лінію поведінки особи, яка здійснює процесуальні дії» [10, с. 143]. Г. Г. Доспулов пропонує розглядати тактичний прийом як вплив на допитуваного «з метою отримання максимально повної і достовірної інформації за найменшої затрати часу і нервової енергії» [20, с. 111–112]. На нашу думку, головною сутністю тактичного прийому, що слідчий застосовує під час проведення допиту, є спосіб впливу на останнього з метою отримання від нього правдивих показань.

Вагомий внесок у розроблення наукових засад визначення поняття тактичного прийому, дослідження критеріїв допустимості їх застосування до учасників кримінального провадження зробили такі вчені, як Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, Г. Г. Доспулов, А. В. Дулов, Л. Я. Дряпкін, С. П. Єфимичев, І. О. Зайцева, Л. Л. Каневський, Л. М. Карнєєва, М. І. Кулагін, В. Г. Лукашевич, І. А. Макаренко, Ю. П. Михальчук, І. М. Мостова, П. Д. Нестеренко, М. І. Порубов, Н. Ш. Сафін, А. Б. Соловійов, А. А. Центров, К. О. Чаплинський, В. Ю. Шепітько, О. Є. Ямпольський. Однак не проводилося комплексного дослідження застосування тактичних прийомів під час допиту неповнолітніх підозрюваних в Україні.

На сучасному етапі розвитку кримінального процесу та криміналістики значний внесок у вирішення окремих проблем та особливостей допиту неповнолітніх учасників процесу зробили такі українські вчені: Н. В. Павлюк, О. Ю. Петечел, С. В. Томин, Д. В. Затенацький, С. О. Книженко, Т. П. Матюшкова, М. Є. Дирдін. Водночас не здійснено спеціальних досліджень особливостей допиту неповнолітніх підозрюваних фактично.

Якщо за минулі роки здійснювалося ґрунтовне дослідження питань особливостей проведення допиту, застосування методів психологічного впливу й тактичних прийомів, що породжувало існування великої кількості цікавих та цінних думок, то тепер цей інститут залишився без належної уваги з боку науковців. За останні роки (зокрема, після набрання чинності КПК України 2012 року) зазначені питання розглядаються переважно в коментарях, підручниках і навчальних посібниках та мають фрагментарний характер. Водночас опубліковані теоретичні праці присвячено переважно з'ясуванню поняття допиту, окремих його видів, особливостей допиту свідків, потерпілих, а питанням допиту неповнолітніх, зокрема підозрюваних, застосуванню до них методів психологічного впливу й тактичних прийомів приділяється недостатньо уваги. До того ж більшість положень ґрунтувалися на матеріалах того часу, у межах чинного тоді законодавства. Значна кількість наявних криміналістичних рекомендацій щодо допиту неповнолітніх підозрюваних ґрунтуються на слідчій практиці 50–70-х років минулого століття, тому потребують поглибленого вивчення в сучасних умовах та в межах чинного КПК України, що ввів принципово нові положення стосовно процесуальної регламентації проведення допиту.

Важливо й те, що нині внутрішній світ та ціннісні орієнтації неповнолітніх інші. Якщо підліток 70–80-х рр. розглядав себе як частину суспільства, ставлячи інтереси останнього вище власних, то для сучасного підлітка головною цінністю є він сам, і тому навіть у мотивації вчення перше місце посідає прагнення до саморозвитку і самореалізації. До того ж більшість підлітків сьогодні зорієнтовані на критерії, які традиційно

розглядались як індивідуалістичні: практичність, прагнення до благополуччя, самостійність поглядів та отримання від життя «свого» [26, с. 184]. Індивідуалізм став атрибутом розвиненості суспільства в другій половині XIX ст. і фактично протиставив себе соціалістичному «колективізму» [27, с. 31].

За останні роки відбулися суттєві зміни в психофізичному та соціальному розвитку неповнолітніх, що вплинуло на мотивацію їх поведінки, у тому числі й злочинної. Якщо в минулому столітті злочини проти власності вчинялися здебільшого з мотивів солідарності з друзями без бажання самоствердитися, то сьогодні домінуючою є корислива мотивація [121, с. 42]. У мотиваційній сфері та поведінці підлітка, загалом, прослідковуються два протилежні прагнення – до індивідуалізації, емансипації в усіх сферах життя (передусім у стосунках з батьками) і до підпорядкування інтересам групи ровесників, наслідування, спільного підкорення моді. Йдеться про прагнення виокремитися, страх знівелювати себе, своє Я, свою індивідуальність, які тільки-но починають виявлятися, і не менш сильне бажання знайти свою референтну групу та стати «одним із», злитися з нею. Протягом підліткового віку ціннісні орієнтації дітей ускладнюються, стають більш ліберальними, незалежними. Деякі суспільні цінності, зокрема допомога, самопожертва, у підлітковому віці тимчасово втрачають своє значення, натомість актуальними стають соціальний статус, авторитет, економічна і світоглядна самостійність [167, с. 212].

Самостійне і критичне мислення підлітка, як зазначалося, починається з відмови від авторитетів. У перехідному віці підліток не лише не вірить у старі авторитети, а й, навпаки, намагається протистояти позиції старших і висловлювати свої протилежні погляди. Він із сумнівом і критично сприймає правила, традиції, погляди, що загальноприйняті в суспільстві дорослих. Природна внутрішня готовність потреби у свободі й самостійності у віці «впертості» викликає в підлітків сильний супротив, що стає основою делінквентної поведінки [32, с. 28].

Отже, усе це свідчить про актуальність теми дослідження та необхідність з'ясування безпосередньо поняття допиту неповнолітнього підозрюваного; виокремлення його видів; визначення основних елементів організації підготовки та проведення такого допиту, розгляду допустимості застосування слідчим методів психологічного впливу, а також приділення особливої уваги доцільності застосування тактичних прийомів під час проведення допитів неповнолітніх підозрюваних, зважаючи на те, що зменшується ефективність тактичних прийомів, які ґрунтуються на світоглядних позиціях неповнолітніх.

1.2. Кримінальний процесуальний статус неповнолітнього підозрюваного та його вплив на нормативно-правову регламентацію допиту

У науці не склалося єдиної позиції щодо визначення поняття «правовий статус особи». Висловлюються різні думки стосовно цього питання. Як правило, правовий статус особи розкривається за допомогою вказівки на його елементний склад. Підкреслюється, що це правове явище має складну структуру, до якої залучаються різні юридичні ознаки особи. В. А. Патюлін писав: «закріплена в нормах об'єктивного права сукупність прав й обов'язків, адресованих суб'єктам певного виду, становить правовий статус особи даного суб'єкта» [137, с. 226]. Близько до цього визначення характеризують правове становище у своїх роботах М. В. Вітрук, Б. А. Денежкін, О. Р. Михайленко, В. А. Патюлін, В. М. Чхіквадзе, Б. В. Щетинін [25, с. 46–47; 42, с. 51; 104, с. 93; 195, с. 152; 204, с. 4]. Інша позиція полягає в тому, що увага зосереджується на природі походження правового статусу, а саме: на становищі особи взагалі в соціальному середовищі або в межах відповідної галузі права. Вона знайшла підтримку в роботах Л. Д. Воеводіна, В. М. Горшеньова, В. М. Корнукова, Є. Г. Мартинчика, М. І. Матузова, В. І. Новосьолова, Р. О. Халфіної [18, с. 44; 35, с. 51; 77, с. 14; 1, с. 44; 118,

с. 58; 129, с. 22; 190, с. 123; 211, с. 7]. Так, на думку М. І. Матузова, під правовим статусом розуміється юридично закріплене становище людини в суспільстві [118, с. 58]. Водночас наведені погляди не дають вичерпної відповіді на поставлене питання щодо сутності цієї правової категорії.

Особистість, яка потрапляє до сфери кримінального процесу, за загальним правилом зберігає свій конституційний правовий статус, що визначає міру її свободи в суспільстві та, крім того, набуває статусу конкретного суб'єкта кримінального судочинства (обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, свідка, експерта тощо) [139, с. 13]. Поряд із загальними правами та обов'язками, які притаманні кожному конкретному учаснику кримінального процесу, існують права та обов'язки, що їх конкретизують (доповнюють) залежно від соціального (наприклад, депутати), вікового (наприклад, неповнолітні) становища особистості в суспільстві. На думку М. В. Вітрука, сукупність таких спеціальних прав і обов'язків тієї чи іншої групи осіб становить категорію спеціального правового статусу [93, с. 187].

При виділенні кримінального процесуального статусу особи як окремого виду правового статусу, на думку С. Л. Шаренка, він поширюється на всіх суб'єктів кримінального процесу [196, с. 61]. Як відносно відокремлене правове явище його (кримінальний процесуальний статус особи) можна розглядати як родове поняття, що охоплює порівняно однорідне коло осіб. Відповідно, додаючи до родового поняття певні ознаки, отримуємо можливість виділити його видові вияви. Використавши «неповноліття» як характерну ознаку виду, у межах кримінального процесуального статусу особи відокремимо кримінальні процесуальні статуси: повнолітніх та неповнолітніх осіб. Останній буде відрізняти, а водночас й об'єднувати, усіх неповнолітніх у кримінальному процесі, їх особливе процесуальне становище. Ця особливість, як підкреслив О. Х. Галімов, полягає зазвичай у тому, що можливість участі неповнолітніх у судочинстві як якого-небудь суб'єкта визначається відповідно до

психологічного, а не вікового критерію, а також у тому, що вони реалізують власні права за допомогою представників [28, с. 38]. Те, що неповнолітні в кримінальному процесі мають (принаймні повинні мати) специфічне становище, підтверджується аналізом як міжнародно-правових актів з питань прав дітей (Конвенція про права дитини, Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх («Пекінські правила»)), так і відповідних статей КК України, КПК України 1960 р. (розділ XV КК України, ст. 6, 7³, 9, 52, 69, 159, 168 КПК України, розділ 8 КПК України), а також це передбачено в чинному КПК України (ст. 10, 28, 31, 44, 59, 64, 128, 135, 140, 213, 224, 226, 227, 232, 336, 354, 368, 374, 378, 393, 420, 421 КПК України та глава 38 КПК України). Зв'язок загального (кримінального процесуального статусу особи) і спеціального (кримінального процесуального статусу неповнолітньої особи) свідчить про те, що спеціальний вид статусу містить у собі в певній частині (як основу) загальний. Отже, будь-який неповнолітній, безвідносно до майбутньої ролі (індивідуальний кримінальний процесуальний статус), наділяється загальнопроцесуальними правами (наприклад, правом на недоторканність особи) [33, с. 40].

На думку А. Є. Голубова, кримінальний процесуальний статус особи – це закріплене нормами кримінального процесуального права значущє в його межах соціальне становище особи, що характеризується юридичним складом і визначає особу як суб'єкта кримінального процесу [33, с. 16].

Аналіз правового становища, яке займає неповнолітній у кримінальному судочинстві, свідчить про його спеціальний статус у цій сфері діяльності. Особливості ж конкретного учасника процесу, яким виступає підліток, визначаються його індивідуальним статусом [28, с. 38–39; 70, с. 82].

Кримінальний процесуальний статус неповнолітніх, які вчинили злочин, повністю збігається із статусом дорослої особи (повнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного) і знаходить своє відображення у відповідних статтях чинного КПК України, що закріплюють зміст елементів

статусу цих суб'єктів кримінального процесу (ст. 42, 95, 111, глави 11, 18 КПК України та ін.) [94], а також відображено і у відповідних нормах КПК України 1960 року (зокрема, ст. 43¹, 43, 135, 142, 148, 151, 263, ч. 1 ст. 272 КПК України та ін.) [98]. Водночас, ураховуючи специфіку загального впливу неповноліття як юридичного факту-стану, неповнолітні у кримінальному процесі взагалі і неповнолітні, які вчинили злочин зокрема, порівняно з повнолітніми учасниками кримінальної процесуальної діяльності, як загальне правило, фактично обмежені у своїй правосуб'єктності (право- та дієздатності). Компенсація існуючих обмежень здійснюється завдяки участі додаткових суб'єктів (аналог римського кураторства) – захисника та законного представника, а також завдяки запровадженню додаткових гарантій захисту їх прав і законних інтересів з боку держави [33, с. 48–49].

На думку Т. В. Кушнірової й Н. А. Тітової, процесуальний статус неповнолітнього, який вчинив злочин, має бути зміненим кримінальним процесуальним статусом звичайного (повнолітнього) підозрюваного, обвинуваченого, який відповідає можливостям його сприйняття, усвідомлення (на інформаційному рівні), реалізації саме неповнолітнім, і, відповідно, включатиме не тільки загальновідомі процесуальні права та обов'язки, а й виключно – спеціальні (скажімо так: спеціальні-неповнолітні) [105, с. 211].

Про необхідність урахування особливого юридичного статусу неповнолітніх, які потрапили до сфери дії кримінального процесу, зазначає багато юристів, на цей принцип звертається увага і в міжнародних актах, що стосуються неповнолітніх, про що вже згадувалося раніше. Низка міжнародних документів у галузі прав людини тією чи іншою мірою стосується і самих дітей: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1966 р., міжнародні пакти про права людини 1966 р. та ін. Необхідність створення спеціальних норм, що регламентують міжнародне співробітництво в цій галузі, обумовлена особливістю становища дітей, передусім тим, що

вони, згідно з внутрішнім законодавством держав, не володіють усіма правами, які мають неповнолітні і, крім того, у деяких випадках володіють або повинні володіти специфічними правами, пов'язаними з їх віком, становищем у сім'ї. Водночас існують міжнародні документи, які спеціально присвячені правам дитини, а саме: Декларація прав дитини 1966 р., Конвенція про права дитини 1989 р., Декларація про захист жінок і дітей у надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів 1974 р., низка протоколів Міжнародної Організації Праці (№ 10, 11, 15, 58, 59, 60, 112) та ін. У системі ООН питання прав дитини належать до компетенції Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ)[205, ст. 755].

Міжнародні акти, що стосуються захисту прав неповнолітніх, умовно можна поділити на дві групи. До першої групи можуть належати акти, що захищають неповнолітнього і надають йому загальні права та гарантії їх забезпечення (Декларація прав дитини (1996) [41] та Конвенція про права дитини (1989)) [72], до другої групи – акти, що захищають неповнолітніх, які вчинили злочин, та вже засуджених неповнолітніх (Конвенція проти катувань та інших жорстоких нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984), Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (1955), Європейські пенітенціарні правила (1987), Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські правила») (1985), Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі (1990) [148].

Резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 р. прийнято Конвенцію про права дитини. Підписана Україною 21 лютого 1990 р. та ратифікована Верховною Радою України 27 лютого 1991 р. № 789-XII, набрала чинності для України 27 вересня 1991 р. Документ містить концептуальні положення, тобто норми-принципи, що стосуються основних прав і свобод неповнолітніх, зокрема закріплює право дитини на збереження індивідуальності, охорону здоров'я, громадянство, захист від посягання на особисте життя, турботу батьків та держави, захист від

різноманітних форм насильства, освіти та ін. У Конвенції особливу увагу приділено питанням захисту прав дитини в разі вчинення нею злочину, проблемам запобігання злочинам проти дітей, їхньої сексуальної експлуатації, уживання наркотиків, викрадення і торгівлі дітьми. Конвенція зобов'язує держави-учасниці інформувати про принципи і положення Конвенції як дорослих, так і дітей, оприлюднювати матеріали, корисні для дитини в соціальному і культурному відношенні [72].

У ст. 40 Конвенції зазначається, що держави-сторони визнають право кожної людини, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поводження, що сприяє розвитку в дитини почуття гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини та основних свобод, при якому враховувався б вік дитини і бажання сприянню реінтеграції та виконанню нею корисної ролі в суспільстві.

З цією метою і, беручи до уваги відповідні положення міжнародних документів, держави-сторони, зокрема, забезпечують те, що:

а) жодна дитина не вважається порушником кримінального законодавства, не обвинувачується і не визнається винною в його порушенні через дію чи бездіяльність, які не заборонені національним і міжнародним правом на час їх здійснення;

б) кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні, має такі гарантії:

1) презумпція невинуватості, поки її вину не буде доведено згідно із законом;

2) негайне і безпосереднє інформування її про обвинувачення проти неї, а за необхідності, через батьків або законних опікунів та одержання правової й іншої необхідної допомоги в підготовці та здійсненні свого захисту;

3) невідкладне прийняття рішення щодо питання, яке розглядається, компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом у процесі справедливого слухання відповідно до закону в присутності адвоката

чи іншої відповідної особи, якщо це не вважається таким, що суперечить найкращим інтересам дитини, зокрема, з урахуванням її віку чи становища її батьків або законних опікунів;

4) свобода від примусу щодо показань або визнання вини; вивчення показань свідків звинувачення або самотійно, або за допомогою інших осіб та забезпечення рівноправної участі свідків захисту та вивчення їх показань;

5) якщо вважається, що дитина порушила кримінальне законодавство, – повторний розгляд вищим компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом згідно із законом відповідного рішення та будь-яких вжитих у зв'язку з цим заходів;

6) безоплатна допомога перекладача, якщо дитина не розуміє мови, яка використовується, чи не говорить нею;

7) повна повага до її особистого життя на всіх стадіях розгляду [72].

Важливе місце в системі міжнародного законодавства, що стосується захисту прав дитини, посідають Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), затверджені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. № 40/33. Правила відіграють роль моделі для держав-членів Організації Об'єднаних Націй і проголошують, що соціальна політика держав-учасниць повинна спрямовуватись на максимальну турботу про неповнолітніх з метою запобігання злочинам і правопорушенням, що вони чинять. Держави мають здійснювати заходи щодо мобілізації ресурсів для сприяння благополуччю неповнолітніх, щоб зменшити необхідність утручання з боку закону, а також справедливого та гуманного поводження з підлітками, які перебувають у конфлікті із законом. Правила містять основні норми відправлення правосуддя щодо неповнолітніх: вік кримінальної відповідальності; цілі правосуддя стосовно неповнолітніх; права неповнолітніх, основні процесуальні гарантії; забезпечення конфіденційності; приписи проведення розслідування і

судового розгляду, винесення судового рішення і вибору заходів впливу; поводження з правопорушниками поза і у виправних закладах.

Мінімальні стандартні правила спеціально сформульовані таким чином, щоб вони могли застосовуватися в межах різних правових систем і водночас установлювати деякі мінімальні стандарти в поводженні з неповнолітніми правопорушниками при будь-якому існуючому визначенні неповнолітнього і при будь-якій системі поводження з неповнолітнім правопорушником [123]. Мінімальні стандартні правила забезпечують гарантії дотримання прав неповнолітніх правопорушників. Основними процесуальними гарантіями є:

- презумпція невинуватості;
- інформація щодо пред'явлення обвинувачення;
- право на відмову свідчити;
- право мати адвоката;
- право на присутність батьків чи опікунів;
- право на очну ставку (згідно з чинним КПК одночасний допит. – О.П.) із свідками та їх перехресний допит;
- право на апеляцію до вищої інстанції.

Отже, у нормах міжнародних актів уживається термін «дитина» для позначення особи віком до 18 років. За визначенням ст. 1 Конвенції про права дитини, дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше [72, с. 25]. У ст. 3 чинного КПК України, на відміну від КПК України 1960 р., у якому можна було провести умовний поділ на вікові групи, аналізуючи п. 5 ч. 1 ст. 6, ч. 4 ст. 6, ст. 7³, ст. 9 КПК України, надано визначення малолітньої та неповнолітньої особи. У КПК України 1960 р. виділено, зокрема, дитину (вікова група до 11 років), малолітнього (вік від 11 до 14 років), власне неповнолітніх (у вузькому значенні цього слова – вік від 14 до 18 років). У КК України також фігурує три поняття: «неповнолітній», «малолітній» та «дитина» [91]. Таким чином, аналіз КК України, постанови Пленуму Верховного Суду України та сучасної доктрини кримінального права свідчить

про те, що поняття «малолітній» та «неповнолітній» не вживаються як тотожні, що суперечить дефініції «дитина – неповнолітній – особа, яка не досягла 18 років», що закріплена у ст. 1 Конвенції про права дитини. На нашу думку, не буде помилкою вважати, що поняття «дитина» є загальним щодо понять «малолітній» та «неповнолітній» і певною мірою може включати в себе, охоплювати ці визначення. Відтак, норми чинного КПК України з питання здійснення поділу неповнолітніх на вікові групи максимально узгоджені з нормами ст. 1 зазначеної Конвенції.

Стосовно правового статусу неповнолітніх зазначимо, що, незважаючи на визнання їх правоздатними і формальне наділення майже всією сукупністю прав, можливість реалізації останніх, порівняно з повнолітніми, у неповнолітніх обмежена. У кримінальному процесі участь неповнолітніх обумовлює залучення до кримінального провадження законних представників та інших осіб, які б сприяли здійсненню ними своїх прав та виконанню обов'язків [33, с. 42–43].

Загалом, реалізація прав дитини забезпечується системою органів державної влади, місцевого самоврядування, адвокатури, судів, прокуратури й інших правоохоронних органів і закріплена також ц законами України «Про соціальні послуги» [58], «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [59], «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [57]; постановах Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» [146] та «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» [147]; листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних прав «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» від 18 липня 2013 р. № 223-1134/0/4-13 [109].

Права та обов'язки неповнолітніх підозрюваних окремо не визначено Кримінальним процесуальним законом, тому вони користуються усіма

правами, якими наділені дорослі учасники процесу (підозрювані). Ч. 3. ст. 42 КПК України передбачено перелік процесуальних прав, які надані підозрюваному [97, с. 23]. Однак перелік цих прав не є вичерпним. У КПК України зазначено й інші процесуальні права підозрюваного під час досудового слідства, які вони можуть використовувати у процесі здійснення слідчим, прокурором чи слідчим суддею окремих процесуальних дій і прийняття окремих процесуальних рішень: 1) право під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу досліджувати речові докази, документи, показання, на які посилається прокурор, та надавати речі, документи, показання інших осіб на спростування доводів прокурора (ч. 2 ст. 193 КПК України); 2) право заявляти клопотання про зміну запобіжного заходу (ст. 201 КПК України); 3) право під час пред'явлення його для впізнання зайняти будь-яке місце серед осіб, які пред'являються (ч. 2 ст. 228 КПК України); 4) право бути письмово повідомленим прокурором або за його дорученням слідчим про тимчасове обмеження його конституційних прав під час проведення негласної слідчої (розшукової) дії (ст. 253 КПК) [95, с. 151]. Також підозрювані користуються правом свободи від самовикриття та правом не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї (ст. 18 КПК України); якщо зазначені особи не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, забезпечується право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги рідною мовою, або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись послугами перекладача (ч. 3 ст. 29 КПК України) [97, с. 14].

Забезпечення права підозрюваного на захист також є конституційною засадою кримінального процесу України (ч. 2 ст. 63, п. 6. ч. 3. ст. 129 Конституції України) і закріплено в п. 13.ч. 1 ст. 7, ст. 20 КПК України [97, с. 7, 10]. Сукупність усіх процесуальних прав неповнолітнього підозрюваного спрямована на реалізацію засади захисту.

Участь у кримінальному провадженні законного представника є також важливою складовою забезпечення права на захист неповнолітнього підозрюваного. Законне представництво має на меті забезпечити охорону

його прав та інтересів. Законодавець виходить з того, що неповнолітні, відповідно до своїх вікових і психологічних особливостей, не в змозі повною мірою самотійно реалізовувати і захищати свої права та законні інтереси. Під час проведення допиту неповнолітні підозрювані також мають окремі, притаманні лише їм, права. Їх викликає слідчий через батьків чи законних представників, а також їх допит проводиться в присутності педагога.

Разом із зазначеними правами, неповнолітні підозрювані наділені й обов'язками. Відповідно до ч. 7 ст. 42 КПК України, підозрюваний зобов'язаний: 1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а за неможливості прибути за викликом у призначений строк – заздалегідь повідомити про це зазначених осіб; виконувати обов'язки, покладені на нього рішенням про застосування заходів забезпечення кримінального провадження; підкорятися законним вимогам та розпорядженням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду [97, с. 25]. Обов'язки, покладені на підозрюваного рішенням про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, можуть полягати у виконанні вимог утриматися від певних дій (не переховуватися від органів досудового розслідування, не впливати незаконно на свідків, потерпілих, інших осіб, іншим протиправним чином не перешкоджати кримінальному провадженню) або, навпаки, у виконанні вимог виконувати певні дії (з'являтися за викликом слідчого, прокурора, слідчого судді) [95, с. 152]. Уповноважена службова особа під час вручення повідомлення про підозру вручає неповнолітньому підозрюваному пам'ятку про його процесуальні права та обов'язки одночасно з їх повідомленням.

Неповнолітні унаслідок їхньої вразливості в разі притягнення до кримінальної відповідальності мають бути представлені особами, які б могли надати їм допомогу в захисті від обвинувачення. Відсутність у неповнолітнього життєвого досвіду компенсується участю на його боці: 1) законного представника, а відсутність юридичного досвіду – участю 2) захисника (адвоката) [110, с. 348]. Особливої уваги потребують гарантії

реалізації прав неповнолітніх підозрюваних. Розглянемо більш докладно роль законних представників та захисника щодо забезпечення прав неповнолітнього підозрюваного у процесі проведення допиту.

Однією з найважливіших гарантій реалізації прав неповнолітніх підозрюваних є участь законних представників. Є. Б. Мельникова вважає, що участь законного представника неповнолітнього в кримінальному процесі пов'язана з такими обставинами, як неповна процесуальна дієздатність неповнолітнього, і з тим, що законний представник несе відповідальність за виховання й поведінку неповнолітнього [120, с. 86–87]. Участь законного представника неповнолітнього також сприяє повній та ефективній реалізації його прав й інтересів. Головне завдання законного представника полягає в наданні допомоги неповнолітньому та активній участі його у кримінальному судочинстві [192, с. 109]. У загальноприйнятому розумінні «представництво» означає заміщення однієї особи іншою. Звертаючись до словника В. Даля, ми знаходимо таке тлумачення цього поняття: «Представник – той, що заступає чийсь місце, той, що з'явився за когось, що представляє законно за іншого» [39, с. 401]. Пункт 10 ст. 32 КПК України 1960 р. визначав, що законними представниками можуть виступати батьки, опікуни, піклувальники неповнолітнього або представники тих установ та організацій, під опікою чи піклуванням яких він перебуває [98, с. 19]. Ст. 207 СК України передбачає можливість усиновлення дитини, тобто прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина [173]. Водночас у зазначеній статті КПК України 1960 р. такий суб'єкт був відсутній, що, безперечно, було недоліком закону [70, с. 85]. За чинним КПК України представник належить до учасників кримінального провадження (п. 25 ст. 3). Зазначений Кодекс встановлює більш широке коло осіб, які можуть бути законними представниками підозрюваного, обвинуваченого, порівняно з КПК України 1960 р. Згідно з ч. 3 ст. 44 чинного КПК України, як законні представники можуть бути залучені, насамперед, батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі

або члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ й організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний. Коло близьких родичів визначено в ст. 3 чинного КПК України [94]. Крім того, це мають бути повнолітні близькі родичі та члени сім'ї. Отже, для виникнення відносин процесуального представництва закон вимагає, щоб усі особи (законні представники) були повнолітніми та дієздатними [141, с. 367].

У законі не наведено перелік осіб, які не мають права бути законними представниками. На думку С. Я. Хоменка, законними представниками не можуть бути: особи, позбавлені батьківських прав; особи, які спонукали неповнолітнього до вчинення злочину або брали участь у ньому спільно з неповнолітніми; особи, які є підозрюваними або обвинуваченими у кримінальних справах; особи, які мають алкогольну або наркотичну залежність; особи, які страждали на психічні захворювання; недієздатні або обмежено дієздатні особи; інші особи, якщо між їх інтересами й інтересами неповнолітніх є суперечності [192, с. 110]. Частково відповідає цьому переліку перелік обставин, які б дали змогу усунути або обмежити участь законного представника у кримінальному провадженні, що наводить М. О. Карпенко. Цими обставинами можуть бути недієздатність законного представника; вчинення ним дій, що можуть призвести до несприятливих наслідків для неповнолітнього (наприклад, зловживання своїми обов'язками, здійснення психологічного тиску на дитину з метою зміни своїх показань, тощо); вчинення законним представником проти підлітка протиправних дій [70, с. 89].

На нашу думку, до цього переліку необхідно додати ще одну обставину, коли вказані особи перебувають у конфліктних стосунках із неповнолітнім, і останній не бажає, щоб та чи інша особа була представником його інтересів. Це стосується тих випадків, коли неповнолітній підозрюваний характеризується позитивно, а його батьки – негативно (зловживають спиртними напоями чи вживають наркотичні речовини, раніше судимі, які не

стали на шлях виправлення, які не займаються вихованням дитини тощо), і між ними існують конфліктні стосунки. Це можна пояснити тим, що батьки та особи, які їх замінюють, за законом несуть відповідальність за виховання та поведінку неповнолітнього, можуть бути притягнені до відповідальності за неналежне виконання обов'язків із виховання дитини (у тому числі до кримінальної (ст. 166 КК України) та адміністративної відповідальності (ч. 3, 4 ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення), а також бути цивільними відповідачами за позовами про відшкодування шкоди, завданої їх дитиною. Таким чином, слід констатувати, що батьки (особи, які їх замінюють), виступаючи законними представниками неповнолітніх у кримінальному провадженні, представляють у ньому не тільки інтереси неповнолітнього, а й свої власні інтереси, маючи власну зацікавленість у результатах розгляду кримінального провадження [96, с. 900]. Перебуваючи в конфліктних стосунках із неповнолітнім підозрюваним, законний представник відстоюватиме, насамперед, свої інтереси, а не інтереси дитини, таким чином, не виконуючи своєї головної функції. А дитина, по суті, буде позбавлена права користуватися додатковими гарантіями, встановленими законодавством.

Пропонуємо доповнити ст. 488 КПК України «Участь законного представника неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого» ч. 4, яку слід викласти в такій редакції: «Перелік обставин, що дозволяють усунути або обмежити участь законного представника:

- 1) у разі здійснення психологічного тиску на неповнолітнього підозрюваного з метою зміни показань;
- 2) у разі вчинення законним представником проти неповнолітнього протиправних дій;
- 3) коли законний представник неповнолітнього перебуває з останнім у конфліктних стосунках, і неповнолітній не бажає, щоб та чи інша особа була представником його інтересів».

Підвищена увага з боку законодавця до охорони прав осіб, які не досягли 18 років і вчинили злочин, виявляється в тому, що кримінальний процесуальний закон передбачає для них можливість «подвійного представництва» їх інтересів, тобто припускає одночасно участь захисника й законного представника під кримінального провадження [70, с. 84]. На окремих аспектах участі законного представника неповнолітнього підозрюваного ми вже акцентували увагу, тому розглянемо особливості участі захисника неповнолітнього підозрюваного під час провадження досудового розслідування.

У справах про злочини неповнолітніх необхідно звернути увагу на таку особливість, яка полягає в тому, що участь захисника є обов'язковою незалежно від того, досяг підозрюваний, обвинувачений на час кримінального провадження повноліття – головне, щоб на момент вчинення злочину, у якому підозрюється чи обвинувачується неповнолітній, йому не виповнилося 18 років. Тобто можлива ситуація, коли в суді буде розглядатися кримінальне провадження про злочин, який вчинив неповнолітній через кілька років після його вчинення, і обвинувачений на цей момент давно вже досягне повноліття. У цьому випадку навряд чи можна вважати особу такою, яка не здатна самотійно забезпечити право на захист. Водночас цій особі обов'язково має бути забезпечений захисник. Такий підхід є гарантією, яка захищає неповнолітнього від затягування в розслідуванні. Це стосується і випадків, коли особа підозрюється у вчиненні кількох злочинів, один з яких вчинено нею у віці до 18 років, а інший – після досягнення повноліття. Захисник з моменту залучення до участі у кримінальному провадженні набуває передбачених законом прав та обов'язків. У ч. 5 ст. 45 чинного КПК України зазначено, що «захисник має право брати участь у проведенні допиту та інших процесуальних діях, що проводяться за участю підозрюваного, обвинуваченого...» [94].

Специфіка злочинності неповнолітніх полягає в тому, що, як правило, найбільш криміногенною групою неповнолітніх є підлітки з неблагополучних

сімей (неповних, малозабезпечених), діти-сироти. У зв'язку з цим, часто захисники вимушені здійснювати захист неповнолітніх за призначенням, що, зазвичай, викликає їх незадоволення через чинний порядок і розміри оплати їх праці в таких кримінальних провадженнях. Проте інститут обов'язкової участі захисника у кримінальному судочинстві є, безумовно, однією з головних гарантій належної охорони прав та законних інтересів неповнолітнього підозрюваного.

Таким чином, відповідно до КПК України, неповнолітній підозрюваний – це особа віком до вісімнадцяти років, якій повідомлено про підозру, або яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, а також особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй унаслідок не встановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень. Кримінальний процесуальний статус неповнолітнього підозрюваного є частково зміненим кримінальним процесуальним статусом повнолітнього підозрюваного, який враховує можливості сприйняття, усвідомлення, реалізації цього статусу саме неповнолітнім і, відповідно, має включати не лише загальновідомі процесуальні права та обов'язки, а й спеціальні.

Інститут обов'язкової участі захисника та одночасна участь законного представника неповнолітнього підозрюваного є, безумовно, головною гарантією належної охорони прав та законних інтересів неповнолітнього підозрюваного. На відміну від законного представника, який здійснює лише представництво інтересів неповнолітнього допитуваного, завданням захисника є не лише захист прав та інтересів неповнолітнього, а й за допомогою засобів захисту можливість спростувати підозру, виявити обставини, які пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність неповнолітнього. Крім того, на відміну від законного представника, який може займати у провадженні позицію, що відрізняється від позиції неповнолітнього підозрюваного, захисник керується лише інтересами

підзахисного. Як уже зазначалося, вважаємо, що необхідно враховувати думку неповнолітнього підозрюваного під час призначення законного представника інтересів неповнолітнього допитуваного. Це підтверджується і проведенням анкетуванням слідчих, за результатами якого 88,5 % респондентів погоджуються з висловленим (додаток Б).

Неповнолітній, враховуючи існуючі обмеження в його правосуб'єктності, не може відмовитися від участі захисника. Що ж стосується участі законного представника, то можна, враховуючи думку та побажання неповнолітнього підозрюваного, призначити представником особу, якій довіряє допитуваний, чи змінити представника, за умови попереднього його обрання. У чинному КПК України, порівняно з КПК України 1960 р., законодавець значно більше уваги приділив регламентації «подвійного представництва» інтересів неповнолітніх підозрюваних, урахував та імплементував окремі міжнародні норми, що є позитивним кроком у напрямі регулювання захисту інтересів неповнолітніх.

1.3. Поняття допиту неповнолітнього підозрюваного та його види

Визначення поняття допиту в чинному КПК України не передбачено, проте сам порядок допиту та, зокрема, допиту неповнолітніх, регламентується нормами ст. 224, 226, 490, 491 КПК України. Порівняно з КПК України 1960 р., у чинному КПК України більш детально регламентовано процесуальний порядок проведення допиту неповнолітнього, проте необхідно звернути увагу на те, що збільшилися часові межі перебування особи у статусі підозрюваного під час досудового розслідування відповідно до чинного КПК України. Підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому ст. 276–279 КПК України, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок не встановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів

для вручення у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень (ст. 42) [97, с. 23]. За КПК України 1960 р. підозрюваним визнавалася особа, затримана за підозрою у вчиненні злочину, або особа, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого [98, с. 23].

Отже, за КПК України 1960 р. у статусі підозрюваного особа перебувала максимум протягом десяти діб до винесення слідчим постанови про притягнення її як обвинуваченого. Відповідно ж до чинного КПК України, обвинуваченим є особа, обвинувальний акт щодо якої передано до суду. Таким чином, у статусі підозрюваного особа є з моменту затримання її за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення чи повідомлення їй про підозру і до моменту, коли обвинувальний акт щодо неї передано до суду. Цей період може тривати два місяці. За умови продовження строку досудового розслідування збільшується строк, протягом якого особа може бути у статусі підозрюваного (до шести місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину невеликої та середньої тяжкості чи до 12 місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину).

Пізнавальна сторона допиту неповнолітнього підозрюваного характеризується своїм предметом пізнання – предметом показань або, як ще його називають, предметом допиту. Н. Ш. Сафін у своїй роботі наводить думку В. В. Мясіщева, який вважає, що всі ці терміни повинні використовуватись як ідентичні, оскільки допит як пізнавальний процес не може мати предмет, відмінний від предмета пізнання. З цим висловлюванням Н. Ш. Сафін категорично не згодний, оскільки ті обставини, що підлягають пізнанню в конкретному провадженні, входять до предмета кримінального процесуального доказування, оскільки пізнати факти й обставини – означає достовірно встановити їх наявність або відсутність і засвідчити це в передбаченому законом порядку. Отже, потрібно розмежовувати предмет допиту неповнолітнього підозрюваного від предмета кримінального

процесуального доказування, оскільки предмет показань підозрюваного не вичерпує собою предмета доказування у кримінальному провадженні, а співвідношення між ними можна розглядати, як зв'язок частини і цілого.

Предметом пізнання під час допиту охоплюється специфічне коло фактів і обставин (як минулого, так і сьогодення), що підлягають встановленню і посвідченню стосовно такого специфічного суб'єкта кримінальної процесуальної діяльності, як неповнолітній підозрюваний. Способами пізнання під час допиту такого підозрюваного виступають тактичні прийоми, що базуються на законах логіки, психології та передовому досвіді практики [169, с. 12].

Допит неповнолітнього підозрюваного обмежено обставинами, що підлягають доказуванню в будь-якому кримінальному провадженні (ст. 91 КПК України), обставинами, що підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх (ст. 485 КПК України) та іншими обставинами, що мають значення для правильного вирішення кримінального провадження. Допит підозрюваного – найскладніша слідча дія, оскільки слідчий володіє меншим обсягом інформації, ніж сам підозрюваний, і ця інформація є фрагментарною [171, с. 141]. Складність допиту визначається не лише тим, що слідчому часто протистоїть особа, яка не бажає давати показання, а й тим, що в показаннях навіть сумлінного допитуваного можуть бути і помилки, і перекручення, і вигадки, які слідчому необхідно виявляти та враховувати при оцінюванні й використанні показань [23, с. 5].

В. О. Коновалова і В. Ю. Шепітько визначають три процеси, що зумовлюють обсяг і рівень пізнання під час проведення допиту: а) діагностика особи допитуваного; б) система психологічних прийомів, що сприяють отриманню інформації; в) оцінка інформації, що отримана під час допиту, щодо її вірогідності та доказового значення. Важливість діагностики психологічного стану допитуваного визначається тим, що отримання й оцінка інформації багато в чому залежать від знання психічних особливостей допитуваного, які сприяють встановленню з ним психологічного контакту і

визначенню системи прийомів, що може бути найбільш ефективною для отримання показань.

Провадження допиту не в усіх випадках є однотиповим. Його своєрідність перебуває в логічній залежності від багатьох чинників: особливостей процесуальної процедури; слідчої ситуації, що склалася на даному етапі розслідування; обраної тактики і стратегії розслідування; специфіки взаємодії суб'єктів, залучених до сфери кримінального судочинства, тощо [207, с. 182].

Досліджуючи будь-яке поняття, важливо пам'ятати, що визначення його змісту нерозривно пов'язане із встановленням обсягу. Розкрити обсяг поняття означає встановити, на які види воно поділяється. Поділити поняття на види означає класифікувати (від лат. *classis* – розряд, клас і *facio* – роблю, розкладаю). Поняття «класифікація» означає стійке групування досліджуваних об'єктів за окремими ознаками та будується за досить жорсткими критеріями груп і підгруп, кожна з яких посідає чітко фіксоване місце [82, с. 87].

М. О. Янковий, вивчаючи видову характеристику допиту, у своєму дослідженні наводить та аналізує різні класифікації, що запропонували Ю. П. Алєнін, Р. С. Белкін, С. К. Пітерцев, М. В. Салтевський та О. О. Степанов. На основі їхніх досліджень, здійснюючи аналіз законодавства, навчальної і монографічної літератури, шляхом узагальнення думок науковців і практиків з питань класифікації допиту, науковець виділяє дев'ять критеріїв класифікації допитів, а також ще три особливих види, які, на його думку, не належать ні до одного з виділених ним критеріїв. Отже, на думку М. О. Янкова, допити можна класифікувати за:

- 1) процесуальним становищем допитуваного: допит свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного та експерта;
- 2) послідовністю проведення: первинний, додатковий та повторний допит;

- 3) віковими особливостями суб'єктів: допит малолітнього, неповнолітнього, дорослого (повнолітнього) та допит особи похилого віку;
- 4) психофізичним станом суб'єктів: допит глухонімого, сліпого та психічно хворого;
- 5) слідчою ситуацією, що склалася: допит у конфліктних ситуаціях та допит у безконфліктних ситуаціях;
- 6) місцем проведення: допит за місцем проведення досудового слідства, на місці події, за місцем перебування допитуваного (лікувальний заклад, робоче місце, СІЗО), за місцем проживання допитуваного;
- 7) часом проведення: допит у денний час (з 6.00 до 22.00 год) та допит у нічний час (з 22.00 до 6.00 год);
- 8) колом учасників, які беруть участь у допиті: допит віч-на-віч; допит за участю третіх осіб (захисник, перекладач, педагог, батьки, законні представники, фахівці, прокурор, інші працівники правоохоронних органів);
- 9) суб'єктами допиту: допит слідчим, допит працівником оперативного підрозділу (за письмовим дорученням слідчого), допит прокурором.

Особливими видами допиту М. О. Янковий називає допит під час очної ставки, перехресний допит та шаховий допит [207, с. 185].

М. І. Порубов та О. М. Порубов, залежно від процесуального становища допитуваного, називають такі види допитів: допит свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного та експерта. Кожний із цих видів має свої особливості та лише йому притаманні тактичні прийоми. Проте допит можна класифікувати і за іншими критеріями. За віковими особливостями суб'єкта допиту розрізняють допит неповнолітнього (малолітнього) і дорослого; за черговістю допит може бути первинним і повторним; за змістом – основний і додатковий; за складом учасників – допит за участю захисника, педагога, батьків, законного представника, прокурора, перекладача; за формою – допит на місці події, очна ставка [145, с. 20].

Ми поділяємо думку науковців, що найбільш складним видом допиту є допит неповнолітнього, і такий допит може провести не кожний слідчий.

Оскільки предметом нашого дослідження є саме допит неповнолітнього, зокрема неповнолітнього підозрюваного, то проаналізуємо та виокремимо види такого допиту.

Допит неповнолітнього підозрюваного в літературі класифікують, залежно від послідовності його проведення, на первинний, повторний і додатковий. Під час проведення первинного допиту предмет показань з'ясовується в повному обсязі (за винятком тих випадків, коли з тактичних міркувань слідчий вважає за необхідне не торкатись деяких обставин, з'ясування яких пов'язано з попереднім проведенням інших слідчих дій). При повторному допиті неповнолітнього підозрюваного предмет допиту здебільшого повторюється, оскільки слідчий знову з'ясовує ті обставини, щодо яких підозрюваний давав показання на попередньому допиті (усіх або деяких). Метою повторного допиту є деталізація раніше отриманих показань, їх уточнення, отримання деяких повторних показань для порівняння їх з початковими для виявлення між ними можливих суперечностей; переконання допитуваного в неправильності та марності його позиції, якщо є підстави вважати, що попередні його показання хибні. Крім того, повторний допит неповнолітнього підозрюваного може бути проведений і в тих випадках, коли, наприклад, у прокурора виникають сумніви щодо правильності його проведення, тобто, коли первинний допит було проведено з порушенням кримінального процесуального законодавства, недобросовісно, або ж особою, яка не уповноважена його проводити.

Додатковий допит неповнолітнього підозрюваного проводять у випадках недостатньої ясності чи повноти вияснення обставин і фактів, що входять до предмета його показань. Таким чином, додатковий допит на відміну від повторного – це отримання показань про ті обставини, про які не йшлося на попередніх допитах. Завдання додаткового допиту – доповнення вже отриманих показань. Саме тому додатковий допит може будуватися за схемою: «питання – відповідь» без вільної розповіді допитуваного. Відповідно до досліджень Н. Ш. Сафіна, із 284 вивчених кримінальних справ,

у яких було допитано неповнолітніх підозрюваних, загалом проведено 311 допитів, з яких 284 (91,3 %) були первинними. У 27 випадках нарівні з початковими було проведено 21 (6,7 %) додатковий та шість (2 %) повторних допитів [169, с. 18]. Доречно зауважив М. О. Янковий, що необхідно розмежовувати повторний допит як засіб заповнення прогалин й усунення недоліків первинного від повторності допиту як тактичного прийому виявлення фактів свідомого викривлення допитуваним істини [207, с. 184].

Ми поділяємо думку криміналістів, які висловлюються проти повторних допитів неповнолітніх, що під впливом оточення, обстановки, бажання позбутися від розпитувань слідчого іноді дають помилкові показання. Іншої думки щодо цього питання дотримується Г. М. Міньковський, який зазначає, що неповнолітній може бути допитаний вдруге. Це положення слід уточнити: повторний допит, як уже зазначалося, можливий для з'ясування нових даних, не виявлених при першому допиті, або ж для перевірки правильності попередніх показань [145, с. 218]. Вважаємо, що наведена класифікація допиту неповнолітнього підозрюваного порушує логічні правила класифікації, оскільки не виокремлено критерії, зокрема за черговістю та змістом, а запропоновано поділ лише за послідовністю. Оскільки додатковий допит за змістом відрізняється від первинного та повторного, то слід класифікувати його за цією ознакою, а не за ознакою послідовності проведення.

Стосовно ефективності 76 % опитаних слідчих вважають найбільш продуктивним первинний допит, пояснюючи це тим, що те, що говорить неповнолітній підозрюваний уперше після вчиненого, найправдивіше і доки допитуваний не володіє інформацією про докази, якими володіє слідчий, то він надає найповнішу інформацію. 16 % опитаних вважають найбільш продуктивним додатковий допит, і лише 8 % – повторний, пояснюючи це тим, що під час первинного допиту неповнолітні підозрювані навмисне замовчують деякі факти і під впливом страху дають неправдиві показання (додаток Б).

Зважаючи на результати проведеного дослідження, пропонуємо обов'язковість проведення додаткового допиту неповнолітніх підозрюваних. Пояснюється це тим, що одразу після затримання неповнолітні внаслідок надмірного переживання та підвищеної емоційної вразливості можуть забути окремі деталі чи моменти, що мають важливе значення, або ж на той момент будуть вважати, що певні обставини є не настільки важливими, щоб про них говорити. Ураховуючи сутність ремінісценції, з метою виявлення та встановлення тих обставин кримінального провадження, про які не йшлося під час первинного допиту, через декілька днів після проведення останнього, доцільно передбачити обов'язковість проведення додаткового допиту неповнолітнього підозрюваного.

Допит неповнолітнього підозрюваного науковці поділяють не лише на такі види, як первинний, повторний і додатковий, оскільки така класифікація не повністю відображає кримінальну процесуальну та криміналістичну характеристики допиту. Тому Н. Ш. Сафін, залежно від кількості учасників допиту та їх процесуального становища, виділяє: а) допит, який проводить слідчий на одинці з неповнолітнім підозрюваним; б) допит, який проводить декілька слідчих, або слідчий із прокурором; в) допит, учасниками якого можуть бути педагог, лікар, законний представник, спеціаліст; г) допит неповнолітнього підозрюваного, коли слідчий запрошує на допит працівників інших служб органів внутрішніх справ [169, с. 35].

В умовах дії кримінального процесуального законодавства запропонована Н. Ш. Сафінім класифікація втратила свою актуальність у частині виокремлення допиту, що проводить слідчий наодинці з неповнолітнім підозрюваним, оскільки у ст. 490 чинного КПК України чітко передбачено, що «допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого здійснюється згідно з правилами, передбаченими цим Кодексом, у присутності захисника», а також відповідно до ст. 226 чинного КПК України «...допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності

законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря» [94, с. 93, 188].

Залежно від повноти і характеру інформації, якою володіє слідчий на момент допиту, останній можна класифікувати на: а) допит, що ґрунтується на процесуальній інформації, тобто в кримінальному провадженні є лише прямі або лише непрямі докази, що формують підозру проти неповнолітнього підозрюваного; б) допит, що ґрунтується на оперативній інформації, тобто є відомості, можливо, ще не перевірені, не уточнені й не підкріплені фактичними даними, отримані у процесі оперативно-розшукової діяльності.

Залежно від того, яка складається слідча ситуація, необхідно виділяти: а) допит, під час якого вдалося встановити контакт з неповнолітнім підозрюваним, у результаті чого останній дає повні та правдиві показання; б) допит, у якому такий психологічний контакт встановити не вдалося, унаслідок чого може бути відмова від давання показань, замовчування про окремі обставини, давання завідомо неправдивих показань, заперечення неповнолітнім підозрюваним вчинення злочину, самообмова [169, с. 18–20]. Необхідно пам'ятати, як зазначають М. І. Порубов та А. Н. Порубов, що при допиті неповнолітніх самообмова можлива значно частіше, ніж у дорослих [145, с. 221].

Щоб повною мірою уявити структуру допиту неповнолітнього підозрюваного, необхідно розглянути внутрішні і зовнішні аспекти цього складного явища. Узяті в нерозривній єдності психологічні і логічні процеси становлять внутрішню сторону допиту, але і вони ж трансформуються в зовнішню форму, тобто в конкретні дії і відносини між слідчим та неповнолітнім підозрюваним, педагогом, захисником. Ці дві сторони допиту узгоджені між собою та перебувають у діалектичній єдності. Складний і багатогранний характер допиту неповнолітніх підозрюваних полягає в тому, що він як кримінальна процесуальна діяльність із встановлення обставин і фактів, що цікавлять органи досудового розслідування, охоплює процесуальний, тактичний, організаційний, психологічний, педагогічний та

етичний аспекти. Саме тому допит слід розглядати як певну систему, тобто упорядковану сукупність елементів, які у своїй єдності становлять єдине ціле. Володіючи інтегративною властивістю (властивість системності), структура цієї слідчої дії складається і таких елементів, як організаційна, пізнавальна, конструктивна, комунікативна, психологічна, виховна і моральна сторони. Ці аспекти допиту неповнолітнього підозрюваного органічно вплітаються в його процесуальні і тактичні основи. Тісний взаємозв'язок виражається між ними в тому, що тактичні прийоми слідчий використовує у суворій відповідності з кримінальним процесуальним законодавством (прийоми розробляються і застосовуються на основі та в межах закону) і вимогами норм моральності, з урахуванням віково-психологічних та індивідуальних особливостей особистості неповнолітнього підозрюваного [169, с. 23–25].

Отже, допит неповнолітнього підозрюваного – це слідча (розшукова) дія, що утворює інформаційно-психологічний процес взаємодії суб'єктів, які проводять його (обов'язкові учасники) та які є присутніми і мають право задавати запитання (додаткові учасники), із допитуваним, під час якого особа, яка здійснює допит, використовуючи тактичні прийоми і допустимі методи психологічного впливу, отримує від допитуваного і фіксує у протоколі, або іншому порядку, визначеному законом, інформацію про відомі йому обставини, що мають значення для розслідування вчиненого кримінального правопорушення.

Ураховуючи КПК України й погляди науковців, а також, беручи до уваги процесуальний статус неповнолітнього підозрюваного й психологічні особливості такої категорії допитуваних, класифікуємо вказану слідчу (розшукову) дію таким чином:

- 1) за черговістю: первинний та повторний допит;
- 2) за змістом: основний і додатковий допит;
- 3) за психофізичним станом неповнолітнього підозрюваного: допит здорової дитини, глухонімого, сліпого та психічно хворого;

4) за колом додаткових учасників, які можуть брати участь у допиті поряд з обов'язковими (захисником, законним представником, педагогом або психологом): за участю прокурора, лікаря, експерта та спеціаліста, перекладача, фахівців оперативних підрозділів;

5) залежно від комунікативної ситуації, що склалася: допит у безконфліктній та конфліктній ситуаціях;

6) за фактом встановлення психологічного контакту: за умови встановлення та не встановлення такого контакту;

7) за місцем проведення: допит за місцем проведення досудового розслідування (у кабінеті слідчого, у спеціально обладнаній кімнаті («зелена кімната»)), за місцем проживання допитуваного, за місцем перебування допитуваного (лікарня, школа, робоче місце, СІЗО);

8) за часом проведення: допит у денний час (з 6.00 до 22.00 год) та в нічний час (з 22.00 до 6.00 год, за умови, коли затримання у його проведенні може призвести до втрати слідів чи втечі неповнолітнього підозрюваного);

9) за суб'єктами допиту: допит слідчим, працівником оперативного підрозділу (за письмовим дорученням слідчого), прокурором;

10) за фактом застосування технічних засобів: без застосування технічних засобів, із застосуванням технічних засобів: фотозйомки, аудіозапису чи відеозапису;

11) за фізичною присутністю допитуваного: допит безпосередній чи дистанційний.

Висновки до розділу 1

1. У науках кримінального процесу та криміналістики досить широко досліджено поняття допиту, застосування методів психологічного впливу й тактичних прийомів. Водночас, незважаючи на пильну увагу науковців до цих питань, недостатньо дослідженими залишаються особливості проведення допиту неповнолітнього підозрюваного, його видова характеристика,

допустимість застосування до такого учасника кримінального процесу методів психологічного впливу та тактичних прийомів.

2. Неповнолітні, які потрапили до сфери дії кримінального процесу, зокрема підозрювані, наділені частково зміненим кримінальним процесуальним статусом повнолітнього підозрюваного. На це також звертається увага і в міжнародних актах, що стосуються неповнолітніх. Кримінальний процесуальний закон України також передбачає можливість «подвійного представництва» інтересів неповнолітніх підозрюваних, що є однією з найважливіших гарантій реалізації їх прав. Проте під час досліджень науковці приділяли недостатньо уваги питанням можливості врахування побажань неповнолітнього підозрюваного щодо призначення законного представника його інтересів. Запропоновано, зокрема, доповнити ст. 488 КПК України «Участь законного представника неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого» ч. 4, яку викласти в такій редакції: «Перелік обставин, що дозволяють усунути або обмежити участь законного представника:

- у разі здійснення психологічного тиску на неповнолітнього підозрюваного з метою зміни показань;

- у разі вчинення законним представником проти неповнолітнього протиправних дій;

- коли законний представник неповнолітнього перебуває з останнім у конфліктних стосунках, і неповнолітній не бажає, щоб та чи інша особа була представником його інтересів».

3. Найскладнішим видом допиту є допит неповнолітнього підозрюваного, оскільки через вікові психологічні особливості та підвищену вразливість унаслідок стресової ситуації, що склалася, вони можуть допускати під час допиту помилки, вигадки, перекручування та інші моменти, які утруднюють проведення вказаної слідчої (розшукової) дії. Водночас у літературі відсутня єдина класифікація допиту неповнолітнього підозрюваного за всіма можливими критеріями. Відповідно до цього, здійснено спробу такої класифікації допиту:

- за черговістю: первинний та повторний;
- за змістом: основний і додатковий;
- за психофізичним станом неповнолітнього підозрюваного: допит здорової дитини, глухонімого, сліпого та психічно хворого;
- за колом додаткових учасників, які можуть брати участь у допиті поряд з обов’язковими (законним представником, захисником, педагогом або психологом): за участю прокурора, лікаря, експерта та спеціаліста, перекладача, фахівців оперативних підрозділів;
- залежно від комунікативної ситуації, що склалася: допит у безконфліктній та конфліктній ситуаціях;
- за фактом встановлення психологічного контакту: за умови встановлення та не встановлення такого контакту;
- за місцем проведення: допит за місцем проведення досудового розслідування (у кабінеті слідчого, у спеціально обладнаній кімнаті («зелена кімната»)), за місцем проживання допитуваного, за місцем перебування допитуваного (лікарня, школа, робоче місце, СІЗО);
- за часом проведення: допит у денний час (з 6.00 до 22.00 год) та в нічний час (з 22.00 до 6.00 год, за умови, коли затримання в його проведенні може призвести до втрати слідів чи втечі неповнолітнього підозрюваного);
- за суб’єктами допиту: допит слідчим, працівником оперативного підрозділу (за письмовим дорученням слідчого), прокурором;
- за фактом застосування технічних засобів: без застосування технічних засобів, із застосуванням технічних засобів: фотозйомки, аудіозапису чи відеозапису;
- за фізичною присутністю допитуваного: допит безпосередній чи дистанційний.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ДО ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПІДОЗРЮВАНОГО

2.1. Планування допиту, місце і час його проведення

Протягом багатьох століть використання допиту в судово-слідчій практиці виникали різні ситуації, під час яких до цієї слідчої (розшукової) дії висувалися специфічні вимоги. Криміналістична наука і практика розкриття та розслідування злочинів виокремили та апробували певні етапи допиту.

Загальноприйнято вважати, що проведення допиту складається з трьох етапів:

- 1) початковий – підготовча частина допиту;
- 2) основний або робочий етап;
- 3) заключний (або етап фіксації результатів допиту) [102, с. 96].

Іншої думки дотримується М. І. Єнікеев, пропонуючи виділяти чотири стадії (етапи) проведення допиту:

- 1) початкова стадія допиту;
- 2) стадія вільної розповіді допитуваного;
- 3) деталізуюча стадія;
- 4) заключна стадія [50, с. 180–189].

М. А. Сільнов у своєму дисертаційному дослідженні процес допиту поділяє умовно на чотири етапи, а саме: витребування інформації від допитуваного; передача інформації від допитуваного слідчому; осмислення слідчим отриманої інформації та фіксація цієї інформації [172, с. 15].

Допит неповнолітніх має свою специфіку, яка обумовлена віковими особливостями, своєрідністю психології дітей і підлітків. Тому він забезпечений додатковими процесуальними гарантіями, що гарантують його об'єктивність, а процес його проведення потребує особливих тактичних прийомів, що розробляються криміналістикою [145, с. 208].

В. Л. Васильєв виділяє п'ять основних етапів допиту неповнолітніх. Аналогічні етапи виокремлюють у своєму дослідженні Л. Е. Орбан-Лембрик та В. В. Кощинець, В. В. Бедь. Отже, допит неповнолітнього підозрюваного, на думку цих учених, охоплює такі етапи:

1) початковий етап. Слідчий в усній формі отримує від підлітка його анкетні дані. Головне завдання цього етапу – діагностика особистості допитуваного, умов його життя тощо. Значну кількість даних слідчий отримує від дільничного інспектора, шляхом бесід із батьками; два співбесідники приблизно визначають лінію своєї подальшої поведінки;

2) встановлення психологічного контакту. Темою бесіди на цьому етапі є, як правило, навчання підлітка, його захоплення, інтереси, коло спілкування, уподобання тощо. Виробляється загальна лінія поведінки обох співрозмовників, визначаються параметри спілкування – його ритм, темп, невербальні засоби та ін. Такий контакт встановлюється не на кожному допиті, проте практично кожний слідчий намагається його досягнути. Обидва співбесідники остаточно виробляють спільну лінію поведінки;

3) власне допит. Завдання головної частини допиту – отримання від допитуваного необхідної інформації;

4) зіставлення отриманої інформації з уже наявною. Це досягається під час діалогу питання – відповідь. Під час такої бесіди слідчий намагається усунути суперечності, неточності, неясності тощо;

5) заключний етап. Слідчий заносить до протоколу отриману інформацію. При цьому зберігаються лексичні особливості мови неповнолітнього. Інформація подається в письмовому вигляді допитуваному, який, підтвердивши правильність записаного у протоколі, підписує його [132, с. 295–296; 22, с. 321; 9, с. 221].

Отже, по суті всі науковці виділяють одні й ті самі етапи проведення допиту. Проте ті вчені, які досліджують особливості допиту неповнолітніх, основний етап проведення такої слідчої дії поділяють на окремі етапи чи стадії (стадія вільної розповіді й деталізуюча стадія; встановлення

психологічного контакту, власне допит і зіставлення інформації з уже наявною), визначаючи таким чином його основні моменти, на які необхідно звернути увагу у процесі проведення вказаної слідчої (розшукової) дії. Це дає можливість детальніше акцентувати увагу на важливих аспектах проведення допиту, зокрема неповнолітнього підозрюваного. Встановлення психологічного контакту, на нашу думку, – це не окрема стадія (етап) допиту і не його тактичний прийом, а необхідна умова проведення вказаної слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного.

Зосередимо свою увагу на особливостях планування допиту, підготовки до нього, зокрема визначенні способу виклику на допит неповнолітнього підозрюваного, оптимального часу та місця його проведення, визначення кола питань, що належать до предмета допиту та складення плану його проведення, визначення кола учасників допиту неповнолітнього підозрюваного та особливості їх залучення.

Розглянемо позиції науковців щодо визначення поняття планування окремої слідчої дії. Планування допиту, зокрема, полягає в тому, що визначаються мета даної слідчої дії і питання, які необхідно з'ясувати під час її проведення. Для досягнення поставленої мети важливо не лише визначити запитання, а і їх послідовність, щоб вони логічно впливали одне з одного. Усе планування слідчої дії можна вважати процесом, що складається з двох етапів: планування підготовки до її проведення і планування самої слідчої дії. Планування підготовки включає в себе збір даних, необхідних для початку слідчої дії; планування способів збору таких даних; визначення кола осіб, які братимуть участь у її проведенні; планування дій щодо створення або змін умов та обстановки проведення слідчої дії. Лише після таких дій слідчий може приступити до початку реалізації слідчої дії на основі ретельного попереднього планування, яке має включати в себе визначення послідовності дій слідчого; встановлення послідовності дій інших учасників; вибір способів фіксації всіх цих дій та їх результатів [48, с. 41].

В. Г. Лукашевич вважає, що проведення допиту в усіх випадках є процесом управління діяльністю його учасників. Для цього необхідно попередньо організувати зазначений процес. Підготовка до допиту – винятково важливий етап, від проведення якого залежать його перебіг та результати. У процесі підготовки, на думку науковця, вирішуються чотири головні завдання: визначається мета допиту; усвідомлюється роль слідчого в ньому; визначаються тактичні і психологічні методи допиту (засоби досягнення мети); прогнозується поведінка допитуваного. Інформаційну базу для вирішення вказаних завдань підготовчого етапу становлять матеріали відкритого кримінального провадження [112, с. 33].

М. І. Порубов під підготовкою до допиту розуміє сукупність попередньо проведених заходів із метою забезпечення результативності допиту та економії часу слідчого. До таких підготовчих дій він відносить: ретельне вивчення матеріалів кримінального провадження, черговість проведення допитів та спосіб виклику на допит допитуваного, підготовка місця допиту, підготовка доказів, які будуть потрібні слідчому для перевірки показань допитуваного, вивчення спеціальних запитань, якщо в процесі допиту потрібні будуть знання з науки, техніки і мистецтва [145, с. 101]. Ретельне вивчення матеріалів кримінального провадження, насамперед, залежить від характеру інформації, що стосується предмета допиту. У криміналістиці розроблено загальні рекомендації, які визначають послідовність такого вивчення, а саме: 1) предметна систематизація матеріалів для отримання повних відомостей про факти, події та осіб, які становлять інтерес; 2) вивчення інших матеріалів, що мають зв'язок з головними фактами, з яких можна отримати інформацію, що може сприяти деталізації, уточненню під час проведення допиту; 3) виявлення суперечностей у матеріалах, що вивчаються; 4) вивчення матеріалів для отримання контрольних відомостей, які можна використовувати у процесі допиту. Практичне значення такого вивчення полягає в тому, що воно допомагає визначити коло обставин, за якими необхідно отримати відомості

під час проведення допиту. За відсутності у слідчого чіткого уявлення про ці обставини допит може втратити цілеспрямованість. У показаннях неминуче будуть, з одного боку, пробіли, а з іншого – непотрібні, такі, що не стосуються провадження, дані [112, с. 34].

Як зазначає Л. Е. Орбан-Лембрик, успіх допиту визначається саме підготовчою роботою слідчого, найважливішими моментами підготовки якої є такі: створення інформаційної бази допиту (досконале вивчення матеріалів кримінального провадження, вивчення особи допитуваного, підготовка необхідних доказів, отримання консультацій у спеціалістів-експертів; складання плану допиту (формування мети допиту і сукупності питань, визначення найдоцільніших прийомів психологічної взаємодії з допитуваним; вивчення можливих прийомів психологічного впливу на допитуваного, визначення місця застосування прийомів психологічного впливу на допитуваного, визначення часу проведення допиту) [132, с. 275].

Таким чином, науковці акцентують увагу на підготовчому етапі проведення допиту, виокремлюючи найважливіші, на їх думку, моменти. Проте необхідно враховувати, що особливості підготовки до допиту залежать і від того, є він першим чи повторним. Якщо готується перший допит, слідчому необхідно здійснити весь комплекс підготовчих дій, а саме: визначити коло обставин, що необхідно встановити під час допиту; приготувати речові докази та інші матеріали, які можна буде використовувати у процесі допиту; спланувати послідовність допитів і способи виклику учасників на допит. При підготовці до повторного допиту деякі з цих дій не потрібно проводити, оскільки вже отримано багато інформації про зв'язки допитуваного та про нього самого [53, с. 29].

Науковці, розглядаючи питання планування допиту, мають на увазі планування допиту будь-якого учасника кримінального процесу як слідчої (розшукової) дії загалом. Звернемо увагу, зокрема, на планування безпосередньо допиту неповнолітнього підозрюваного.

Основна частина підготовки до допиту неповнолітнього підозрюваного – визначення часу, приблизної тривалості та кола учасників допиту [37, с. 88]. Важливим питанням тактики є спосіб виклику на допит, час і місце допиту, вони мають бути в полі зору слідчого в період підготовки до допиту [48, с. 65].

В. Г. Лукашевич вважає підготовку до допиту стадією проведення допиту, від проведення якої залежать його перебіг та результати. Не поділяючи його думку, вважаємо, що підготовка до проведення допиту – це комплекс заходів, які слідчий здійснює для проведення ефективного та результативного допиту. До таких заходів можуть належати: визначення способу виклику на допит неповнолітнього підозрюваного, місця та часу його проведення; встановлення його тривалості, а також визначення кола учасників такого допиту.

Неповнолітнього підозрюваного повідомляють або викликають слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд через його батьків або інших законних представників. Інший порядок допускається лише в разі, якщо це зумовлено обставинами, встановленими під час кримінального провадження [92, с. 446]. На думку С. П. Єфимичева, М. І. Кулагіна і А. Е. Ямпольського, до таких обставин можна віднести той факт, коли батьки або інші законні представники можуть негативно вплинути на процес встановлення істини [53, с. 13]. С. В. Тетюєв зазначає, що виклик неповнолітнього підозрюваного, минаючи його батьків чи законних представників, можливий у випадках, коли такі батьки характеризуються негативно та негативно впливають на поведінку дітей, жорстоко поводяться з ними і їх поінформованість про вчинене правопорушення сином чи донькою може спричинити шкоду інтересам розслідування або ж інтересам самого неповнолітнього, а також, коли в неповнолітнього немає батьків чи необхідно забезпечити термінову явку до слідчого. Визначений законом порядок виклику забезпечує повідомлення батьків про те, що сталося, дозволяє їм встановити контроль над неповнолітнім, нейтралізувати відповідний емоційний вплив на

останнього, а також надає можливість батькам вчасно запросити захисника [181, с. 60]. Перед тим, як викликати неповнолітніх підозрюваних на допит, слідчий повинен роз'яснити їхнім батькам, що вони мають спочатку поспілкуватися з дитиною. Метою такої бесіди є заспокоєння неповнолітнього, усунення його надмірної нервовості й орієнтування на давання повних та правдивих показань. Якщо ж батьки не знають причину виклику на допит їх сина чи доньки, то вони не будуть підготовлені до того, щоб правильно вплинути на психіку дитини. Водночас допиту неповнолітнього, який буде проводити слідчий, передуватиме розмова його з батьками допитуваного.

Важливо зважати на те, що батьки, отримавши першими детальну інформацію про те, що вчинили їх діти, можуть «налаштувати» підлітка не давати жодних показань. Слова ж батьків у присутності дитини про те, що їх дитина не могла нічого подібного вчинити, можуть сприйматися неповнолітнім як пряма вказівка не відповідати на поставлені йому запитання, заперечувати свою причетність до вчиненого правопорушення. Щоб цього не сталося, слідчий повинен випередити підлітка і частково повідомити батькам інформацію про вчинені протиправні дії їх дітьми. Звичайно, такі рекомендації не можуть поширюватися на ті випадки, коли батьки особисто зацікавлені в результатах провадження, у зв'язку з чим виклик неповнолітнього через батьків може перешкодити встановленню істини. Якщо, зважаючи на матеріали провадження і психологічні особливості особистості неповнолітнього, у слідчого виникають побоювання, що батьки або законні представники матимуть на неповнолітнього вплив, який може негативно позначитися на поведінці допитуваного, а також, якщо виникла необхідність забезпечити термінову явку неповнолітнього на допит, повістка може бути вручена неповнолітньому через представника адміністрації навчального закладу або за місцем роботи, якщо неповнолітній працює [179, с. 104]. На практиці найпоширенішим способом виклику на допит неповнолітнього підозрюваного є через його батьків чи законних

представників у телефонному режимі (70,8 % випадків). 34,5 % опитаних слідчих здійснює виклик неповнолітніх підозрюваних через їх батьків чи законних представників шляхом вручення їм повістки, і лише 0,9 % опитаних, минаючи батьків та законних представників, особисто викликають неповнолітнього, порушуючи таким чином вимоги закону (додаток Б).

Успішність допиту багато в чому залежить від вибору місця й обстановки його проведення. Недопустиме «панібратське» ставлення до допитуваного, із самого початку необхідно, щоб неповнолітній підозрюваний зрозумів, що склалася дуже серйозна життєва ситуація і від його правдивості, чесності залежить його майбутнє. Водночас обстановка допиту не може бути такою, що залякує, між допитуваним і слідчим мають скластися серйозні стосунки, які підкреслюватимуть відповідальність того, що відбувається [22, с. 325]. Як зазначає М. І. Порубов, неповнолітніх бажано допитувати в умовах, максимально наближених до їх повсякденних, тому що в приміщенні робочого кабінету слідчого допитувані позбавляються сміливості, довіри, іноді виявляють страх [143, с. 189]. Не поділяють таку думку Н. І. Гуковська, А. І. Долгова і Г. М. Міньковський, які вважають, що подібні рекомендації актуальні лише під час проведення допиту малолітніх свідків та потерпілих, але вони не є виправданими стосовно неповнолітніх обвинувачених, якими, здебільшого, є особи віком 16–17 років. На їх думку, неповнолітніх обвинувачених лише у виняткових випадках можна допитувати поза межами офіційних кабінетів, як правило, їх необхідно допитувати саме в робочих кабінетах слідчих, де вся обстановка сприяє усвідомленню становища обвинуваченого. Довіра до слідчого, на думку науковців, визначається не місцем проведення допиту, а правильною його організацією і тактикою [37, с. 91]. Вважаємо, що такі положення мають поширюватися і на неповнолітніх підозрюваних.

Практика показує, що допит неповнолітнього підозрюваного доцільно проводити в кабінеті слідчого. Суворість та офіційність зустрічі підкреслює підлітку важливість і значимість розслідування [9, с. 222]. Місце проведення

допиту – важливий психологічний фактор, який не можна не враховувати при встановленні психологічного контакту. Допитуваного потрібно позбавити психологічної переваги, яку він відчуває, якщо допит проводиться в нього вдома. На думку М. І. Порубова, у кабінеті повинен працювати лише один слідчий. Також у кабінеті має перебувати якомога менше людей, це мають бути лише ті особи, які залучені до проведення допиту. У цьому закладено глибокий психологічний підтекст. Контакт під час допиту передбачає елемент довірливості. Коли в кімнаті перебуває багато людей, не може йтися про елемент довіри [143, с. 81]. Кабінет слідчого своєю строгістю та офіційністю повинен дисциплінувати неповнолітнього, підкреслювати важливість і значимість розслідуваного провадження. Необхідно мати на увазі, що в кабінеті слідчого ніщо не має відвертати уваги допитуваного, заважати зосередитися: ні розвішані на стінах діаграми, схеми, плакати, ні телефонні дзвінки, ні предмети на столі слідчого, ні сторонні розмови осіб, які не беруть участі у допиті. Обстановка в кабінеті слідчого повинна сприяти встановленню психологічного контакту з неповнолітнім підозрюваним [181, с. 47]. С.В. Харченко пропонує проводити допит неповнолітніх підозрюваних за методикою «зеленої кімнати». За таких умов проведення допиту буде спрямоване на забезпечення їх прав та свобод, сприятиме кращому встановленню психологічного контакту, реалізації профілактичної та виховної функції [191, с. 95].

На нашу думку, допит таких осіб доцільно проводити в кабінеті слідчого. Це підтверджують як результати аналізу матеріалів кримінальних проваджень, так і проведене анкетування. 73,5 % опитаних слідчих вважають найдоцільнішим місцем для проведення допиту неповнолітніх підозрюваних саме кабінет слідчого і лише 25,7 % опитаних дотримуються думки, що найефективнішим буде допит, проведений в умовах, максимально наближених до повсякденних, пояснюючи це тим, що психоемоційний стан допитуваного неповнолітнього найстабільніший саме в умовах повсякденного життя (додаток Б).

Суворістю та офіційністю підкреслюється важливість і значимість розслідування для неповнолітнього. Відповідно до проведених досліджень, І. А. Макаренко зазначає, що на практиці слідчі допитують неповнолітніх підозрюваних або у своїх кабінетах, або в окремих кабінетах, які призначені для цього в ізоляторах. Більшість із них вважають, що місце проведення допиту впливає на ефективність слідчої дії. Проте лише 18 % опитаних автором слідчих працюють в окремих кабінетах, а 51 % – проводять допити у присутності сторонніх осіб. Решта хоч і не працюють в окремих кабінетах, але намагаються проводити допити неповнолітніх за відсутності сторонніх осіб [114, с. 117].

Щоб досягнути максимальної повноти відтворення, слідчому також дуже важливо правильно зробити вибір часу допиту неповнолітнього підозрюваного. Спроби вчених визначити час найпродуктивнішого відтворення інформації не завершилися успішно. Водночас деякі з них не безпідставно вважали, що можливість втрати і викривлення сприйнятого матеріалу з плином часу збільшується. М. І. Порубов, посилаючись на дослідження А. Г. Комма, зазначає, що у відкладених допитах навіть реконструкція матеріалу виражається різкіше. Це пов'язано з динамічністю процесів збереження і відтворення інформації, в яких продовжується внутрішня, прихована робота думки. Отже, що чим раніше підозрюваний буде допитаний про відомі йому факти, тим більше ймовірності, що від нього будуть отримані повні і достовірні показання. Такої ж думки дотримуються і 84 % опитаних слідчих (додаток Б). Це загальне правило, проте з нього є винятки.

Показання, отримані відразу після вчиненого злочину, деколи здаються неповними, недостатньо ясними, нелогічними. Це пояснюється ремінісценцією. Сутність ремінісценції полягає в тому, що процес гальмування, який відбувається відразу після сприйняття, робить початкове відтворення недостатньо продуктивним. Протягом наступних двох – трьох днів відбувається співставлення і підсилення в пам'яті частин й елементів

сприйнятого, їх смислових зв'язків. Посилаючись на дослід, які проводив Б. П. Красильщиков, М. І. Порубов зазначає, що ремінісценція доволі поширена серед дітей, але, хоч і рідко, проте трапляється і в дорослих. За результатами проведених Б. П. Красильщikovим експериментів, у 40,5 % респондентів виявлено ремінісценцію. У багатьох піддослідних (120 із 250 осіб) у процесі другого відтворення показань під час проведення допиту містилися нові елементи і відзначалася більша деталізація опису сприйнятого. У деяких осіб результати організованого через певний час третього опитування (допиту) різко покращилися порівняно з другим допитом. На основі наведеного вище науковець зробив висновок, що підозрюваного необхідно допитувати якомога скоріше. Якщо ж є підстави вважати, що показання, дані допитуваним, недостатньо повні, то рекомендується провести повторний допит через три – чотири дні. При цьому додаткові дані, що міститимуться в повторних показаннях допитуваного, потрібно ретельно перевіряти і вони не мають викликати недовіру [47, с. 49]. Лише 15 % респондентів вважають, що з метою досягнення максимальної повноти відтворення найпродуктивніше проводити допит неповнолітніх підозрюваних відклавши в часі, враховуючи ремінісценцію (додаток Б).

Як зазначає В. Г. Лукашевич, у тактичному аспекті вибір часу допиту особи певною мірою визначається її віком, наявністю чи відсутністю судимості, життєвим досвідом, роллю у вчиненому правопорушенні тощо. Так, неповнолітнього підозрюваного бажано, на думку вченого, допитувати невідкладно. Унаслідок недостатнього життєвого досвіду допит «за гарячими слідами» нерідко приносить позитивні результати, оскільки неповнолітній не встигає деформувати уявлення самостійно чи під впливом зацікавлених у провадженні дорослих. Стан емоційного збудження допитуваного є прийнятним моментом для початку допиту. Зразу після вчиненого протиправного діяння особи, які його вчинили, дуже часто переживають і не встигають розробити достатньо переконливі аргументи на свій захист [112, с. 37]. Російський учений С. В. Тетюєв, поділяючи думку

К. К. Сперанського, констатує, що допит неповнолітнього необхідно проводити одразу після його затримання, оскільки, перебуваючи під впливом вчиненого, підлітки, як правило, дають правдиві показання. Крім того, у них не буде часу придумати логічніші версії. У таких випадках підліток, зазвичай, правдиво розкаже про характер вчиненого, про своїх співучасників, місце зберігання речових доказів [181, с. 39]. Характеризуючи особливості допиту неповнолітніх підозрюваних, варто мати на увазі, що неповнолітні, спілкуючись зі своїми ровесниками або з дорослими, досить часто зазнають навіювання і можуть непомітно для себе підмінити особисте сприйняття висловлюваннями інших осіб, які розмовляли з ними [92, с. 447].

Загалом, неповнолітні володіють підвищеною вразливістю, навіюваністю та самонавіюванням, схильністю до фантазування, високою емоційністю, нестійкістю поведінки. Під час допиту неповнолітніх необхідно враховувати їх швидку втомлюваність і нездатність тривалий час зосереджувати увагу на одному об'єкті.

У своєму дисертаційному дослідженні С. В. Тетюєв наводить позиції вчених, які досліджували це питання. Зокрема, учений зауважує, що багато психологів та криміналістів вважають, що, враховуючи фактор швидкої втомлюваності підлітків, їх допити не повинні тривати довше однієї години (Т. В. Авер'янова, Р. С. Белкін, М. І. Єнікєєв, Ю. Г. Корухов). На думку Л. Л. Каневського та М. І. Порубова, тривалість допиту дітей старшого шкільного віку не повинна перевищувати години, а у випадках, коли його необхідно продовжити, потрібно зробити перерву. Є. В. Міщенко вважає, що допит неповнолітнього не може проводитися без перерви більше 40 хв, а загалом – більше чотирьох годин удень, оскільки неповнолітній не може бути зосереджений більше 40–45 хв. Є. Б. Мельникова і Г. Н. Ветрова зазначають, що необхідно встановити різну тривалість допиту для різних вікових груп неповнолітніх [181, с. 52]. І. А. Макаренко констатує, що тривалі допити неповнолітніх взагалі недопустимі, оскільки вони можуть викликати стресові

стани та стани байдужості до того, що відбувається, а це призведе до замкнутості неповнолітнього допитуваного та самообмови [114, с. 62].

Кримінально-процесуальні кодекси країн близького зарубіжжя, зокрема КПК Республіки Білорусь [182], Російської Федерації [184] та Республіки Молдова [183], визначають дещо інші часові межі проведення такого виду допиту. Ст. 425 КПК Російської Федерації передбачає, що допит неповнолітнього підозрюваного не може продовжуватися без перерви більше 2 год, а загалом не повинен продовжуватися довше ніж 4 год на день. Ст. 434 КПК Республіки Білорусь та ст. 479 КПК Республіки Молдова визначають такі самі часові межі проведення допиту неповнолітнього підозрюваного. У КПК України 1960 р. не було часових обмежень проведення допиту.

У чинному КПК України теж передбачено часові межі проведення допиту. Відповідно до ч. 2 ст. 226 КПК України, допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день [94, с. 93]. Необхідно звернути також увагу на загальну тривалість допиту. Чим обумовлені такі обмеження?

А. Н. Попов зазначає, що для психологічної розрядки цілком достатньо перерви між допитами. На нашу думку, потрібно враховувати вікові та індивідуальні психологічні особливості кожного окремого неповнолітнього допитуваного і на початку допиту, за клопотанням захисника, визначати розумні часові межі такого допиту. Стан втоми як стан тимчасового зниження працездатності, як і розсіяність та апатія, є одними з видів тимчасової дезорганізації свідомості. Відомо ж, що людина найбільш працездатна у стані бадьорості, а не втоми, зокрема неповнолітні. У зв'язку з цим, дуже важливо вчасно перервати допит, щоб дати неповнолітньому і його організму можливість відпочити, відновитися та налаштуватися на продовження розмови. Важливе значення має тривалість таких перерв під часі проведення допиту, проте це питання не обумовлено в кримінальному процесуальному законодавстві України. Категорично визначити часові межі перерв під час проведення допиту було б некоректно, оскільки за таких умов не

враховуватимуться індивідуальні особливості кожного неповнолітнього допитуваного зокрема, а підстави встановлення таких меж будуть виходити зі загальних характеристик особистості неповнолітніх.

Тому погодимося з позицією російського вченого С. В. Тетюєва, який зазначає, що оптимальну тривалість перерв під допиту повинен визначати педагог або психолог, зважаючи на загальний психічний стан неповнолітнього допитуваного. Також, на нашу думку, необхідно збільшити часові межі загальної тривалості допиту неповнолітнього підозрюваного протягом дня. Оскільки за своєю суттю допит неповнолітнього значно складніший, ніж допит повнолітнього. До того ж предмет допиту неповнолітнього ширший за предмет допиту повнолітнього. Для детального з'ясування під час проведення допиту всіх обставин потрібний час. Для того, щоб «вписатися в часові межі», слідчий порушуватиме традиційну схему проведення допиту, намагатиметься розпочати та проводити допит у формі «запитання – відповідь» для того, щоб максимально з'ясувати для себе всі проблемні аспекти та обставини вчиненого, пропускаючи стадію вільної розповіді неповнолітнього підозрюваного, що позбавить слідчого можливості спостерігати за допитуваним під час проведення бесіди на стадії вільної розповіді. Проте такі часові межі загальної тривалості допиту неповнолітнього підозрюваного протягом дня також повинні встановлюватися для кожного допитуваного окремо відповідно до рекомендацій педагога або психолога, ураховуючи загальний стан дитини на момент проведення слідчої (розшукової) дії.

Отже, пропонуємо ч. 2 ст. 226 КПК України викласти в такій редакції: «Допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину. Загальну тривалість такого допиту впродовж дня та оптимальну тривалість перерв визначає педагог або психолог індивідуально, ураховуючи загальний психічний стан малолітнього або неповнолітнього».

Враховуючи норму ч. 4 ст. 223 КПК України, не допускається проведення допиту в нічний час (з 22.00 до 6.00 год), за винятком невідкладних випадків, коли затримання в його проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного. Ми поділяємо думку науковців, які вважають, що в ситуації, коли допит неповнолітнього не завершився до 22.00 год, то необхідно зробити перерву до ранку. Водночас слідчий повинен усе ж таки планувати початок допиту на такий час, щоб він закінчився до 22.00 год (враховуючи максимально можливу тривалість такого допиту), тобто протягом дня, оскільки з настанням нічного часу не лише неповнолітні, а й дорослі втомлюються, що може негативно позначитися на «якості» допиту. Також поділяємо думку С. В. Тетюєва, який, ґрунтуючись на досвіді інших країн, вважає, що має бути дозволено проводити допити неповнолітніх підозрюваних лише в денний час [94, с. 93; 181, с. 45]. Хоча і не варто залишати поза увагою тих чинників, коли перший допит неповнолітніх підозрюваних недоцільно відкладати на такий великий проміжок часу. Як виняток, це має стосуватися випадків, коли існує загроза втечі підозрюваного та коли затримання його проведення може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення, як і зазначено у КПК України.

Підготовка до допиту завершується складанням плану допиту. План має разовий характер, охоплює невеликий період часу і по суті є складовою частиною плану розслідування. Учені пропонують у найскладніших ситуаціях передбачити декілька варіантів плану допиту. Один з них, можливо, буде схематичним, інші – більш детальними, які можна застосовувати в ситуаціях, що виникатимуть під час розслідування кримінального провадження [145, с. 110]. При побудові плану береться до уваги можлива поведінка допитуваного – даватиме він правдиві показання чи ні. Складання письмового плану зумовлено обставинами провадження і значимістю даного допиту: якщо допит не передбачає особливих труднощів, необхідність у складанні

письмового плану втрачає нагальність і в такому разі можна обмежитися лише складанням переліку запитань, які необхідно з'ясувати.

Планування – це складна творча діяльність слідчого, спрямована на те, щоб швидше досягнути ефективних результатів. План окремої слідчої дії повинен відповідати принципу динамічності. [48, с. 40]. Під час допиту одні запитання можуть втратити актуальність, а інші, навпаки, з'явитися. Але і в цих випадках добре складений план дозволить швидше зорієнтуватися в обстановці, що змінилася, оскільки залишилася головна спрямованість допиту. План не може передбачити всіх особливостей допиту, він визначає, головним чином, основні його моменти, тому необхідно його розглядати як гнучку програму, виконання якої можна коригувати під час проведення допиту [112, с. 39]. Але навіть тоді, коли допит ретельно сплановано, слідчому має бути готовий до того, що в процесі слідчої дії можуть з'явитися невідомі факти і до підготовленого плану потрібно буде вносити корективи, оскільки неможливо передбачити всіх нюансів взаємодії слідчого з допитуваним. Трапляється багато непередбачуваного і неочікуваного, а це потребує від слідчого схильності до експромту та імпровізації в тактиці допиту [114, с. 120].

Як зазначають С. П. Єфимичев, М. І. Кулагін та А. Є. Ямпольський, підготовка до допиту завершується розробленням тактичного плану допиту, який у складних ситуаціях має бути письмовим, а в більш простих – представляти уявну модель [53, с. 30].

План допиту може бути письмовим чи зафіксованим лише розумово. Але він завжди має містити мету майбутнього допиту і зумовлену цією метою систему питань [9, с. 201]. У процесі вивчення матеріалів бажано не переоцінювати свою пам'ять і складати письмовий план допиту підозрюваного (перелік запитань, які буде необхідно з'ясувати в певній послідовності). Зазвичай, під час проведення допиту план частково видозмінюється, але він необхідний як основа для отримання показань [37, с. 85].

Якщо під час допиту планується пред'являти допитуваному речові докази, документи та інші матеріали кримінального провадження, то у плані необхідно зазначити, в якому томі, які аркуші провадження і в який момент необхідно використати. У матеріалах же кримінального провадження у відповідних місцях робляться закладки [53, с. 30].

Слідчий не може складати детальний план, не знаючи можливих обставин провадження. Проте не можна і зволікати з прийняттям необхідного плану дій. При цьому формальну сторону планування має бути зведено до мінімуму [52, с. 35].

Отже, усі дії, які підлягають здійсненню при підготовці до допиту і в процесі самого допиту, відображаються у плані. Він чітко визначає його предмет, а в деяких випадках (при деталізації предмета) – і межі, сприяє систематизації обставин, що з'ясовуються, і надає діяльності слідчого цілеспрямованості. Зазвичай, план містить не лише перелік обставин, що з'ясовуються, а й послідовність їх з'ясування, дані, на яких ґрунтується постановка тих чи інших питань, фрагменти матеріалів провадження. Особливо важливо у плані чітко сформулювати запитання, які необхідно задавати у процесі допиту. При цьому не має бути порушено їх логічну послідовність [114, с. 120].

Слідчі, готуючись до проведення допиту неповнолітнього підозрюваного, обов'язково повинні складати план його проведення в тій чи іншій формі, зручній та необхідній слідчому в кожній окремій ситуації. Це підтверджується і результатами проведеного опитування. 43,4 % слідчих складають план у формі переліку запитань, які необхідно з'ясувати, детальний план складають 24,8 % респондентів, 23,9% – надають перевагу схематичному плану. І лише 8 % опитаних не складають взагалі план проведення допиту неповнолітнього підозрюваного. Такі результати відображають відповідальний підхід слідчого до планування такої слідчої (розшукової) дії, як допит неповнолітнього підозрюваного (додаток Б).

Аналізуючи наведене вище, можна підсумовувати, що підготовка до проведення допиту неповнолітнього підозрюваного є дуже важливою для досягнення поставленої мети допиту, оскільки, визначаючи спосіб виклику на допит неповнолітнього підозрюваного, місце та час його проведення, слідчий таким чином частково вивчає особу допитуваного, його взаємовідносини із сім'єю та формує базу для планування такої слідчої (розшукової) дії, як допит. Про особливості такого планування та його елементи йтиметься далі.

2.2. Вивчення особи неповнолітнього підозрюваного та напрями використання отриманої інформації під час проведення його допиту

Як зазначалося, для успішного проведення допиту слідчому необхідно підготуватися до нього. Одним з головних завдань слідчого є створення інформаційної бази допиту. Підготовка до допиту розпочинається з вивчення наявних матеріалів кримінального провадження. Зазвичай у початкових матеріалах недостатньо інформації, що характеризує особу підозрюваного. Матеріали здебільшого висвітлюють обставини вчиненого правопорушення і коло учасників [37, с. 85]. Важливою складовою інформаційної бази допиту є вивчення особи допитуваного. Ознайомлення з особистістю допитуваного дозволяє слідчому правильно визначити послідовність постановки питань, передбачити реакцію на них допитуваного, завчасно визначити методи впливу на останнього [48, с. 64].

Дана норма передбачена і в чинному КПК України. Крім загальних обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (подія кримінального правопорушення; винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення; вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою

закриття кримінального провадження; обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності), під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, також з'ясовуються повні й усебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, має бути з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними; ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; умови життя та виховання неповнолітнього; наявність дорослих підбурювачів та інших учасників кримінального правопорушення [94, с. 39, 187].

Під вивченням особистості підозрюваного розуміється цілеспрямована діяльність слідчого із встановлення певної сукупності даних, що характеризують підозрюваного і мають значення для правильного застосування норм кримінального закону, точного дотримання приписів кримінального процесуального законодавства, вибору і використання найефективніших прийомів при проведенні окремих слідчих дій. Криміналістичний аспект вивчення допитуваного передбачає отримання про нього такої інформації, яка може бути використана для вибору найбільш ефективних у даному випадку тактичних прийомів допиту, а психологічний аспект – для вибору найбільш ефективного способу впливу на допитуваного. Вивчення особистості, насамперед, має бути спрямовано на отримання такої інформації, за допомогою якої можна було б прогнозувати поведінку даної особи [145, с. 112–113; 112, с. 33]. Результати допиту значною мірою визначаються тим, наскільки повно вивчена особистість допитуваного і наскільки показання, отримані в процесі такого вивчення, правильно використані для вибору найбільш ефективних прийомів і засобів вирішення

тактичних завдань розслідування. Саме тому основним елементом підготовки до допиту і є вивчення особистості, яку необхідно допитати.

Вивчення інтелектуальних і вольових якостей допитуваного, його емоційного стану й установки на конкретну лінію поведінки під час розслідування правопорушення – важливі елементи вивчення особи допитуваного загалом. Основними методами вивчення особистості допитуваного є: а) спостереження за допитуваним як під час допиту, так і в процесі інших слідчих дій; б) бесіда; в) виділення показань про допитуваного з показань інших осіб, довідок, характеристик, записів у щоденниках тощо [53, с. 30]. Під спостереженням розуміють спеціально організоване, систематичне, навмисне та цілеспрямоване сприйняття особистості з метою вивчення різноманітних виявів її психіки. Від простого сприйняття спостереження відрізняється своєю навмисністю, цілеспрямованістю, планомірністю, тому процес спостереження завжди пов'язаний з концентрацією уваги на об'єкті спостереження, що підсилює сприйнятливість спостерігача. Дані, отримані в результаті спостереження, мають значення для побудови правильної тактики допиту [145, с. 118–123]. В. О. Коновалова зазначає, що спостереження, уживане для діагностики психологічного статусу особи, – типу темпераменту (реакція на подразник), рис характеру особи охоплює такі показники, що включають поведінку особи в умовах початку допиту. Оскільки матеріал для спостереження, який виражається в зовнішніх виявах особи, надзвичайно обмежений, то і результати його завжди мають попередній, орієнтувальний характер. Вони можуть доповнюватися і коректуватися в процесі подальшого допиту. Залежно від ступеня вияву якостей особи, метод спостереження може дати значні результати. Цей метод має на меті виявлення певних рис характеру й ознак темпераменту, що свідчить про психологічне обличчя допитуваного. Спостереження охоплює манери допитуваного, його комунікабельність (на початку допиту), реакцію на подразник (поставлені питання), психічний стан, спричинений процесуальним становищем і метою запрошення до слідчого. Під час оцінки

результатів спостереження не варто забувати, що особа, за якою здійснюють спостереження, перебуває в незвичній для неї обстановці і мікросередовищі, де вона виражає більш вільно і безпосередньо свої вияви та вчинки. У новій обстановці, у якій допитуваний усвідомлює свою роль і процесуальне становище, він стримує свої вияви, часто надає своїй поведінці обрані роль і форму [74, с. 89].

Для діагностики особи допитуваного можна використовувати і метод бесіди. Бесіду розуміють як джерело і як спосіб пізнання психологічних явищ у процесі мовного спілкування. Цей метод дає можливість отримати показання безпосередньо від їх власників, дозволяє отримувати інформацію цілеспрямовано, впливати на її повноту, уточнювати і конкретизувати в процесі бесіди окремі обставини. Цей метод дозволяє зібрати більш поглиблені відомості з урахуванням досвіду, думок, оцінки з боку допитуваного. За формою бесіда може бути «вільною», коли вона ведеться не за строго визначеною логічною схемою, і «посиленою», тобто, коли вона ведеться в суворій спрямованості для отримання відповідей на заздалегідь складені та підготовлені питання. У такому випадку метод бесіди ззовні нагадує анкетний з тією відмінністю, що відповіді, отримані під час бесіди, фіксує сам дослідник. Мету бесіди може бути досягнуто лише в тому випадку, коли слідчому вдасться встановити контакт, взаємовідносини з допитуваним і вдало вибрати момент для її проведення. Саме тому кожна бесіда попередньо продумується, щоб визначити, що потрібно з'ясувати, які запитання для цього потрібно задати, в якій формі й послідовності, де і в якій обстановці її провести. Головне, щоб бесіда відбувалася невимушено і щоб цей метод доповнювався методом спостереження. У «чистому» вигляді цей метод не застосовується, він тісно переплітається з допитом. Ефективнішим вважається допит, який проведений у формі бесіди. За своєю суттю допит – це примусовий вид бесіди, де один має запитувати, а інший – зобов'язаний відповідати, а бесіду можна визначити як безпротокольний допит, під час якого знято напруження, характерне для допитуваного. Момент встановлення

особи допитуваного і заповнення анкетної частини протоколу може бути використаний як привід для бесіди з допитуваним з метою отримання від нього не лише соціально-демографічних даних, а й даних про його мікросередовище та соціальні зв'язки, з'ясування моральної і соціально-психологічної значимості особистості. Позитивні результати також дає бесіда після проведеного допиту. Допитуваний стає більш відвертим і, відповідно, у процесі проведення такої бесіди можна встановити мотиви, якими він керувався під час вчинення кримінального правопорушення, причини й умови, що сприяли його вчиненню. Постановка запитань під час бесіди ще не означає отримання точних відповідей на них, але слідчий, який веде бесіду, за голосом та інтонацією особи, яка відповідає, може визначити її психологічний тонус. Тому важливо вміти не лише слухати, а й вслухатися в оповідання [145, с. 118–123].

Відомо, що допит і бесіда за процесуальною сутністю і цілями розрізняються. Крім того, бесіда не передбачає суворо регламентованого процесуального режиму. Однак у процесі допиту, предмет якого суворо обмежений, може мати місце і бесіда, що має на меті абстрагований вільний обмін інформацією для встановлення психологічного контакту. Бесіда передбачає взаємну передачу інформації, яка не торкається предмета допиту, а має на меті лише встановлення психологічного контакту, визначення виду темпераменту і рис характеру допитуваного. Метод бесіди, як правило, найактивніше застосовується в початковому періоді допиту, коли з'ясовуються демографічні дані щодо особи. У процесі здійснення цього методу з'ясовуються різні дані про особу. Наприклад, стан органів чуттів, психічний стан під час спостереження або здійснення події, вид пам'яті і вид відтворення, тобто дані, що істотно впливають на оцінку показань і на обрання тактичних засобів провадження допиту. Так, діагностика особи неповнолітнього передбачає з'ясування його темпераменту, здібностей до конкретного сприйняття, наявності елементів фантазування і їхньої ролі у формуванні показань [74, с. 90].

Поряд із названими методами для діагностики допитуваного може використовуватися метод узагальнення незалежних характеристик, який полягає в узагальненні можливо більшого обсягу відомостей про досліджувану особистість, які спостерігали її в різний час і в різноманітних видах діяльності. Характеристики можуть бути усними і письмовими, вони можуть ґрунтуватися на тривалих, багаторічних спостереженнях або ж можуть скластися на основі одноразового, але яскравого моменту під час випадкової зустрічі.

Отримати інформацію про допитуваного можна також, аналізуючи матеріали кримінального провадження, під час проведення інших слідчих дій, шляхом спеціального збору відомостей з місця навчання у формі характеристик [145, с. 118–123]. Цей метод передбачає збирання відомостей про допитуваного в осіб, які мали з ним різні соціальні стосунки. Збирання відомостей про особу допитуваного, відповідно до рекомендацій криміналістики, передбачає з'ясування комплексу даних, які широко використовуються і для встановлення психологічного контакту, і для обрання тактичних засобів допиту, і для оцінки інформації, яку буде отримано від цієї особи.

Застосування вказаних методів ізольовано або у взаємозв'язку дозволяє діагностувати психологічні характеристики особи і використовувати їх у різноманітних напрямках організації допиту, а саме: в встановленні психологічного контакту; у визначенні системи тактичних засобів допиту; у визначенні характеру і виду можливого та найбільш ефективного психологічного впливу; в оцінці отриманої інформації. Психологічна діагностика особи передбачає не абстрактне дослідження компонентів такої характеристики тільки вказаними методами, а й оцінку динаміки психологічних процесів, які виявляються при провадженні допиту на всіх його етапах. У процесі допиту, залежно від його психічної напруженості (актуалізація запам'ятованого, виявлення неправдивих показань, викриття у вчиненні злочину), характер психічних виявів особи може бути різним. Тому

в оцінці психологічної діагностики надзвичайно важливо установити, які подразники найбільш ефективні, стимулюють особу до давання показань, а які, навпаки, діють негативно або нейтрально в аспекті одержання інформації [74, с. 90]. Розглянемо методи вивчення особистості, що можуть бути найбільш ефективними під час вивчення особи неповнолітнього підозрюваного.

Спостереження перед початком допиту та в умовах початку допиту дає змогу слідчому діагностувати зовнішні прояви особи допитуваного, такі як, бентежність, розгубленість, або ж, навпаки, спокій та врівноваженість. Ці вияви створять загальну картину внутрішнього стану неповнолітнього перед початком допиту, а також нададуть можливість уважному слідчому попередньо, досить умовно, визначити тип темпераменту допитуваного. Спостерігаючи за діями неповнолітнього підозрюваного та манерою спілкування його з батьками, захисником, можна попередньо встановити, чи не готується дитина «зіграти» заздалегідь вивчену роль. Після початку допиту, використовуючи метод бесіди, слідчий, насамперед, має можливість перевірити отриману у процесі спостереження, невербальну інформацію від неповнолітнього підозрюваного. Для цього, ставлячи запитання, слідчий плавно переходить до допиту. Встановивши психологічний контакт із допитуваним, слідчий може провести допит у формі бесіди, що буде для підлітка лише позитивним. Метод узагальнення незалежних характеристик дозволить слідчому отримати інформацію, яку він не міг отримати від самого допитуваного, використовуючи методи спостереження та бесіди. Причиною цього могло бути бажання допитуваного приховати певну інформацію, що характеризує його негативно, або ж подати негативну інформацію про себе в іншому аспекті, створивши таким чином ілюзію позитивної його характеристики. Отже, для вивчення особистості неповнолітнього підозрюваного слідчому необхідно, на нашу думку, використовувати в поєднанні усі зазначені методи для повного й усебічного вивчення особи допитуваного.

Вивчаючи особистість допитуваного, слідчий виявляє соціальний статус даної особи, його соціальні ролі, соціально-позитивні і соціально-негативні особистісні якості, за можливості з'ясовує тип темпераменту [137, с. 92]. Як зазначає Г. Г. Доспулов, темперамент – це відносно стійка характеристика особи зі сторони динаміки, тону й урівноваженості його психічної діяльності. За темпераментом слідчий може скласти уявлення про врівноваженість підозрюваного, ступінь його реакції на вплив, ступінь рухливості чи інертності в діяльності, ступінь замкнутості чи товариськості [45, с. 88]. А. Н. Васильєв і Л. М. Карнєєва констатують, що практичне значення віднесення допитуваного до того чи іншого типу вищої нервової системи (темпераменту) полягає в тому, що можна зробити висновки про те, як може ця особа поводити себе під час вчинення злочину, чи в змозі вона правильно сприйняти його та запам'ятати, як може ставитися до події злочину надалі, якої позиції буде дотримуватися під час допиту, який тактичний прийом доцільно вибрати для установлення психологічного контакту й отримання від нього правдивих показань [20, с. 12]. Пізніше А. Н. Васильєв писав, що риси індивідуальної психології, на яких може ґрунтуватися психологія відносин, визначається темпераментом людини [19, с. 90]. Н. Ш. Сафін акцентує увагу на тому, що важливо знати темперамент, риси характеру допитуваного для встановлення з ним контакту, правильного розуміння особливостей його поведінки, отримання можливості варіювання відповідним чином тактичними прийомами допиту [169, с. 67]. Усе це необхідно враховувати під час підготовки до допиту та його планування, оскільки холерики і меланхоліки більш запальні, категоричніші у своїх судженнях, імпульсивні. Флегматики спокійні, витривалі, але й більш ригідні, стандартні у своїх судженнях, оцінках, у виборі тактичної лінії поведінки. Сангвініки вирізняються нервовою витривалістю, стійкістю настрою. При допиті сильних і рухливих типів (холерики і сангвініки) темп, ритм і напруженість допиту може бути досить високим, вступна частина допиту може бути скорочена до необхідного мінімуму, перехід від однієї

теми до іншої можна здійснювати без попередньої підготовки. При допиті сильних, урівноважених, інертних типів (флегматик) необхідно враховувати такі динамічні характеристики, як повільність у поєднанні із силою нервових процесів. У такої особи порівняно тривалий період «втягування». Тому динаміку допиту флегматика характеризує відносно тривала вступна частина, повільний перехід від висвітлення одного епізоду до іншого, порівняно уповільнений ритм розмови. Особливого підходу під час допиту потребують слабкі типи. Необхідно пам'ятати, що слабкість нервової системи зазвичай поєднується з високою чутливістю, саме тому меланхоліки значно «тонше» від інших типів реагують на похвалу або осуд їхніх дій. Однією з характерних реакцій цього типу на різні життєві труднощі є схильність до «ступору». При дуже високих ритмах напруженості допиту в меланхоліка може виникнути стан в'ялості та апатії [127, с. 92].

Зважаючи на те, що темперамент позначається на поведінці допитуваного, Г. Г. Доспулов надав рекомендації щодо індивідуального підходу до допитуваного. Холерика і сангвініка, на його думку, доцільно спонукати бути уважним, зосередженим, неквапливим, а за необхідності, уповільнювати темп допиту, виявляючи більшу ретельність у з'ясуванні фактів, що його цікавлять. Флегматика не варто квапити з відповіддю, йому слід надати можливість добре подумати. До меланхоліка потрібно виявляти виняткову чуйність, запобігливість, намагатися схилити його на свій бік і таким чином допомогти йому позбутися замкнутості, підозрілості, невпевненості, напруженості. Цитуючи А. В. Петровського, Г. Г. Доспулов зазначає, що різка вимога, іноді допустима щодо сангвініка і тим більше флегматика, викликає вибух обурення в холерика і стан пригніченості в меланхоліка. Психологічне проникнення слідчого під час проведення допиту – це пізнання ним допитуваного на основі зібраних даних, тлумачення зовнішніх виявів внутрішнього стану особи, імітація його міркувань. Тільки розібравшись у позиції і поведінці допитуваного, слідчий остаточно продумає відповідний індивідуальний підхід до останнього [45, с. 91, 104].

Слідчому необхідно пам'ятати, що поведінка неповнолітніх відрізняється низкою особливостей – недостатністю життєвого досвіду і пов'язаним із цим низьким рівнем самокритичності, відсутністю усесторонньої оцінки життєвих обставин, підвищеною емоційною збудливістю, імпульсивністю, руховою і вербальною активністю, навіюваністю, загостреним відчуттям незалежності, прагненням до престижу, негативізмом, неврівноваженістю. Зазначені знання допомагають слідчому не лише в отриманні повної та об'єктивної інформації про розслідувану подію, що міститься в показаннях неповнолітнього, а й в оцінці достовірності цього джерела доказів. У результаті цього виникає необхідність постановки питання про підвищення вимог до матеріалів, які збираються.

Ю. П. Михальчук у своєму дисертаційному дослідженні вважає за доцільне передбачити детальнішу регламентацію правил вивчення особистості неповнолітнього, посилаючись на п. 16.1. Пекінських правил, у яких зазначено, що в усіх випадках, за винятком дрібних правопорушень, до прийняття кінцевого рішення компетентними органами влади, необхідно ретельно вивчити оточення й умови, у яких живе неповнолітній, чи обставини, за яких було вчинено правопорушення, з тим, щоб сприяти винесенню компетентними органами розумного судового рішення. На думку Ю. П. Михальчук, необхідно розширити перелік запитань, які слід з'ясувати у справах неповнолітніх. Наприклад, важливо визначити рівень інтелектуального, вольового і психологічного розвитку підлітка, особливості його характеру і темпераменту, потреби та інтереси, а також звернути особливу увагу на близьке оточення підлітка, соціально-економічний статус його батьків, їх потреби та інтереси, їх спосіб життя та ціннісні орієнтації [126, с. 80–83].

І. А. Макаренко у своєму дослідженні головні питання, які необхідно з'ясувати про особу неповнолітнього допитуваного, намагається згрупувати таким чином: особистісні якості неповнолітнього; соціально-демографічні особливості; культурно-освітній рівень; потреби та інтереси; характеристика

емоційно-вольової сфери; стан фізичного здоров'я. Як зазначає автор, необхідною умовою вивчення особистості неповнолітнього є допит його батьків, опікунів та законних представників. Це відіграє важливу роль для складання повної та об'єктивної характеристики підозрюваного. Проте, незважаючи на те, що батьки є найбільш поінформованими джерелами щодо особистісних якостей своїх дітей, до їх показань необхідно ставитися критично, тому що майже кожний з них намагається применшити негативні та акцентувати позитивні якості дитини [114, с. 92]. Самому ж неповнолітньому підозрюваному необхідно роз'яснити важливість отримання від нього достовірних даних з метою прийняття справедливого рішення про його виправлення та перевиховання. Також необхідно поцікавитися, як він ставиться до того, що вчинив, чим може пояснити свої вчинки. Думки неповнолітнього можуть мати значення для встановлення причин й умов учинення ним правопорушення. Необхідно встановити також, хто був очевидцем вчиненого правопорушення, кому неповнолітній розповів про свої протиправні діяння, де можуть бути знаряддя вчиненого правопорушення, викрадені речі тощо [56, с. 32].

Особливості вивчення даних про особистість допитуваного полягають у ймовірному характері отриманої інформації. Більшість висновків щодо характеристики особистості допитуваного приблизні, оскільки інформація, що лежить в їх основі, обумовлена цілим комплексом причин поведінки тої чи іншої особи, які не завжди можна встановити. Тому всі отримані дані про особистість неповнолітнього допитуваного слід розглядати лише як гіпотези для подальшої перевірки [112, с. 34].

Вивчаючи особу неповнолітнього підозрюваного, слідчий акцентує увагу на індивідуальних особливостях психіки. Дитяча психіка тісно пов'язана з особливостями домашнього виховання, поведінкою підлітка в побуті, а також поведінкою та ставленням до нього батьків. До вікових особливостей психіки дітей перехідного віку належить схильність до фантазування, про що завжди повинен пам'ятати слідчий під час оцінки

результатів слідчих дій за участю неповнолітніх. Їх емоційне життя досить нестійке, що можна пояснити тимчасовою дисгармонією між функціями кори і підкірки головного мозку, першої і другої сигнальних систем, що характерно для періоду статевого дозрівання. Часто підлітки сприймають багато подій неповністю та неточно, але в них в пам'яті дуже часто залишаються такі деталі, на які дорослі навіть не звертають уваги.

Процес формування особистості підлітка досить складний і відбувається в умовах впливу багатьох позитивних та негативних факторів соціального середовища, які позначаються на формуванні його соціально-психологічних якостей. У віці від 15 до 18 років формування основних психічних процесів і якостей особистості завершується: за своїм змістом і формою вони наближаються до тих, які характерні для дорослих. Процеси сприйняття, уваги, мислення стають у старшокласників більш організованими; вони оволодівають раціональними способами засвоєння знань, у них розвивається абстрактне мислення, логічна пам'ять, творча уява. Але за інтенсивністю ці психологічні процеси ще слабші, ніж у дорослих. Саме тому слідчому необхідно враховувати вікові особливості психіки неповнолітніх. Нехтування цими даними може дезорганізувати допит і призвести до недостовірних показань. Проте при всій специфіці вікової психології неповнолітнього допит, проведений з дотриманням процесуальних правил з урахуванням рекомендацій, розроблених криміналістикою та судовою психологією, може дати слідчому цінну інформацію, необхідну для встановлення істини. При цьому завжди необхідно враховувати підвищену емоційну збудженість і навіюваність неповнолітніх, брак життєвого досвіду, схильність до наслідування і впливу з боку дорослих [56, с. 7].

Також слідчому необхідно, вивчаючи особу неповнолітнього підозрюваного, враховувати і статеві особливості психології неповнолітніх. Загальна тенденція гендерних відмінностей у сформованості сенсу життєвих орієнтацій у неповнолітніх підозрюваних стосується такого. Достовірно більше юнаків, ніж дівчат характеризується низьким рівнем осмисленості

життя (78 % проти 32 %). Дівчата, порівняно з юнаками, відрізняються переважно середнім рівнем осмисленості життя. Юнаки частіше за дівчат вважають, що події в житті не підвладні свідомому контролю. Дівчата ж частіше оцінюють себе як здатних побудувати життя відповідно до своїх цілей та уявлень. Удвічі більше дівчат, ніж юнаків (66% проти 31%) вважають, що людина може контролювати своє життя, приймати рішення та втілювати їх. Низьким локусом контролю життя відрізняються 30% дівчат та 66 % юнаків. Спрямованість дівчат на майбутнє зумовлює відмінності у ставленні до процесу життя, тобто до сучасності. Дівчата вище, ніж юнаки, оцінюють наповненість смыслом сучасного, частіше осмислюють перебування в місцях позбавлення волі, розцінюють цей період як перехідний, черпають у майбутній реалізації життєвих цілей смисл для існування в теперішньому.

Дівчата, на відміну від юнаків, надають достовірно більший особистісний смисл як позитивним, так і негативним подіям власного життя, при цьому більшою мірою схильні вчитися на помилках минулого та бачать більше позитивного смислу в майбутньому.

Смислова сфера особистості дівчат – неповнолітніх підозрюваних забарвлена більшим, ніж юнаків, прагненням до переживань гострих відчуттів і потенціальною готовністю інтерпретувати будь-яку життєву ситуацію як конфліктну. Як у юнаків, так і у дівчат – неповнолітніх правопорушників у структурі прагнення до стимуляції найбільше виражена потреба в пошуках гострих відчуттів. Причому в дівчат вона достовірно вища, ніж у юнаків, що робить дівчат значно більше схильними до надзвичайних пригод. Крім того, дівчатам достовірно більш властиве неадаптивне прагнення до труднощів, ніж юнакам. Не було виявлено значимих відмінностей між юнаками та дівчатами за такими шкалами, як нестерпність одноманітності та пошук нових вражень.

Дівчата – неповнолітні підозрювані бачать смисл життя в тому, щоб переживати нові відчуття та будувати життя відповідно до своїх цінностей,

головними з яких є звільнення з місць позбавлення волі та самореалізація в плані досягнення матеріального благополуччя, створення сім'ї й виховання дітей [128, с. 7]

Існують і такі індивідуально-психологічні особливості, які призводять до ускладнень у свідомій регуляції поведінки, а саме: своєрідна емоційна вразливість дівчат, що виявляється в посиленій чутливості до несприятливих впливів однолітків і в міжособистісних стосунках з батьками зокрема; імпульсивність та агресивність, утілення будь-яких мотивів у конкретні вчинки та дії, у тому числі й протиправні; неадекватність прагнень, які виявляються в нестримному тяжінні до здійснення бажання, що може призвести до брехливості, крадіжок, наркоманії; тип акцентуації характеру в дівчат може виявлятися в демонстративності поведінки, підкресленні свого «Я», постійному намаганні бути в центрі уваги, тяги до лідерства чи, навпаки; у надмірній піддатливості під чужий вплив, нестійкості в поведінці, думках [197, с. 33].

Вимоги свободи, звільнення від контролю батьків більш помітні в дівчат-підлітків. Дівчата частіше прагнуть до автономії унаслідок того, що сімейні вимоги довго утримують їх в інфантильній ситуації: їх примушують займатися домашніми справами, суворо контролюють відсутність вдома і вибір друзів-хлопців. Після 15 років емансипація дівчат помітно знижується. У хлопців, навпаки, на початку підліткового віку такі реакції малочисельні. Адже ставлення до хлопців визначають інші батьківські імперативи: досягнута самостійність і незалежність у кінці дитинства не зникають з появою пубертатну. Але після 15 років реакції емансипації зростають, оскільки виникають труднощі у хлопців, які пов'язані з конфронтацією з приводу їх шкільних успіхів, життєвих цінностей [26, с. 173].

Саме підлітковий вік, як правило, характеризується як перехідний, переломний, кризовий, а також як вік статевого дозрівання. Підліток відчуває зростання психофізичних сил, які випереджають справжній вік, й усвідомлює себе більш серйозним, ніж є насправді, що призводить до труднощів у його

вихованні. Гіпертрофовано загострюється потреба престижу, самостійності та свободи. У такій ситуації встановлення нормальних відносин з підлітком ускладнено. Усе це може призвести до виникнення антисуспільної поведінки [32, с. 25].

Механізм самопізнання ще надто недосконалий, унаслідок чого самооцінка в підлітка нестійка, містить випадкові й суперечливі висновки та залежить від зовнішніх оцінок. Із цих причин підліток часто переоцінює або недооцінює себе, а рівень його домагань часто не відповідає рівню фактичних досягнень. Якщо поведінка базується на такій неадекватній самооцінці, то конфлікт між підлітком й оточенням стає неминучим. У процесі пізнання власних якостей зберігається та ж послідовність, що й у пізнанні якостей іншого, тобто спочатку виділяються суто зовнішні, фізичні характеристики, потім якості, пов'язані з виконанням яких-небудь видів діяльності, і, нарешті, особистісні якості, приховані властивості внутрішнього світу. Це положення може бути орієнтиром у формуванні здатності підлітків до оцінювання. Важливо, що становлення уявлень про себе та їх самооцінка тісно корелюють із тривожністю і невпевненістю в собі. Ці переживання – своєрідні емоційні індикатори розвитку як самооцінки, так і самосвідомості загалом. Отже, тривога в підлітковому віці – це вікова характеристика. На ці та інші психологічні особливості підліткового періоду (загострення, агресивності, акцентуації характеру, підвищена тривожність, уразливість тощо) повинні зважати слідчий, педагог або психолог, інші учасники допиту [100, с. 90].

Деякі особливості емоційних реакцій перехідного віку пояснюються гормональними та фізіологічними процесами. Фізіологи вважають, що підліткова психічна неврівноваженість, характерні для дітей різкі зміни настрою, переходи від екзальтації до депресії і від депресії до екзальтації пов'язані з наростанням у перехідному віці загального збудження та послаблення усіх видів умовного гальмування. Проте емоційні реакції та поведінка підлітків не можуть бути пояснені лише зрушеннями гормонального порядку, а залежать також від соціальних чинників та умов

виховання, причому, індивідуально-типологічні особливості нерідко переважають над віковими. Психологічні труднощі дорослішання, суперечливість рівня домагань та образу «Я» нерідко призводять до того, що емоційна напруженість, типова для підлітка, триває чимало часу. У збудженому стані майже неможливо правильно оцінити загрозу, яка склалася, обрати лінію поведінки, що допомогла б уникнути злочинного посягання [15, с. 128]. Молодь, як правило, недооцінює небезпеку й обирає ризик, причому підлітки-хлопці більш схильні до цього, ніж їх однолітки дівчата. Оскільки в підлітковому віці рівень критичності, яка є протилежною навіюваності властивістю, ще не досить високий, має місце довірливість та відсутність необхідного життєвого досвіду, а також переважання уяви над логічним мисленням і висока емоційність, то навіюваність може значно дезорганізувати поведінку і стати передумовою втягнення в злочинну діяльність [15, с. 130].

Мова підлітків часом уповільнюється, сповільнюються і відповідні реакції на мову дорослих, звернену до них. Не отримавши відповіді на своє запитання, звернене до підлітка, або, чекаючи його занадто довго, дорослі нерідко сердяться і починають дорікати. Водночас спостерігається і підвищена стомлюваність підлітків. Утома зазвичай розвивається у двох фазах: у першій з'являється рухове збентеження (нервова система вже не в змозі загальмувати небажані рухи); другу фазу характеризують сонливість, дрімота або, навпаки, сильне збудження. Це значною мірою пов'язане з тимчасовим пониженням у підлітків опору до втоми, яке розвивається під впливом статичного напруження [133].

Особистість неповнолітнього підозрюваного наділена деякими специфічними рисами, що у своїй сукупності виступають як психологічна основа протиправних дій. Для неповнолітніх нерідко характерна сугестивність, надмірна довірливість, схильність до наслідування. Також характерні підвищена активність, рухливість, ініціативність, надлишок енергії, викликаний загальним підйомом життєдіяльності, ростом життєвих

сил. Неповнолітні особливо бажають активної діяльності, незвичних пригод, гостро конфліктних ситуацій. Підлітки мають схильність до впертості, роздратованості, супротиву, критичності, агресивності, ненависті, ізоляції, байдужості. Основним коренем впертості є бажання звільнення, сильна потреба у свободі й самостійності. Підліток внутрішньо віддаляється від батьків, стає байдужим до сімейного та шкільного життя. Отже, важливе місце серед вікових особливостей підлітка посідають негативізм, потреба в престижі, свободі та самостійності.

Як відомо, у перехідному віці підліток часто поводить себе імпульсивно, але причиною цього є не слабкість волі, і швидка поява імпульсів, обумовлена особливостями віку. Сила і швидкість виникнення імпульсів є тією особливістю, що визначає поведінку, яка відхиляється від норми. Отже, поведінка неповнолітніх підозрюваних – імпульсивна поведінка, виправдана актуальними потребами, і мотивом її є суб'єктивна цінність поведінки подана в емоційній формі [32, с. 43].

З метою уникнення помилок у роботі з підлітками, насамперед, необхідно добре знати природу фізіологічних процесів, що відбуваються в організмі підлітка, для унеможливлення перевантажень. За нормальних умов між силою подразника і реакцією на нього нервової системи існує певна залежність, яка має вікові та індивідуальні особливості. У підлітковому віці ці співвідношення порушуються, що пов'язано із збудженим станом центральної нервової системи. Через це, наприклад, і сильні, і слабкі подразники можуть викликати однакову за силою реакції відповідь. Може бути й по-іншому: сильні подразники взагалі не викликають відповіді, а на слабкі відповідь є. Річ у тім, що центральна нервова система підлітка стає тимчасово нездатною до відповіді на сильний подразник, оскільки він остаточно розбуджує її і переводить у стан гальмування, тому немає реакції. Слабкий же подразник не викликає цього, і тому на нього реакція зберігається. Може бути й такий стан центральної нервової системи, коли подразник узагалі викликає несподівану, неадекватну реакцію. Характерно,

що в дівчаток більшою мірою виражено порушення емоційного плану – підвищена образливість, плаксивість, безпричинна зміна настрою, у хлопчиків – зміна поведінки і реакцій руху. Їхні дії супроводжуються супутніми рухами рук, ніг, тулуба (не можуть сидіти спокійно, щось крутять у руках, чіпають щось) [133].

На становлення інтересів також суттєво впливають статеві відмінності. У хлопчиків негативний етап протесту проти дитячого типу стосунків настає пізніше, ніж у дівчаток (через пізніше статеве дозрівання та соціальне дорослішання), але відбувається бурхливіше і триває довше, а негативізм (дії, які суперечать вимогам оточуючих) виражений сильніше [167, с. 213].

Отже, підлітковому віку притаманні емоційна збудженість, деяка неврівноваженість, швидкі зміни настрою та форм поведінки. Ці особливості характеру пов'язані з підвищеною імпульсивністю, відносно низьким ступенем свідомого контролю [66, с. 20–22]. Дівчаткам, зокрема, більше притаманні контроль за власним життям, оцінка наповненості смыслом сучасного, схильність учитися на помилках минулого, бажання переживати нові відчуття та будувати життя відповідно до своїх цінностей. Дівчата також характеризуються своєрідною емоційною вразливістю (що виявляється у формі підвищеної образливості, плаксивості, безпричинній зміні настрою), неадекватністю прагнень, вимогами свободи, прагненням звільнитися від контролю батьків, прагненням автономії. Хлопці характеризуються низьким рівнем осмисленості життя, переконанням у тому, що події в житті не підвладні свідомому контролю, низьким локусом контролю життя, схильністю до ризику та небезпеки. Порушення емоційного плану в них виражаються, на відміну від дівчаток, у зміні поведінки та реакцій руху. Ці статеві особливості необхідно враховувати слідчому під час проведення допиту неповнолітніх підозрюваних, зокрема у процесі встановлення психологічного контакту та застосування тактичних прийомів.

Слідчому також дуже важливо, крім вивчення особи допитуваного, особливу увагу приділити питанням, які він планує поставити під час допиту

неповнолітньому підозрюваному. Вони повинні відповідати низці вимог: мають бути точними, зрозумілими, конкретними і короткими; не повинні містити твердження й оцінки з боку слідчого; повинні формулюватися так, щоб на них були отримані конкретні й недвозначні відповіді; не повинні містити в собі підказки на певні відповіді; не мають бути спрямовані на заплутування допитуваного; не повинні принижувати чи ображати допитувану особу; кожне питання має бути логічно окремим. Сама по собі постановка питання слідчого несе певну інформацію для допитуваної особи. Сукупність же сформульованих питань створює в неї враження про ступінь поінформованості слідчого про суть провадження, яке розслідується.

Питання слідчого – це його тактичний засіб правомірного психічного впливу на допитувану особу. Як правило, найбільш важливими у психолого-правовому розумінні є такі питання: обставини, умови вчинення діяння, склад учасників, їх взаємовідносини; мотивація діяння; спосіб вчинення діяння, використання знаряддя і пристосувань, прийомів і операцій; дії, які характеризують стійкі психічні якості особистості; ставлення підозрюваного до наслідків учиненого діяння та ін. [9, с. 201].

Г. Г. Доспулов визначив такі вимоги до запитань слідчого: предметність (допитуваний повинен чітко уявляти те, що конкретно йому необхідно розкрити); істинність; ясність смислової структури; лаконічність обсягу; нейтральність (яка не сковувала б свободу і самостійність допитуваного). Перед тим, як задати запитання, слідчий повинен усвідомити для себе, що він бажає з'ясувати в допитуваного і виразити це ясно, чітко, лаконічно та зрозуміло для того, щоб виключити хибне розуміння суті запитання. У формулюванні запитання не повинна міститися інформація, що впливала б на допитуваного як переконання. Запитання мають бути сформульовані так, щоб, відповідаючи на них, допитуваний черпав матеріал лише з фактично сприйнятого ним чи збереженого в пам'яті [45, с. 104].

У процесі підготовки до допиту слідчий повинен не лише планувати послідовність і формулювання запитань, а й прогнозувати можливі варіанти

відповідей і, залежно від цього, ґрунтуючись на наявній інформації та аналізі всіх обставин, заздалегідь підготувати необхідні матеріали провадження [22, с. 223].

Допиту неповнолітнього підозрюваного повинна передувати ретельна, заснована саме на знаннях вікових психологічних особливостей конкретної дитини, підготовка. Ядром такої підготовки є вивчення особистості неповнолітнього, мотивів його злочинної поведінки, складення плану проведення допиту, прийняття рішення про те, хто буде присутній на допиті. Розглянемо докладніше питання залучення учасників кримінального провадження до допиту неповнолітнього підозрюваного.

2.3. Учасники допиту неповнолітнього підозрюваного та особливості їх залучення

Важливим елементом підготовки до допиту неповнолітніх є вирішення питання про те, хто братиме участь під час допиту. Передбачена кримінальним процесуальним законодавством присутність педагога або близьких родичів неповнолітнього чи інших законних представників під час допиту має підвищувати його результативність. У зв'язку з цим, важливе значення має правильне визначення конкретних осіб, присутність яких може бути корисною [20, с. 178].

Законодавець розглядає неповнолітнього як особу, яка не в змозі повною мірою особисто захистити свої законні права та інтереси. Така оцінка неповнолітнього пов'язана з низкою питань, з яких основними необхідно визнати вікові особливості розвитку людського організму, головним чином, психіки; специфіки суспільного становища (вплив сім'ї, недостатній життєвий досвід). Усе це певним чином позначається на особистості неповнолітнього і при проведенні слідчих дій з його участю вимагає створення для нього додаткових правових гарантій. До останніх, відповідно до закону, належать законний представник і захисник. Ці суб'єкти беруть на

себе низку певних повноважень неповнолітнього, заповнюючи таким чином прогалини, які б могли виникнути у зв'язку з особливостями правового статусу неповнолітніх як учасників кримінального процесу. Водночас поза сферою їх діяльності залишаються вивчення й оцінка надзвичайно важливого в даному випадку фактора – психіки неповнолітнього, що характеризується суттєвою відмінністю від психіки дорослої людини і впливає на якість та повноту показань, які даються. У цьому разі, насамперед, важливим є саме вік неповнолітнього, який має свої особливості під час оцінки навколишньої дійсності, у тому числі ситуації, в якій він дає показання під час допиту. Психіка неповнолітнього значно більше, ніж психіка дорослого, залежить від умов його життя, виховання, впливу сім'ї, школи тощо. Це позначається на особливості сприйняття неповнолітнім подій, їх запам'ятовуванні, відтворенні. Зрештою, будь-яка патологія психіки значно викривлює картину психічного розвитку неповнолітнього. Усі ці фактори необхідно враховувати під час допиту. У багатьох випадках їх вивчення й оцінка мають спеціальний характер і потребують використання спеціальних прийомів, розроблених у педагогіці та психології відповідно до віку й особливостей психіки дітей та підлітків. Застосування цих даних під час допиту неповнолітніх здійснюється за допомогою педагога та психолога [119, с. 77].

Оскільки на слідчого покладено обов'язок проведення допиту, то він є неодмінним його учасником. Під час допиту неповнолітнього підозрюваного обов'язковими учасниками також є законний представник і захисник, про що вже згадувалося раніше. На особливостях їх участі, а також участі педагога і психолога під час допиту неповнолітнього підозрюваного ми і зосередимо свою увагу.

Момент набуття особою процесуального статусу законного представника у кримінальному процесі пов'язаний із залученням його до участі у кримінальному провадженні відповідним повноважним суб'єктом, який здійснює провадження. Про залучення законного представника слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя, суд – постановляє ухвалу,

копія якої вручається законному представникові. Саме після цього особа набуває свого процесуального статусу законного представника та може реалізовувати свої права й обов'язки [141, с. 367].

З моменту залучення до участі у провадженні та під час досудового розслідування законний представник неповнолітнього підозрюваного користується правами особи, інтереси якої він представляє, зокрема такими як: право знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення підозрюють особу, яку він представляє; бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені КПК України, а також отримати їх роз'яснення; вимагати перевірки обґрунтованості затримання підозрюваного; збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді, суду докази; заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, брати в них участь, ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу; застосовувати з дотриманням вимог КПК України технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь; клопотати про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо; заявляти відводи; ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування в порядку, передбаченому ст. 221 КПК України, та вимагати відкриття матеріалів згідно зі ст. 290 КПК України; одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення; оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в порядку, передбаченому КПК України тощо.

Законний представник не може користуватися тими процесуальними правами, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, зокрема такими, як: право мати захисника і побачення з ним до першого допиту; не говорити нічого з приводу підозри проти нього, у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання; давати пояснення, показання з приводу підозри, чи в будь-який момент відмовитися їх давати; вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність,

досудове розслідування, прокуратури або суду, у порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра не підтвердилася тощо.

На законного представника неповнолітнього підозрюваного покладаються й обов'язки, зокрема він зобов'язаний прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а за неможливості прибути за викликом у призначений строк – заздалегідь повідомити про це зазначених осіб; повідомити підозрюваного про виклик до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду (ст. 489 КПК України), підкорятися законним вимогам та розпорядженням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду; у разі передання неповнолітнього підозрюваного під нагляд законному представнику - забезпечити прибуття його до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також його належну поведінку (ст. 493 КПК України) [96, с. 140].

Залучення законного представника підозрюваного є обов'язковим за наявності підстав, зазначених у ч. 1 ст. 44 КПК України. Тому у випадках відсутності в підозрюваного батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, інших повнолітніх близьких родичів або членів сім'ї слідчий, прокурор чи суд зобов'язані залучити представників органів опіки і піклування як законних представників. Крім того, у разі, якщо дії чи інтереси законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє, за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду такий законний представник замінюється іншим з числа осіб, зазначених у ч. 2 ст. 44 КПК України. Таке рішення оформлюється у вигляді постанови (ухвали) і має бути мотивоване. Отже, законний представник, який діє всупереч законним інтересам осіб, яких він представляє, неважливо з яких мотивів, чи то з помсти, чи то з корисливих мотивів або інших особистих інтересів, не може бути законним представником.

В. Г. Пожар поділяє думку процесуалістів, які виступають тільки за добровільну участь представника у кримінальному провадженні [141, с. 367]. С. А. Шейфер, В. А. Лазарева щодо цього зазначають: «...характер функцій представника передбачає їх свідоме й сумлінне виконання. Важко уявити

повноцінний захист інтересів неповнолітнього, якщо законний представник доставлений приводом» [198, с. 76]. Деякі процесуалісти дотримуються думки про те, що така згода не потрібна [166]. Однак на практиці інколи виникають проблеми стосовно бажання (небажання) обраного неповнолітнім підозрюваним законного представника бути допущеним до участі в кримінальному процесі. На думку Г. М. Мінковського, участь законного представника в кримінальному судочинстві є не тільки його правом, а й обов'язком [124, с. 194]. У такому випадку потребує аналізу питання стосовно того, чи необхідна згода неповнолітнього для участі у кримінальному провадженні його представника.

У процесі життя і розвитку неповнолітнього його відносини з батьками та іншими особами, які можуть бути наділені повноваженнями законних представників, складаються по-різному. Саме прихильність, взаєморозуміння, довіра неповнолітнього до законного представника є прямим шляхом до їх активної, спільної та узгодженої участі в процесуальній діяльності, що, зрештою, сприяє забезпеченню прав і захисту законних інтересів неповнолітнього підозрюваного. Якщо неповнолітній перебуває під опікою установ та організацій, також можна надати йому можливість вибору законного представника з числа адміністрації, працівників цієї установи чи організації, педагогічному складу. Законодавчо це не передбачено. Аналізуючи КПК Російської Федерації, а саме ст. 48 «Законні представники неповнолітнього підозрюваного та обвинуваченого», у якій чітко передбачено обов'язкову участь законних представників, можна стверджувати, що неповнолітній не може відмовитися від допомоги законного представника, а також не потрібна згода неповнолітнього на призначення та здійснення будь-яких дій законним представником [185].

Приймаючи рішення про допуск особи як законного представника до участі у кримінальному провадженні, слідчий у кожному випадку повинен з'ясовувати, чи не існує конфлікту інтересу між його інтересами та інтересами підлітка. Крім того, на думку М. О. Карпенка, доцільно на

законодавчому рівні передбачити положення про можливість повного усунення законного представника від участі у провадженні, заміну його іншим або обмеження участі в провадженні певних процесуальних дій, якщо його діяльність суперечить інтересам неповнолітнього. В інших випадках права законного представника не можуть бути обмежені, оскільки він є самостійним учасником кримінального процесу.

Наведені думки повністю узгоджуються з приписами Мінімальних стандартних правил, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх. Згідно з пунктом 15.2 правил, батьки чи опікуни мають право брати участь у судовому розгляді, й компетентний орган влади може вимагати їх присутності в інтересах неповнолітнього. Однак компетентний орган влади може відмовити їм у такій участі, якщо є підстави вважати, що це необхідно в інтересах особи, яка не досягла вісімнадцяти років [123, с. 241; 70, с. 89]. У ч. 1 ст. 488 КПК України зазначено, що «батьки або інші законні представники неповнолітнього беруть участь у кримінальному провадженні за участю неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого», а також в ч. 3 вказаної статті передбачено, що «у виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам неповнолітнього підозрюваного... суд за його клопотанням... має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих процесуальних чи судових дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні і залучити замість нього іншого законного представника» [94, с. 188]. Отже, законодавець передбачає можливість надання вибору неповнолітньому підозрюваному після призначення законного представника щодо обмеження участі останнього чи повного його усунення від участі у кримінальному провадженні, таким чином частково узгоджує норми українського закону з приписами міжнародних актів. На нашу думку, доцільно ч. 3 ст. 488 КПК України викласти в такій редакції: «У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, суд за його клопотанням, клопотанням

прокурора чи за власною ініціативою своєю ухвалою може відмовити йому в такій участі або ж обмежити участь законного представника у виконанні окремих процесуальних чи судових дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні й залучити замість нього іншого законного представника», з метою забезпечення гарантій попередження негативного впливу небажаного законного представника на неповнолітнього, з яким не був налагоджений психологічний контакт, та який негативно впливатиме на неповнолітнього підозрюваного.

Л. М. Карнєєва, С. С. Ординський, С. Я. Розенбліт виділяють конкретні умови, за яких можлива участь батьків як законних представників: 1) якщо вони не пов'язані з учиненням злочину; 2) слідчому відомо, що неповнолітній підозрюваний ставиться до батьків з повагою [67, с. 193]. Відтак, другий пункт теж передбачає врахування думки самого неповнолітнього допитуваного.

У юридичній літературі існує думка, що участь законного представника в допиті неповнолітнього підозрюваного, а також присутність його під час провадження інших слідчих дій є недоцільною, оскільки «багато в чому обмежує можливості слідчого у встановленні психологічного контакту, що використовується з метою вибору тактичних прийомів і методів проведення слідчих дій. Це суттєво впливає на обсяг доказової інформації, яку міг би отримати слідчий від неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого» [70, с. 110]. Участь захисника та законного представника у проведенні слідчих (розшукових) дій може зашкодити лише в тому випадку, коли слідчий чи прокурор не володіє знаннями з дитячої психології, не має навичок у спілкуванні з неповнолітніми та використовує неправомірні методи психологічного впливу (погрози, побої тощо).

Аналіз протоколів допитів законних представників як свідків, що здійснив М. О. Карпенко, дає змогу виявити певні особливості предмета їх показань. У більшості випадків вони нічого не повідомляють про факт вчинення злочину. Слідчий допитує їх про особистість неповнолітнього,

умови життя і виховання, про те, як стало можливим, що дитина вчинила злочин. Тобто органи, які здійснюють кримінальне провадження, бачать у законному представнику не захисника неповнолітнього підозрюваного, а особу, яка відповідає за його виховання, особу, за відсутністю контролю з боку якої стало можливим вчинення злочину підлітком. Слідчому необхідно ретельно вивчати особистість законного представника, характер його взаємовідносин із неповнолітнім. Це обумовлено тим, що законним представником має виступати особа, як володіє достовірними відомостями про процес формування особистості неповнолітнього, його поведінку, взаємовідносини в сім'ї, школі, на роботі, про умови життя і виховання неповнолітнього, його інтелектуальний і фізичний розвиток, нахили, індивідуальні особливості характеру. Ці особи часто в змозі повідомити про мотиви і причини вчинення злочину, про дорослих підбурювачів та інших співучасників. Тому правильною є тактика слідчих, прокурорів, суддів, які також з'ясовують думку законного представника щодо подальшого догляду за неповнолітнім, процесу його перевиховання [70, с. 94].

Таким чином, участь законного представника в досудовому розслідуванні як представника інтересів неповнолітнього підозрюваного має ґрунтуватися на взаємній їх згоді.

Згідно зі ст. 45 КПК України, захисником є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію). Захисником не може бути адвокат, відомості про якого не внесено до Єдиного реєстру адвокатів України або стосовно якого в Єдиному реєстрі адвокатів України містяться відомості про зупинення або припинення права на заняття адвокатською діяльністю [94]. Обов'язкова участь захисника забезпечується у кримінальному провадженні щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального

правопорушення у віці до 18 років, – з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою [94]. Ця норма сформульована таким чином, що значно менше з'явилося можливостей порушувати право неповнолітнього на захист. Оскільки ст. 45 КПК України 1960 р. визначала, що у справах осіб, які підозрюються або обвинувачуються у віці до 18 років, захисник допускається до участі у справі з моменту визнання особи підозрюваною чи пред'явлення їй обвинувачення. Аналіз цієї норми свідчить про те, що слідчі, якщо вони не застосовували щодо неповнолітнього запобіжного заходу, могли «відтягнути» момент вступу захисника у справу. Таким чином, у деяких випадках, особа, яка не досягла 18 років, могла бути позбавлена оперативної кваліфікованої юридичної допомоги. Це призводило до того, що порушувалося право неповнолітнього на захист.

Сенс участі захисника під час допиту полягає в тому, щоб забезпечити повноту й усебічність з погляду захисту законних інтересів підозрюваного, сприяти виявленню фактів, які виправдовують його або пом'якшують його відповідальність. Він реалізує надані йому законом права та безпосередньо впливає на зміст діяльності слідчого, сприяє запобіганню обвинувального ухилу. На жаль, законодавством не врегульовано те, як повинен діяти захисник під час допиту, чи має він право втручатися і рекомендувати підзахисному відповідати на те чи інше запитання слідчого. Оскільки порядок допиту визначає слідчий, і лише з його дозволу захисник може задавати питання, то з цього можна зробити висновок, що лише слідчий керує перебігом слідчої дії. Водночас адвокат під час допиту не може залишатися пасивним учасником процесуальної дії [31, с. 171]. Як зазначає А.О. Ляш, відповідно до чинного КПК України, істотно розширено права захисника, який користується процесуальними правами підозрюваного, захист якого він здійснює, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним. Також захиснику надана можливість не тільки

отримувати інформацію, яка може за певних умов набути статусу доказів, а й самостійно збирати докази у справі [113, с. 20].

На практиці існують випадки, коли захисник не може налагодити психологічний контакт з неповнолітнім підозрюваним, що призводить до обмеження його можливостей захисту підлітка. Призначений для участі у кримінальному провадженні він повинен не тільки розбиратися у правових питаннях, а й мати певні педагогічні навички, знання дитячої та юнацької психології. Тому поділяємо думку М. О. Карпенка, який вважає, що необхідно підтримати пропозицію юристів про необхідність спеціалізації захисників, які призначаються для виконання захисту у справах про злочини неповнолітніх [70, с. 99].

Важливо відзначити, що під час прийняття КПК України 2012 р. законодавець врахував той факт, що слідчий, який провадить досудове розслідування у справі неповнолітніх, зобов'язаний бути обізнаним з основами педагогіки та дитячої психології. Це відображено в ч. 2 ст. 484 КПК України, у якій передбачено, що «кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, у тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх» [94].

Погоджуємося з твердженням про те, що вміння захисника розбиратися у психологічних та вікових особливостях неповнолітнього підозрюваного дасть змогу позитивно вплинути на нього вже під час досудового розслідування, оскільки саме адвокат, відповідно до поставлених перед ним завдань, звертає особливу увагу на формування характеру підлітка, вплив на нього конкретної життєвої ситуації. Від його вміння, знань, почуття міри і такту залежить правильне сприйняття та оцінка підлітком своєї протиправної поведінки [70, с. 99].

Важливу роль під час допиту неповнолітнього відіграє і такий учасник кримінального процесу, як педагог. У своєму дисертаційному дослідженні Ю. П. Михальчук [126] наводить погляди науковців щодо визначення поняття педагога та завдань, які ставляться перед ним. На думку В. Я. Рибальської, педагог бере участь у допиті не лише з метою надання допомоги особі, яка здійснює допит, в установленні контакту з неповнолітнім, але і як гарант прав, правильного проведення допиту і забезпечення прав допитуваного [165, с. 85]. На правозахисну функцію педагога, який захищає підлітка від небажаного впливу слідчого, звертають увагу й інші вчені [6, с. 52]. Деякі науковці висловлюють думку, що основна функція педагога під час допиту полягає в установленні контакту з дитиною, у педагогічно правильній постановці запитань, у забезпеченні оптимального, емоційного стану допитуваного [51, с. 55]. Також не виключається, що допомога педагога може бути використана і під час складання протоколу для ретельної фіксації особливостей мови допитуваної дитини [55, с. 76].

С. В. Тетюєв у своєму дисертаційному дослідженні виділяє три підходи до визначення сутності педагога як учасника кримінального процесу:

1) педагог – це спеціаліст. Автор наводить думку таких науковців С. П. Щерби, О. В. Зайцева, Т. Е. Сарсенбаєва, які вважають, що немає потреби проводити межу між педагогом і спеціалістом, оскільки вони виконують одні й ті самі функції: використовуючи спеціальні знання і навички, сприяють слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні доказів, дають пояснення з приводу дій, які вчиняють;

2) педагог здійснює функції інших учасників кримінального провадження (захисника, понятого, перекладача). Такої позиції дотримуються С. А. Шейфер та В. А. Лазарева, які зазначають, що педагог здійснює складну функцію, в якій поєднуються обов'язки спеціаліста, захисника і понятого. Автор наводить також думку науковців, відповідно до якої педагог за своїм процесуальним статусом наближений до перекладача, оскільки завдання педагога – допомогти в установленні психологічного контакту між слідчим і

допитуваним, іншими словами, педагог здійснює переклад з мови «дорослої» на мову «дитячу»;

3) педагог – самотійний учасник процесу.

Важко погодитися з тими авторами, які розглядають педагога як щось середнє між спеціалістом, захисником і понятим. Справедливо відзначає О. Х. Галімов, що на педагога не можна перекладати непритаманні йому функції, зокрема, захист інтересів інших осіб, оскільки це обов'язок інших суб'єктів, зокрема, законного представника, який, на відміну від спеціаліста, є особисто зацікавленим у кінцевому підсумку провадження [28]. Водночас педагог відрізняється від понятого тим, що, допомагаючи під час кримінального провадження, він безпосередньо впливає на результат, оскільки є активним, а не пасивним учасником кримінального процесу [181, с. 121].

Як зазначає М. І. Порубов, педагог, запрошений для участі в допиті, виконує роль спеціаліста, який володіє певними знаннями в галузі психології і педагогіки. Своїми знаннями він допомагає слідчому у правильній організації допиту, встановленні психологічного контакту з допитуваним, у проведенні допиту і протоколюванні показань неповнолітнього [145, с. 107–108]. Проте М. С. Строгович вважає, що неправильно педагога, який викликається до слідчого для участі в допиті неповнолітнього підозрюваного, ототожнювати із спеціалістом, участь якого передбачена окремо у кримінальному процесуальному законі, оскільки це – абсолютно різні процесуальні фігури, які виконують різні функції. На думку М. С. Строговича, спеціаліст у кримінальному процесі не здійснює самотійних функцій, він виконує доручення слідчого з виявлення, закріплення та вилучення доказів. Роль же педагога набагато вагоміша, хоча ззовні він і нагадує діяльність спеціаліста. Педагог наділений значно більшою кількістю прав, відносно слідчого він більш самотійний. Так, педагог має право певного контролю за діяльністю слідчого – давати письмові зауваження щодо правильності ведення допиту з погляду особливостей психології

допитуваного підлітка, щодо правильності й повноти записів його показань у протоколі. Педагог, піклуючись про дотримання прав та інтересів, виконує і функції його законних представників у випадках, коли вони відсутні. Готуючись до допиту, слідчий радиться з педагогом щодо плану допиту з урахуванням особливостей психології неповнолітнього [145, с. 107–108]. Усе це дає можливість зробити висновок про те, що педагог, який бере участь у допиті, відіграє роль своєрідного процесуального помічника слідчого.

КПК України 1960 р. чітко не регламентував права та обов'язки педагога. Останній виступав у даному випадку як спеціаліст. Педагог, який запрошується для участі в допиті, повинен займатися вихованням і навчанням неповнолітніх такого ж віку, що й допитуваний. Завдання педагога – допомогти слідчому встановити психологічний контакт, сформулювати запитання з урахуванням дитячої психіки. Використовуючи свої спеціальні знання у сфері педагогіки та дитячої психології, педагог має допомогти слідчому схилити до себе допитуваного, краще зрозуміти індивідуально-вікові особливості та пристосувати їх до умов допиту з тим, щоб якнайповніше з'ясувати всі обставини вчиненого злочину [203, с. 37].

Як зазначає Д. М. Лосєв, посилаючись на результати вивчення слідчої практики, слідчі неправильно розуміють роль педагога в допиті неповнолітніх. Так, у деяких випадках обов'язки педагога, який бере участь у допиті, обмежуються тим, щоб він засвідчив своїм підписом у протоколі правильність фіксації показань допитуваного (11,2 % від загальної кількості слідчих-респондентів). Крім того, факт присутності педагога під час допиту є, на думку деяких слідчих, засобом психологічного впливу на неповнолітнього [111, с. 10]. За даними І. А. Макаренка, 56 % слідчих залучають педагога для засвідчення правильності фіксації показань неповнолітнього, а також для того, щоб допитуваний у подальшому не змінив своїх показань. І тільки 44 % слідчих запрошують педагога для виконання ним безпосередніх функцій –

надання допомоги слідчому в подоланні замкнутості неповнолітнього допитуваного і встановленні з ним психологічного контакту [115, с. 67].

Результати аналізу матеріалів кримінальних проваджень, у яких підозрюваним виступав неповнолітній, свідчать про те, що на практиці дуже часто запрошують «штатних» педагогів, які лише присутні під час проведення слідчим допиту та не беруть жодної участі у проведенні слідчої дії чи наданні допомоги слідчому. Такий приклад свідчить про те, що не всі слідчі мають уявлення про суть залучення педагога до допиту за участю неповнолітніх осіб, що призводить до невиконання педагогом покладених на нього законом функцій. Його участь у допиті стає формальною. Такий висновок підтверджується й нашим дослідженням. 47 % опитаних слідчих залучають педагога з метою отримання допомоги під час встановлення контакту, вироблення правильної тактики проведення допиту; 38 % респондентів – з метою засвідчення підписом у протоколі правильності фіксації показань неповнолітніх підозрюваних; 33 % опитаних – з метою подолання замкнутості неповнолітнього. Ще 22 % слідчих бажають, щоб педагог сформулював запитання до допитуваного з урахуванням дитячої психіки, а 6 % – попередити зміну показань допитуваного в майбутньому (додаток Б).

Отже, важливо визначити специфічні завдання участі педагога. Вони полягають у наданні допомоги слідчому при проведенні допиту з урахуванням вікових особливостей неповнолітніх, умов їх виховання, особливостей їх психічного розвитку. Звідси випливає і вимога, яка має пред'являтися до педагогів. Вважаємо, що педагог має бути спеціалістом у певній віковій категорії неповнолітніх, оскільки відомо, що підлітки часто у складній для них життєвій ситуації стають замкнутими і, водночас, при вмілому до них підході швидше, ніж дорослі, стають довірливими.

Зміст діяльності педагога під час допиту неповнолітнього визначається загальними і специфічними завданнями його залучення до участі в допиті. Участь педагога в підготовці до допиту неповнолітнього, насамперед, полягає

у вивченні обставин події, матеріалів провадження, пов'язаних із характеристикою особистості неповнолітнього. Зазвичай слідчий повідомляє педагогу дані про сім'ю підлітка, його оточення, інтереси, окремі вчинки – за матеріалами провадження. Якщо запрошується педагог, який знайомий з неповнолітнім, окремі дані йому можуть бути відомі. Інколи педагог може порекомендувати слідчому зібрати додаткові дані, що стосуються особистості неповнолітнього і будуть необхідні для більш ефективного проведення допиту. Вивчаючи обставини провадження, що містять інформацію про особистість неповнолітнього підозрюваного, слідчий з допомогою педагога отримує уявлення про рівень розвитку підлітка, його інтереси, смаки. Це важливо для розроблення тактичних прийомів допиту, визначення його місця, тривалості. Педагог може допомогти слідчому у вирішенні цих питань завдяки знанням у сфері психології дітей певного віку.

У педагогіці розроблено низку педагогічних ігрових прийомів залучення дітей до загальної бесіди, вироблення в них товариськості тощо, які може бути застосовано і в процесі допиту неповнолітнього підозрюваного. При підготовці до допиту має бути вирішене питання про тривалість допиту, про що йшлося раніше, і що є дуже важливим, насамперед, під час проведення допиту неповнолітніх. У цьому разі педагог, зважаючи на вік допитуваного, може порекомендувати слідчому певну тривалість проведення допиту щодо конкретної ситуації, поради, які використати способи переключення уваги допитуваного, щоб таким чином надати йому можливість відпочити. Одним із таких «перемикачів» може бути бесіда на сторонні теми. Проте, щоб переключення уваги дало найбільший ефект при тривалому допиті, важливий правильний вибір теми бесіди.

При підготовці до допиту важливо вирішити, хто почне безпосередньо допитувати неповнолітнього. Звичайно, допит проводить слідчий у всіх ситуаціях. Але інколи краще розпочати бесіду з допитуваним не слідчому, а саме педагогу. У таких випадках має бути розроблено чіткий план бесіди, яку проводитиме педагог. У процесі допиту участь педагога може полягати в

проведенні його частини за раніше складеним планом. Педагог може допомогти у формулюванні запитань допитуваному. Проте задавати запитання можна лише з дозволу слідчого. Зазвичай, такі питання стосуються обставин, які мають значення для оцінки психологічних якостей допитуваного (наприклад, контрольні запитання для перевірки правильності відтворення).

Педагог під час проведення допиту може звернути увагу слідчого на ту чи іншу обставину спеціального характеру (наприклад, особливу вразливість дитини, схильність до фантазування). Це, звісно, не має бути помітно для допитуваного, тому в таких випадках педагог зазвичай просить оголосити перерву під час допиту або якимось іншим чином фокусує увагу слідчого на обставині, що привернула його увагу. На стадії протоколювання показань участь педагога може полягати в наданні допомоги слідчому під час формулювання показань у тих виразах, які відповідають віку допитуваного, рівню розвитку даного неповнолітнього. Останнє, як відомо, є неодмінною вимогою до допиту неповнолітнього. Недопустимо, коли, читаючи їхні показання, вони виглядають як показання дорослої людини. У такому випадку, природно, може з'явитися думка, що допитуваний не усвідомлював того, що бачив, вчинив, а повторив лише все зі слів дорослих [119, с. 77–86].

Негативне ставлення слідчих до запрошення педагогів для участі в допиті підозрюваного пов'язано з тим, що деякі процесуалісти піддають сумніву доцільність участі даного спеціаліста в допиті неповнолітнього [169, с. 38]. Наприклад, Н. І. Гуковська вважає, що присутність сторонніх осіб на допиті, зазвичай, заважає створенню довірчої атмосфери, ніби сковує допитуваного. Знайомого педагога неповнолітні нерідко соромляться, не хочуть показувати себе з негативного боку; нерідко соромляться і самі педагоги, оскільки для них участь у допиті є незвичною справою. Як висновок, Н. І. Гуковська зазначає, що за таких обставин присутність педагога на допиті найчастіше є перешкодою, а не підмогою у встановленні психологічного контакту з неповнолітнім допитуваним [37, с. 91]. Звичайно,

неповнолітні часом соромляться знайомого педагога. Але завдання слідчого і педагога, власне, й полягає в тому, щоб зняти напруження та сором. Те, що неповнолітній ставиться до слідчого та педагога з недовірою і деяким побоюванням, цілком зрозуміло, оскільки він, можливо, уперше перебуває в правоохоронних органах. Як правило, неповнолітній, який отримав повістку про його виклик до слідчого, починає хвилюватися. Тому цілком природно, що сама обстановка допиту діє на нього і викликає відчуття тривоги та занепокоєння [169, с. 38–39].

Отже, ми поділяємо думки Н. Ш. Сафіна й тих науковців, які вважають, що педагог, безсумнівно, надає допомогу слідчому під час проведення допиту неповнолітнього підозрюваного, оскільки, по-перше, доцільність участі педагога в допиті неповнолітнього підозрюваного зумовлена тим, що педагог здійснює виховну функцію в процесі допиту; по-друге, педагог є помічником слідчого у встановленні психологічного контакту з неповнолітнім, оскільки він є спеціалістом, який володіє знаннями у сфері дитячої та вікової психології; по-третє, необхідно мати на увазі, що педагог покликаний сприяти реалізації прав і законних інтересів неповнолітнього нарівні із законним представником; по-четверте, законний представник неповнолітнього підозрюваного зацікавлений у результатах провадження, може створювати перешкоди, а педагог – у переважній більшості не зацікавлена особа [169, с. 38–39].

Спірним є і питання про те, чи варто залучати знайомого педагога для неповнолітнього підозрюваного. Є. Б. Мельникова зауважує, що педагог призначається для надання допомоги слідчому з установлення психологічного контакту з допитуваним. Тому науковець вважає, що таку вимогу в усіх випадках не можна розглядати як обов'язкову для педагога, який бере участь у допиті неповнолітнього. Водночас необхідно мати на увазі, що в усіх випадках має бути дотриманий принцип незацікавленості педагога у вирішенні провадження. У зв'язку з цим, при запрошенні педагога, який особисто знайомий з неповнолітнім допитуваним, в обов'язковому

порядку необхідно з'ясувати їх взаємовідносини [119, с. 50]. М. І. Єнікєєв, Г. Філіпенков, В. А. Лазарева, Г. М. Мінковський вважають, що педагог має бути авторитетним для підлітка і знайомим з останнім. Н. В. Павлюк також зазначає, що найбільш корисною буде участь педагога, який знайомий з неповнолітнім і, використовуючи свої знання про особливості особи допитуваного, дійсно може надати значну допомогу слідчому під час встановлення психологічного контакту. Важливо, щоб у процесі вирішення цього питання слідчий не ігнорував думку самого неповнолітнього [140, с. 219].

Проте є й інші погляди науковців, які вважають, що педагог, який знайомий з допитуваним і користується повагою в неповнолітнього – це педагог, який навчає підлітка, а значить, він зацікавлений у результатах провадження, оскільки несе відповідальність як за його навчання, так і за його виховання, і в такому випадку фігура педагога не вписується у правовий статус спеціаліста [64, с. 58].

Питання про запрошення знайомого чи незнайомого педагога дуже важливе і його рішення залежить від цілої низки факторів. У даній ситуації необхідно враховувати ступінь розвитку неповнолітнього, характер вчиненого, інші обставини провадження. У правозастосовній практиці виникають ситуації, коли виклик знайомого педагога для участі в допиті підлітка не лише не сприяє результативності допиту, а й виявляється шкідливим, тому що допитуваний соромиться розповісти при ньому відомі йому факти [69, с. 37]. Запрошення педагога не має бути загальним правилом. У тих випадках, коли особливості психології конкретного підлітка зумовлюють доцільність участі педагога, не потрібно викликати як педагога класного керівника, оскільки у присутності останнього підлітки загострено відчують почуття сорому [37, с. 89].

У кримінальному процесуальному законі не зазначено, кого може бути запрошено як педагога. Тобто участь будь-якого фахівця з дипломом педагога під час допиту неповнолітнього вважатиметься законною. Водночас, яка

користь від участі в допиті незнайомого для неповнолітнього педагога? У практиці досудового розслідування, якщо неповнолітній навчається в освітньому закладі, то педагог запрошується звідти і, як правило, це педагог, який знає неповнолітнього. В інших випадках, коли неповнолітній не навчається, доцільно запросити його колишнього педагога. У виняткових ситуаціях, коли неможливо виконати цю умову, запрошується інший педагог [140, с. 216].

Роз'яснюючи педагогу його права та обов'язки, слідчий пояснює, що він запрошений для надання допомоги слідчому як спеціаліст з дитячої та юнацької психології, і що під час допиту неприпустимі будь-які оцінки або повчання. Педагог, як правило, не знає всіх обставин вчиненого злочину, його мотивів, тому оцінні поняття щодо дій неповнолітнього, що є безпідставними, можуть принизити неповнолітнього. У результаті цього може бути втрачено налагоджений психологічний контакт з останнім [169, с. 40].

Отже, поділяючи думки Є. Б. Мельникової та Н. В. Павлюк, вважаємо, що присутність знайомого педагога на допиті не завжди слід оцінювати негативно. Зазвичай, цей факт дисциплінує допитуваного, позбавляє його можливості давати неправдиві показання. Присутність знайомого педагога, який користується повагою та авторитетом у неповнолітнього, знає особливості характеру останнього, сприяє встановленню психологічного контакту та досягненню мети допиту. Проте трапляються і такі випадки, коли з почуття неприязні або страху, що його показання буде розголошено, неповнолітній може дати неповні показання, приховати важливі деталі або повідомити обставини, яких не було насправді. Для уникнення таких непорозумінь необхідно враховувати рівень взаємодовіри педагога і неповнолітнього та з'ясовувати їх взаємовідносини.

Таким чином, спірним є питання залучення педагога до участі в допиті неповнолітнього підозрюваного. Водночас участь педагога під час допиту неповнолітнього підозрюваного не виключає участі психолога. На думку Ю. П. Михальчук, педагог запрошується на допит для надання допомоги

слідчому в урегулюванні всіх питань, пов'язаних з особливостями підлітка, та з метою позитивного впливу на допитуваного. Неповнолітній підозрюваний має бачити в педагогові гаранта справедливості та підтримку. Психолог чи спеціаліст у сфері підліткової психології потрібний під час допиту для надання допомоги слідчому у виявленні відхилень у психологічному розвитку, визначенні темпераменту і вирішенні запитань, пов'язаних з психологічними особливостями неповнолітнього підозрюваного, для вирішення питання про призначення судово-психологічної та судово-психіатричної експертиз (відповідно до чинного КПК України призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза. – О.П.)[126, с. 44].

У нормальних умовах процес засвоєння моральних і правових норм поведінки закінчується в підлітковому віці (до 14–16 років). Ця обставина враховується законодавцем, який установив часткову кримінальну відповідальність з 14 років і повну кримінальну відповідальність за всі злочини, передбачені кримінальним законом, – з 16 років. Характерним проявом соціальної орієнтованості судочинства у справах неповнолітніх виступає участь у проведенні з ними процесуальних дій педагогів або психологів. Така участь необхідна для забезпечення правильного впливу на особистість підлітка, що формується, яка недостатньо адаптована до екстремальної для неї ситуації кримінального судочинства. Вона повинна мати місце й щодо неповнолітніх підозрюваних. Деякі дослідники зазначають, що кориснішими при допиті дітей і підлітків будуть «спеціальні знання не педагога, а психолога або лікаря-психотерапевта, присутність при допиті такого фахівця дозволить забезпечити повноту допиту за допомогою правильно сформульованих питань» [149, с. 62–63].

Незважаючи на важливе значення такої участі фахівців у галузі педагогіки, дитячої і юнацької психології, їх процесуальне становище в КПК України визначено неповно. У юридичній літературі пропонується більш широко, це ніж передбачено законодавством, використовувати допомогу фахівця у сфері вікової психології й педагогіки. Норми про участь психолога

в допиті неповнолітніх учасників процесу містяться в КПК Узбекистану, Казахстану, Киргизстану, Білорусі. За КПК Республіки Білорусії участь психолога обов'язкова при допиті всіх неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, незалежно від віку й рівня їх психічного розвитку.

Ґрунтуючись на результатах опитування слідчих, які проводять допити неповнолітніх підозрюваних, та на результатах аналізу матеріалів кримінальних проваджень, вважаємо, що доцільніше залучати психолога до участі в допиті неповнолітнього підозрюваного. 54 % опитаних вважають, що психолог допомагає слідчому виявляти особливості характеру і поведінки підлітка, що зумовлені його фізичними і психічними формуваннями; 39 % респондентів зазначають, що психолог може виявити психологічні причини і мотиви вчинення злочину неповнолітнім підозрюваним. Попри ці основні функції, психолог, залучений до проведення допиту, може здійснити діагностику психічного стану допитуваного (12,4 % опитаних), визначити емоційно-вольові установки та мотиви злочинної поведінки (13,3 %), спрогнозувати можливу поведінку для встановлення психологічного контакту (14,2 %), захистити неповнолітнього від відкритого та прихованого психологічного тиску, який може чинити слідчий (додаток Б).

Зважаючи на те, що безпосередньо під час допиту одним із перших завдань психолога, який бере участь у ньому, є швидка й правильна діагностика індивідуальних виявів вікових особливостей підлітка, експрес-аналіз інформації, що надходить від нього, яка повідомляється не тільки за допомогою слів, а й міміки, пози, жестикуляції, погляду, голосового оформлення мови, зовнішнього вигляду, одягу. В інформації, яку психолог одержує за цими каналами, виділяються її різні рівні: відомості про стійкі особливості особистості допитуваного, його інтелектуальний рівень, сильні і слабкі сторони характеру неповнолітнього. Психолог повинен допомагати у створенні сприятливої для нього атмосфери, що настроює на продуктивну бесіду. Зусилля психолога на даному етапі спрямовані, насамперед, на розкриття позитивних якостей особистості підлітка. Негативні якості також

варто вчасно виявляти й брати до відома, але без спеціального зосередження на них уваги. Це необхідно для недопущення різкого загострення ситуації під час допиту, її конфліктного розвитку, зм'якшення неминучого в низці випадків протистояння та ін.

За допомогою психолога слідчий повинен не тільки отримати об'єктивне бачення про позитивні й негативні якості особистості неповнолітнього, а й підібрати найбільш безболісні засоби нейтралізації вад особистості підлітка. Для підтримання психологічного контакту набагато важливіше використовувати засоби, які дають позитивні імпульси. Однак засоби варіювання ситуації в психолога дещо обмежені: усе, що він робить, усі питання, які ставить перед неповнолітнім, повинні отримати схвалення слідчого, оскільки саме він організовує, направляє й контролює спілкування під час допиту.

Допомагаючи слідчому в досягненні цілей процесуальної дії, психолог одночасно повинен не допускати негативного впливу з його боку на особистість неповнолітнього, ретельно стежити за тим, щоб вплив, який здійснюється, був коректним, педагогічно правильним. Це завдання значно ускладнюється в ситуації наростання протистояння, зіткнення інтересів слідчого й допитуваного, що може бути обумовлено, наприклад, наявністю суперечностей у показаннях неповнолітнього. Психологу необхідно не допускати не чіткої постановки слідчим питань до підлітка, водночас, з метою встановлення істини спонукати неповнолітнього до давання правдивих показань про відомі йому обставини, стимулювати його активність, переконати виправити поведінку. Здійснити це психолог може, лише ґрунтуючись на позитивних якостях особистості неповнолітнього, домагаючись взаєморозуміння, показуючи об'єктивний зв'язок його інтересів з пропозиціями й рішеннями слідчого, підкреслюючи їх законність, справедливість, гуманність. Це вимагає від психолога дуже тонкого, делікатного підходу, що поєднує в собі знання й інтуїцію. Особливо це важливо у випадках, коли ігнорування завдання встановлення соціально

позитивних якостей особистості неповнолітнього злочинця свідчить про обвинувальний ухил слідчого, про його байдужість до подальшої долі підлітка.

Дорослий, який здійснює допит або бере участь у ньому, отримавши від підлітка які-небудь показання, не повинен залишати його наодинці зі своєю провиною або лихом напризволяще. Почавши критично осмислювати свою негативну поведінку, підлітку необхідно відчувати розуміння і підтримку з боку дорослих, що має бути не епізодичною, а постійною. Навіть якщо під час допиту не було досягнуто згоди, виникало чимало розбіжностей, психолог повинен обов'язково докласти зусиль, щоб спілкування слідчого з підлітком закінчувалося в доброзичливому дусі. Примирлива нота наприкінці бесіди дає надію на врегулювання спірних питань у майбутньому, прояснення значимих обставин на наступних допитах, під час проведення інших слідчих дій за участю неповнолітнього, це також дуже важливо щодо надання позитивного виховного впливу [122, с. 30].

Залучення психологів до проведення слідчих (розшукових) дій для розкриття злочинів, учинених неповнолітніми, дасть змогу виявити психологічні причини і мотиви їх вчинення, отримати повну й достовірну інформацію від підлітків про обставини злочину тощо. Психолог може грамотно підготувати неповнолітнього до проведення різних слідчих (розшукових) дій, зокрема, допиту, який за своїм змістом може бути травмуючим для його несформованої психіки. До того ж психологу набагато легше переконати підлітка говорити правду. Психолог може допомогти слідчому у виявленні та вилученні додаткових доказів, дати пояснення з питань, що належать до вікових, психологічних особливостей неповнолітніх, звернути увагу слідчого на певні обставини. Щоб правильно дати неповнолітньому характеристику, яка відповідає дійсності, знайти до нього підхід, виробити доцільні прийоми допиту чи тактику розмови, потрібно вивчити характер і погляди, інтереси й уподобання підлітка. Вивчити неповнолітнього – це не тільки встановити, чи притягався від до

відповідальності, як поведився в школі тощо, а проникнути в його психологічну сферу: хто він, які фактори сприяли вчиненню злочину тощо. Слід враховувати, що якої б тяжкості злочин не вчинив неповнолітній, він намагається якомога краще виглядати в очах оточуючих, і дуже переживає, якщо в них інша думка.

На думку О. Ю. Петечела, існують такі переваги залучення психолога:

- по-перше, психолог – фахівець, який професійно вивчає психічні процеси, що відбуваються у свідомості людини, зокрема неповнолітнього. Психолог може допомогти слідчому виявити особливості характеру і поведінки підлітка, що зумовлені його фізичним і психічним формуванням (гіперболізм, імпульсивність, наявність комплексів, схильність до фантазування, конформізм тощо) (такої ж думки притримується 54 % опитаних слідчих);

- по-друге, психолог може допомогти налагодити психологічний контакт між слідчим і неповнолітнім шляхом спілкування з обома. Головним завданням фахівця при цьому є створення уявного образу рівності учасників слідчої дії через модель «круглого столу» (9,7 % респондентів). Необхідність таких дій психолога викликана сформованим у суспільстві стереотипом, що допитувана як підозрювана особа, за переконанням слідчого, завжди винна;

- по-третє, психолог може захищати неповнолітнього від відкритого і прихованого психологічного тиску, який може чинити слідчий, оскільки неповністю сформована психіка неповнолітнього є вразливою до різних видів тисків (10,6 % опитаних), що може вплинути на правдивість показань допитуваного. Для реагування на такі порушення психологу варто надати право робити зауваження щодо тактики чи тиску слідчого на неповнолітнього з подальшою їх фіксацією у протоколі допиту. Це є однією з гарантій захисту прав допитуваного неповнолітнього [138, с. 479, 483].

При запрошенні до участі у кримінальному провадженні психолога, як і у випадку залучення педагога, необхідно враховувати його незацікавленість у результатах провадження. Слід звернути увагу на те, що для встановлення

необхідного психологічного контакту, забезпечення доброзичливої атмосфери при допиті осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення ними віку кримінальної відповідальності, а також тих, яких є підстави вважати розумово відсталими, доцільніше залучати психолога, а не педагога. Діти, викликані до слідчого, з різних причин часто нервують, бувають некеровані або сором'язливі, тобто перебувають у стані, що не сприяє налагодженню з ними психологічного контакту. Спокійні манери, урівноважений, чемний тон слідчого, допомога спеціаліста в галузі дитячої психології завжди сприятимуть зняттю такого напруження. Щоб дитина заспокоїлася, іноді достатньо поставити декілька сторонніх питань [61, с. 190–191].

Без використання спеціальних знань у галузі психології неможливо якісно та ефективно підготуватися до допиту неповнолітнього та провести його. Психолог, який є спеціалістом у галузі дитячої, підліткової та юнацької психології, не обов'язково особисто має бути знайомий з допитуваним, аби надати значну допомогу слідчому як під час підготовки до допиту неповнолітнього, так і під час його проведення. Залучення професійного психолога компенсує недостатню глибину знань і компетентності слідчого, який є відповідальним за прийняття рішення, створює можливість комплексного підходу до рішень, що приймаються, забезпечує можливість аналізу матеріалів провадження з різних позицій [116, с. 7]. На жаль, як зазначає І. М. Михайлова, як енциклопедичні джерела, так і кримінальне процесуальне законодавство України не містять визначення терміна «психолог», критеріїв та вимог, яким має відповідати цей учасник кримінального судочинства. Це може призвести до залучення некомпетентних осіб, а відтак, до порушення прав і законних інтересів учасників кримінального судочинства, у тому числі неповнолітніх [125, с. 341].

Формально педагога і психолога у кримінальному процесі України можна прирівняти до спеціаліста, однак чітко законом це не встановлено.

Отже, необхідність урахування вікових особливостей психіки неповнолітнього потребує участі педагога або психолога. Їх відсутність може створити відому неповноту в проведенні допиту і позначиться на його якості. У такому випадку, зазначає Є. Б. Мельникова, немає значення, йдеться про неповнолітнього свідка чи неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого). Крім того, оскільки показання підозрюваного зазвичай стосуються всіх основних обставин провадження, а не окремих епізодів, як це є в показаннях свідків, використання під час допиту підозрюваного чи обвинуваченого спеціальних педагогічних знань набуває ширшого значення, ніж при допиті свідка. Участь педагога та психолога має на меті надання допомоги слідчому в отриманні в підозрюваного достовірних показань про відомі йому факти й обставини розслідуваного провадження [119, с. 80].

Таким чином, інститут обов'язкової участі захисника та одночасна участь законного представника неповнолітнього підозрюваного є, безумовно, головною гарантією належної охорони прав та законних інтересів неповнолітнього підозрюваного. На відміну від законного представника, який здійснює лише представництво інтересів неповнолітнього допитуваного, завданням захисника є не лише захист прав та інтересів неповнолітнього, а й за допомогою засобів захисту можливість спростувати підозру, виявити обставини, які пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність неповнолітнього. На відміну від законного представника, який може займати у провадженні позицію, що відрізняється від позиції неповнолітнього підозрюваного, захисник керується лише інтересами підзахисного.

Участь педагога або психолога під час досудового розслідування у справах неповнолітніх, зокрема під час допиту неповнолітнього, одна з додаткових процесуальних гарантій, що забезпечує врахування вікових та індивідуальних психологічних особливостей неповнолітніх підозрюваних. Залучати спеціаліста-психолога доцільно на стадії підготовки до проведення допиту неповнолітнього підозрюваного, що забезпечить отримання повних та достовірних показань підлітка (здійснення діагностики його психічного

стану, визначення емоційно-вольових установок та мотивів злочинної поведінки, прогнозування можливої поведінки для встановлення психологічного контакту з ним під час проведення допиту тощо). Педагог покликаний допомогти неповнолітньому подолати почуття сорому та страху, налаштувати його на давання правдивих і повних показань. Також активна взаємодія слідчого з психологом або педагогом допоможе уникнути давання неправдивих показань неповнолітнім та забезпечить налагодження з ним психологічного контакту, що є запорукою проведення ефективного допиту.

Висновки до розділу 2

1. Для успішного проведення допиту слідчому необхідно спланувати його та підготуватися до його проведення. Підготовка до допиту неповнолітнього учасника кримінального процесу, зокрема підозрюваного, вимагає ретельності та має ґрунтуватися на знаннях вікових психологічних особливостей конкретної дитини. Також необхідно враховувати і статеві особливості психіки неповнолітніх підозрюваних, гендерні відмінності у сформованості смисложиттєвих орієнтацій, особливості емоційних реакцій перехідного віку, що пояснюються гормональними та фізіологічними процесами. Усі дії, які слідчий планує здійснити під час підготовки до допиту неповнолітнього підозрюваного і в процесі самого допиту, відображаються у плані. Такий план чітко визначає предмет допиту, а в деяких випадках (при деталізації предмета) – і межі, сприяє систематизації обставин, що з'ясовуються, і надає діяльності слідчого цілеспрямованості. Складання письмового плану зумовлено обставинами провадження і значимістю даного допиту. Якщо допит не передбачає особливих труднощів, необхідність у складанні письмового плану втрачає нагальність, і в такому випадку можна обмежитися лише складанням переліку запитань, які необхідно з'ясувати.

2. Найпоширенішим способом виклику неповнолітнього підозрюваного на допит є виклик його шляхом вручення повістки батькам чи законним

представникам неповнолітнього. Допит неповнолітніх підозрюваних доцільно проводити в кабінеті слідчого, оскільки офіційна обстановка та строгість підкреслюють важливість і значимість розслідування для неповнолітнього. Слідчий, який проводитиме допит неповнолітнього підозрюваного, повинен враховувати вікові та індивідуальні психологічні особливості кожного окремого неповнолітнього допитуваного, і на початку допиту визначати його розумні часові межі. Запропоновано збільшити часові межі загальної тривалості допиту неповнолітнього підозрюваного протягом дня. Проте рекомендовано не прописувати єдині часові межі для всіх неповнолітніх підозрюваних, а встановлювати їх для кожного допитуваного окремо відповідно до рекомендацій психолога, зважаючи на загальний стан дитини на момент проведення слідчої (розшукової) дії. Оптимальну тривалість перерв під час допиту також повинен визначати педагог (психолог), відповідно до загального психічного стану неповнолітнього допитуваного. Запропоновано ч. 2 ст. 226 КПК України викласти в такій редакції: «Допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину. Загальну тривалість такого допиту впродовж дня та оптимальну тривалість перерв визначає педагог або психолог індивідуально, ураховуючи загальний психічний стан малолітнього або неповнолітнього».

3. Основою підготовки до допиту є вивчення особи неповнолітнього підозрюваного, яке здійснюється за допомогою методів спостереження, бесіди та узагальнення незалежних характеристик. Застосування вказаних методів у взаємозв'язку дозволяє діагностувати психологічні характеристики особи і використовувати їх у різноманітних напрямках організації допиту, а саме: в установленні психологічного контакту; у визначенні системи тактичних засобів допиту; у визначенні характеру і виду можливого і найбільш ефективного психологічного впливу; в оцінці отриманої інформації.

4. Кримінальний процесуальний закон передбачає для неповнолітніх підозрюваних можливість «подвійного представництва» їх інтересів. На відміну від законного представника, який може займати у провадженні

позицію, що відрізняється від позиції неповнолітнього підозрюваного, захисник керується лише інтересами підзахисного. Рекомендуємо враховувати думку неповнолітнього підозрюваного при залученні захисника та призначенні законного представника інтересів неповнолітнього допитуваного. Можна, враховуючи думку та побажання неповнолітнього підозрюваного, призначити представником особу, якій довіряє допитуваний, чи змінити представника, за умови попереднього його обрання.

Запропоновано ч. 3 ст. 488 КПК України викласти в такій редакції: «У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, суд за його клопотанням, клопотанням прокурора чи за власною ініціативою своєю ухвалою може відмовити йому в такій участі або ж обмежити участь законного представника у виконанні окремих процесуальних чи судових дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні і залучити замість нього іншого законного представника», з метою забезпечення гарантій попередження негативного впливу небажаного законного представника на неповнолітнього, з яким не був налагоджений психологічний контакт, та який негативно впливатиме на неповнолітнього підозрюваного.

Педагог у процесі кримінального провадження є спеціалістом, який відіграє роль своєрідного процесуального помічника слідчого. Рекомендуємо під час обрання знайомого педагога враховувати рівень взаємодовіри його і неповнолітнього та з'ясовувати їх взаємовідносини з метою уникнення непорозумінь, пов'язаних із страхом неповнолітнього підозрюваного, що його показання буде розголошено. При запрошенні до участі у кримінальному провадженні психолога, як і у випадку залучення педагога, необхідно враховувати його незацікавленість у результатах провадження.

РОЗДІЛ 3

ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПІДОЗРЮВАНОГО

3.1. Налагодження психологічного контакту з неповнолітнім підозрюваним

Характер людських відносин зумовлює різноманітність психологічних контактів, зміст яких у процесі розслідування зводиться до «панування-підпорядкування» чи ж до суто ділових контактів «взаємне слідування своїм обов'язкам» [45, с. 12]. Будь-який вид допиту – свідка, потерпілого, підозрюваного чи обвинуваченого – необхідно розпочинати із встановлення психологічного контакту. Проведення допиту без установлення психологічного контакту може призвести до виникнення конфліктних ситуацій, зокрема відмови від давання показань, надання неповних чи неправдивих показань допитуваною особою.

Допит не може забезпечити досягнення мети, якщо не встановлено психологічний контакт між слідчим і допитуваним. Такий контакт багато в чому визначає спрямованість і зміст усього допиту, його результатів. З урахуванням позиції А. В. Дулова та П. Д. Нестеренка можна відзначити дві умови, необхідні для встановлення психологічного контакту з підозрюваним:

- 1) він має побачити моральну та інтелектуальну переваги слідчого;
- 2) у підозрюваного немає бути ні найменшого сумніву щодо неупередженості слідчого і його незацікавленості в отриманні певних показань.

Метою встановлення контакту слідчого з допитуваним є: 1) підвищення інтересу допитуваного до допиту; 2) підвищення інтересу до допитуючого. Вияв комунікативних якостей слідчого повинен призводити до того, що в допитуваного з'являється інтерес до майбутнього спілкування, що зосереджує увагу на самому допиті, спонукає його уважно сприймати інформацію, яку подає слідчий, слідувати за його думками.

Можливості та шляхи встановлення психологічного контакту суттєво залежать від психічних особливостей особистості, від ступеня його обізнаності, від мети, яка ставиться перед спілкуванням і, нарешті, від установки допитуваного на свою поведінку перед допитом. Стає очевидним, що психологічний контакт зі свідком і підозрюваним – це не одне й те саме, а встановлення психологічного контакту з уперше затриманим та з особою, яка вже не одноразово була допитана, також відрізняється [48, с. 71–72].

Здійснення психологічної взаємодії з неповнолітніми допитуваними пов'язане з певними труднощами, насамперед, їх віковими особливостями, зумовленими специфічною динамікою протікання психічних процесів (сенсорних, перцептивних, інтелектуальних), емоційним і поведінковим реагуванням підлітків у складних ситуаціях, до категорії яких належить і допит. Залежно від вікового періоду й індивідуальних характеристик неповнолітнього, сама процедура допиту може сприйматися як конфліктогенна ситуація. Крім того, участь у допиті неповнолітніх третіх осіб (законного представника, захисника, педагога) у певних ситуаціях може перешкоджати встановленню та пролонгації позитивного психологічного контакту слідчого з підлітком, суттєво ускладнюючи весь комунікативний процес. Психологічна взаємодія з підлітком під час проведення допитів має бути спрямована не лише на встановлення істини, а й на формування в неповнолітнього підозрюваного просоціальних поглядів й установок через усвідомлення своєї кримінальної поведінки як недопустимої з моральної, соціальної та правової точок зору. Правильно організована психологічна взаємодія з неповнолітнім як з особою, яка потрапила у важку життєву ситуацію, сприяє створенню з ним спільної діяльності в межах проведення розслідування, підштовхуючи підлітка до щирого каяття, що в подальшому полегшує процес його ресоціалізації [170, с. 11].

Під час спілкування, як уже зазначалося, має бути досягнутий повноцінний психологічний контакт. Створення такої обстановки сприяє успішному проведенню допиту. У криміналістиці та судовій психології, як

зазначає Ю. П. Михальчук, поняття психологічного контакту є досить дискусійним [126, с. 92]. Отже, розглянемо сутність психологічного контакту.

Одні вчені під психологічним контактом розуміють результат діяльності слідчого під час допиту [69, с. 21–22], інші – доброзичливе ставлення допитуваного до слідчого [20, с. 76]. М. І. Порубов розглядає психологічний контакт як систему взаємодії людей між собою в процесі їх спілкування, що ґрунтується на довірі: інформаційний процес, під час якого люди можуть і бажають сприймати інформацію, що виходить від одного до іншого суб'єкта. Психологічний контакт – це, зрештою, процес співпереживання і взаємного розуміння. Учений справедливо зазначає, що психологічний контакт повинен супроводжувати весь хід допиту. Для його встановлення необхідно провести низку тактичних прийомів, що зумовлюються під час допиту наявними доказами, а також особистістю винного. І психологічний контакт можливий там, де його учасники відчують потребу в спільній діяльності та спілкуванні один з одним. Внутрішньою основою процесу спілкування є обмін інформацією, взаємне розуміння. Контакт у слідчій практиці – це взаємозв'язок між слідчим та учасниками слідчих дій [143, с. 73–74].

А. В. Дулов визначає психологічний контакт як цілеспрямовану, плановану діяльність зі створення умов, що забезпечують розвиток спілкування в потрібному напрямі й досягнення його мети [47, с. 107]. Інші науковці характеризують психологічний контакт як стадію, у якій визначаються такі загальні параметри бесіди, як її темп, ритм, рівень напруженості, основні стани співбесідника і головні аргументи, якими вони будуть переконувати один одного у своїй правоті [22, с. 357]. На думку І. А. Макаренка, під психологічним контактом слід розуміти наявність особливої психологічної атмосфери, що полягає в готовності слідчого і неповнолітнього підозрюваного до спілкування [114, с. 136].

Як зазначає І. А. Макаренко, психологічний контакт є необхідною умовою для отримання інформації у процесі будь-яких взаємовідносин між

людьми. Оскільки допит, насамперед, є дією, під час якої відбувається спілкування між слідчим та допитуваним, встановлення психологічного контакту буде однією з умов створення сприятливої обстановки для отримання правдивих показань. За наявності психологічного контакту спілкування зі слідчим є основою для початку виправлення неповнолітнього підозрюваного. У процесі допиту підліток уперше може усвідомити згубність своєї поведінки [114, с. 24]. На думку А. А. Закатова, психологічний контакт – це міцно усталений у процесі допиту стан ділової обстановки і взаємної довіри допитуючого і допитуваного, включаючи готовність останнього повідомити слідчому всі відомі йому факти [56, с. 15]. На думку А. Б. Соловйова, психологічний контакт покликаний допомогти слідчому проникнути в думки і почуття допитуваного, вплинути на них з метою отримання правдивих показань. Водночас слідчий із тактичних міркувань приховує від допитуваного свої наміри [177, с. 10].

А. Б. Соловйов розглядає психологічний контакт односторонньо, а М. І. Порубов вказує і на його особливості, викликані умовами розслідування, такі як примусовий характер такого спілкування, іноді невідповідність інтересів учасників контакту, труднощі його подальшого встановлення, якщо його не було досягнуто та встановлено на початковому етапі спілкування, постійна зацікавленість слідчого у встановленні контакту і приналежність йому лідерства у спілкуванні. Сутність контакту під час допиту визначається специфікою психологічних відносин, що виникають між слідчим та допитуваним, залежить від того, який характер має допит: конфліктний чи безконфліктний. Психологічний контакт – це не окрема стадія допиту і не тактичний його прийом, це необхідна умова його проведення. Встановлення психологічного контакту з допитуваним – умова отримання правдивих показань, досягнення встановлення істини. Такий контакт необхідно підтримувати не лише протягом допиту, а й при подальшій роботі з даним учасником процесу. Не виключено, що встановлений контакт може бути втрачено або, навпаки, відсутність довіри на перших порах переростає потім

у міцний психологічний контакт, що характеризується належним взаєморозумінням. Але психологічний контакт не слід розуміти як такий стан, під час якого з'являються симпатії. Це такий стан, коли долається психологічний бар'єр відчуженості, коли люди можуть і бажають сприймати інформацію, що виходить від одного суб'єкта до іншого [143, с. 75]. Поняття контакту, насамперед, пов'язане із забезпеченням умов, необхідних для досягнення загальної мети допиту, і повинно визначатися наявністю бажання допитуваного вступити у спілкування, його готовністю і здатністю вирішувати поставлені слідчим розумові завдання, активізацією і спрямованістю психічних процесів на вирішення поставленої мети [47, с. 228]. Під час встановлення психологічного контакту з допитуваним не має бути шаблону, штампа. Тут потрібний індивідуальний підхід. Слідчий постійно має пам'ятати, хто сидить по той бік столу. У кожному окремому випадку слідчий повинен розібратися у їх стані і за допомогою тактичних прийомів зняти психологічне напруження, що негативно впливає на процес встановлення контакту [143, с. 79].

Психологічний контакт – це символічний вираз, що позначає взаєморозуміння, довіру і взаємне бажання двох осіб спілкуватися. Це форма взаємовідносин осіб, які обмінюються інформацією у якій-небудь діяльності. Психологічний контакт слідчого з учасниками кримінального процесу будується, з одного боку, на нормах кримінального процесуального закону, а з іншого – на наукових положеннях криміналістики, судової психології, логіки. Психологічний контакт слідчого з підозрюваним – це специфічна форма взаємовідносин представника влади з вказаним суб'єктом [112, с. 40]. На думку В. Г. Лукашевича, найбільш вдало поняття психологічного контакту визначив Г. Г. Доспулов, який вважає, що це узгоджені ділові взаємовідносини слідчого зі свідком, потерпілим, підозрюваним чи обвинуваченим, які виникають на основі правильної позиції слідчого і поведінки допитуваного, що відповідає і не суперечить завданням кримінального судочинства [45, с. 12]. Схожа до позиції Г. Г. Доспулова і

позиція О. М. Васильєва, який писав, що психологічний контакт слідчого з іншими учасниками слідчих дій полягає у встановленні стосунків, що характеризуються точним і добросовісним виконанням усіма учасниками (у тому числі і слідчим) своїх процесуальних і моральних обов'язків, правильному використанні своїх процесуальних прав, у результаті чого складаються відносини й атмосфера, що позитивно сприяють вирішенню завдання конкретної слідчої дії [19, с. 89].

У своїй пізнішій роботі М. І. Порубов зазначає, що психологічний контакт у слідчій практиці – це, так звані, взаємовідносини слідчого з учасниками кримінального процесу, які характеризуються прагненням слідчого підтримати спілкування, щоб отримати правдиві, повні й достовірні показання. Тактичний прийом має локальний характер й обмежений у часі. Психологічний же контакт має супроводжувати весь допит, для його встановлення необхідно застосування багатьох тактичних прийомів. Завдання контакту різноманітні. Головне з них – тактичне – створення обстановки для отримання інформації, що виходить від допитуваного. Евристична функція контакту – активізувати розумову діяльність допитуваного з тим, щоб скерувати її в потрібне русло. Важливе значення має контролююча функція і функція зворотнього зв'язку інформації. Якщо контакт установлено, то слідчий отримує можливість співставити отриману інформацію з даного питання з уже наявною інформацією. Емоційна функція контакту полягає в тому, що слідчий впливає на допитуваного своєю впевненістю у справедливості, заражає своїм оптимізмом. Морально-етична функція полягає у вмінні схилити до себе допитуваного, увійти у довіру й отримати правдиві показання. Морально-етична й емоційна функції характерніші для вступної частини допиту, тактична й евристична переважно вирішуються в головній його частині, а контролююча – на заключному етапі. Цим частинам допиту відповідають і визначені етапи встановлення контакту. У вступній частині допиту встановлюється емоційно-психологічний контакт; у головній частині контакт переростає в робочий період і завдання слідчого полягає в тому, щоб

його постійно підтримувати, на заключній стадії часто відбувається перевірка ефективності встановленого психологічного контакту [144, с. 44].

Як зазначає Є. В. Стрельцова, психологічний контакт є важливим елементом взаємовідносин. Він виникає, якщо є необхідність у здійсненні сумісної діяльності і при спілкуванні. Внутрішньою тактичною основою психологічного контакту є отримання необхідної для слідчого інформації. На думку Є. В. Стрельцової, психологічний контакт можна визначити як доброзичливі, довірливі стосунки шляхом створення слідчим благополучних умов і застосування спеціальних прийомів для активізації бажання і прагнення неповнолітнього підозрюваного дати правдиві показання та підтримувати процес спілкування зі співробітниками правоохоронних органів. Психологічний контакт у слідчій практиці – це професійне (ділове, рольове) спілкування слідчого з допитуваним.

З урахуванням позиції Є. В. Стрельцової, за метою можна визначити два напрями встановлення психологічного контакту в спілкуванні слідчого. Один із них зорієнтований на взаємодію між людьми (наприклад, під час спілкування слідчий допомагає неповнолітньому підозрюваному шляхом аналізу ситуації, що відбулася, пригадати ті чи інші обставини, які він сприйняв раніше). Інший напрям у своїй основі спрямований на те, щоб змінити самих людей (наприклад, за допомогою методів психологічного впливу змінити ціннісні орієнтації підлітка, мотиви, скеровані на давання завідомо неправдивих показань). Особливістю ж встановлення психологічного контакту з неповнолітніми підозрюваними є те, що у процесі подібного спілкування відбувається злиття цих двох напрямів [179, с. 126].

Окремі автори бачать завдання встановлення психологічного контакту у встановленні загальних інтересів слідчого і допитуваного, тобто в переході під час допиту від психологічного «Я» до психологічного «Ми» [21, с. 141]. А. Б. Соловйов, вказуючи на особливості психологічного контакту, робить висновки, що він має односторонній характер, оскільки слідчий прагне

отримати від допитуваного як можна більше інформації і водночас приховати свою обізнаність у матеріалах провадження [177, с. 10].

Психологічний контакт налагоджується у процесі спілкування і його обов'язковою передумовою вважається обопільна готовність (установка) до сприйняття і розуміння один одного. Особи, які спілкуються, за допомогою використання різних засобів (прийомів) обмінюються інформацією і унаслідок цього між ними встановлюються певні стосунки. Отже, психологічний контакт – це і мета, детермінуюча готовність до спілкування, і процес обміну інформацією, що застосовується для досягнення мети, і, нарешті, це результат – ті відносини, які дозволяють продовжити спілкування та спільно вирішувати певні завдання. Тому психологічний контакт доцільно розглядати у двох аспектах: як певні відносини, що складаються між учасниками допиту, і як діяльність зі створення цих відносин, що здійснюється у формі спілкування.

Установлення психологічного контакту – це цілеспрямована, планована діяльність слідчого з організації й управління рухом інформації у процесі спілкування, спрямована на створення умов, що забезпечують його розвиток у потрібному для досягнення поставленої мети напрямі та здійснюється протягом усього розслідування. Водночас встановлення психологічного контакту – це діяльність тимчасова, характерна для кожного допиту, це своєрідне «настроювання» на спілкування, спрямоване на формування позитивної позиції осіб, що дають показання, або ж установки на продовження спілкування і спонукання до співпраці. Можливості встановлення психологічного контакту, його форми залежать, передусім, від індивідуальних психологічних якостей особи, з якою необхідно встановити такий контакт, від її типологічних особливостей, характерних для виконання нею певних обов'язків, ролі в конкретній ситуації. У діяльності із встановлення психологічного контакту важливим є уміння слідчого розумітися у психології людей, володіти прийомами допустимого впливу на них, методикою аналізу їх поведінки й самоаналізу. А для цього потрібні

життєвий досвід і знання рекомендованих криміналістикою тактичних прийомів, що ґрунтуються на даних психології, логіки та інших наук [112, с. 40–41].

Для встановлення і підтримки психологічного контакту важливе значення має поведінка слідчого, його манера триматися, уміння ясно і лаконічно висловлювати свої думки та відчуття, його ерудиція. Усі ці якості свідчать про інтелект слідчого, а інтелект завжди притягує. Це пов'язано з потребою людей дізнаватися щось нове. Інтелект слідчого – це один з елементів виховного впливу на неповнолітнього [179, с. 127].

Комунікабельна поведінка слідчого повинна охоплювати демонстрацію його особистих якостей, які можуть схилити до нього допитуваного. У це поняття можна включити такі якості, як ввічливість, об'єктивність, добросовісність, справедливість. Під час допиту неповнолітніх комунікабельна поведінка слідчого повинна компенсувати недостатній рівень розвитку комунікативних здібностей у підлітків, попередити з його сторони дії, які можуть призвести до конфлікту [111]. Нерідко під час допиту неповнолітній підозрюваний не відмовляється від давання показань, але унаслідок пережитого напруження не може логічно і послідовно передати інформацію. Одним неповнолітнім заважає це зробити хвилювання, незвична обстановка, відчуття тривоги, іншим – страх сказати щось зайве. Унаслідок цього допитуваний перебуває у стані емоційного напруження, стриманий у своїх відповідях і намагається розгадати наміри слідчого. У першому випадку слідчий повинен впливати на допитуваного певними показаннями, допомагаючи, таким чином, звикнути до обстановкою, дати підлітку можливість заспокоїтися та відволіктися. Полегшення, що настало в неповнолітнього підозрюваного, дозволяє слідчому поступово перейти до самої сутності допиту. В іншому випадку вплив має бути скерований на те, щоб переконати допитуваного в нереальності його планів [126, с. 96, 97, 101].

Процес встановлення психологічного контакту залежить переважно від слідчого, його професійної підготовки, стажу, авторитету й особистісних

якостей. Його ефективність визначається лінією поведінки слідчого стосовно допитуваного. Важливо, щоб допит проводився рівним і спокійним тоном, без грубих й образливих висловлювань зневаги до допитуваного. У жодному разі не можна виражати задоволення або розчарування після отримання відповіді на запитання. Це може справити те чи інше навіювання на допитуваного, що негативно позначиться на показаннях останнього [144, с. 47].

Виявляючи свої інтелектуальні можливості, слідчий не повинен забувати і про те, що сила виховного впливу залежить ще й від психічних можливостей самого підлітка. Результатом взаємного оцінювання є прийняття підлітком рішення про початок відкритого спілкування зі слідчим чи відмова від нього. Внутрішні критерії, що відповідають за прийняття підлітком рішення, формуються лише у 18–21 років, а отже, об'єктивно прийняти рішення і зробити серйозний вибір підліток сам не може. У такому разі допомогти і слідчому, і підлітку може залучений до участі в допиті психолог або педагог, який згладжує внутрішні суперечності підлітка щодо слідчого, стосовно своєї подальшої поведінки, шляхом рефлексивного управління він допомагає дитині зробити вибір, зважаючи на її особисті якості і ситуацію, в яку вона потрапила. Проте трапляються ситуації, коли ні слідчий, ні спеціаліст не можуть зруйнувати недовіру, байдужість і підозрілість підлітка, і в такому випадку виникає психологічний бар'єр [126, с. 127].

Варто враховувати також особистісні якості підлітка, щоб уникати утворення таких психологічних бар'єрів та зважати на особливості темпераментів. Здатність сангвініка легко входити в контакт з оточуючими, його товариськість дають можливість слідчому без особливих зусиль встановити з ним психологічний контакт і почати допит одразу з постановки запитань по суті. Здатність неповнолітніх даного типу швидко схоплювати нове, переключати увагу дають можливість слідчому використовувати ці якості в тактиці допиту – задавати раптові, неочікувані запитання, ставити почергово запитання, що стосуються різних епізодів вчиненого правопорушення. На відміну від сангвініка, флегматик потребує значно

більше часу для встановлення з ним психологічного контакту. У зв'язку з «розкачуванням» флегматика, слідчому доцільно почати допит з бесіди на сторонні теми і лише потім перейти до з'ясування фактів, які його цікавлять. Своєрідні властивості особистості меланхоліка також необхідно враховувати під час проведення допиту. Сором'язливість, значна емоційна вразливість меланхоліка потребують особливого підходу для розроблення тактики допиту і встановлення з ним психологічного контакту [30, с. 140–142]. Отже, для встановлення з неповнолітнім психологічного контакту й успішного проведення допиту необхідне знання особистих якостей підлітка.

Після вчинення кримінального правопорушення підліток, зазвичай, емоційно збуджений. Слідчому необхідно вжити заходів із заспокоєння його і встановлення з ним психологічного контакту. За результатами анкетування слідчих органів внутрішніх справ, яке було проведено Ю. П. Михальчук, встановлено, що для налагодження психологічного контакту слідчі, як правило, використовують такі тактичні прийоми: показують свою обізнаність про обставини вчиненого правопорушення – 39 %; роз'яснюють підлітку значення щиросердечного каяття – 27 %; бесідують на довільну тему, цікаву для підлітка – 19 %; використовують позитивні риси особистості неповнолітнього – 13 % і лише 2 % опитаних слідчих не вважають за необхідне встановлювати психологічний контакт з неповнолітніми. Для встановлення психологічного контакту слідчому необхідні: 1) ретельна підготовка до допиту неповнолітнього підозрюваного; 2) вивчення особистості неповнолітнього; 3) висока професійна майстерність [126, с. 96, 97, 101].

Способи встановлення психологічного контакту, що сприяє досягненню мети допиту, залежить, насамперед, від індивідуальних психологічних якостей допитуваного. Очевидно, що увійти в потрібний контакт з людиною, відкритою для спілкування, легше, ніж із замкнутою, з довірливою людиною простіше, ніж з недовірливою. Не менш важливою умовою формування психологічного контакту, що сприяє досягненню мети допиту, є з'ясування

слідчим психічного стану допитуваного, оскільки він значною мірою визначає поведінку допитуваного (потрібно контролювати його активність, стимулювати або подавляти). Загальновідомо, що якщо людина перебуває в хорошому настрої, то навіть незначні труднощі сприймаються як такі, які можна подолати, а люди видаються доброзичливими і приємними. Якщо настрої пригнічений, то ті самі люди здаються нав'язливими і дратівливими, а будь-які труднощі нездоланними.

На встановлення психологічного контакту з допитуваним впливає й обстановка, в якій проводиться допит, оскільки вона позначається на психічних процесах і стані як слідчого, так і допитуваного. Завоювати довіру допитуваного, схилити його до відвертості простіше наодинці, коли нічого не відволікає. На встановлення психологічного контакту, який сприяв би досягненню мети допиту, витрачається дуже багато сил і часу слідчого, а зруйнувати його можна дуже швидко. Тому слідчий повинен постійно контролювати психічний стан допитуваного, усуваючи все те, що негативно впливає на їх правильні взаємовідносини [126, с. 101].

Учені пропонують різні способи встановлення психологічного контакту. А. Н. Васильєв пропонує формувати психологічний контакт слідчого з учасниками слідчих дій такими тактичними прийомами: 1) комунікабельною поведінкою слідчого; 2) порушенням інтересу і підвищенням активності до виконання слідчої дії в її учасників; 3) зняттям конфліктного настрою в окремих учасників слідчої дії [19, с. 106]. Для досягнення психологічного контакту В. Ю. Шепітько пропонує виділяти дві підсистеми: 1) сприяюча адаптації до обстановки допиту й усунення небажаних станів психіки неповнолітнього; 2) стимулююча обстановку на необхідність спілкування [199, с. 20].

Проаналізувавши різні позиції науковців, І. А. Макаренко дійшла висновку, що встановлення психологічного контакту слідчого з неповнолітнім допитуваним і його підтримання під час допиту залежить від:

1) організаційних заходів, проведених під час підготовки до допиту і безпосередньо у процесі проведення допиту (йдеться про ретельну підготовку до допиту, зокрема вирішення питань про участь третіх осіб, спосіб виклику неповнолітнього й ознайомлення з наявними матеріалами, що характеризують неповнолітнього);

2) професійних і морально-психологічних якостей слідчого (комунікативні якості слідчого, перцептивні можливості (уміння проникати у внутрішній світ підлітка), мовна культура, зовнішній вигляд слідчого);

3) особистісних якостей неповнолітнього і глибини його соціальної занедбаності;

4) готовності неповнолітнього до спілкування зі слідчим. Ця готовність залежить від усвідомлення підлітка про поінформованість слідчого щодо вчиненого правопорушення, застосування міри запобіжного заходу, установки, отриманої від батьків, адвоката й інших зацікавлених осіб, зовнішніх умов, створених слідчим до початку і під час допиту.

За результатами проведеного І. А. Макаренко анкетування слідчих (питання якого схожі на питання, що були пізніше сформульовані в анкеті Ю. П. Михальчук), для встановлення психологічного контакту опитувані слідчі зазвичай використовують такі тактичні прийоми, як роз'яснення значення щиросердечного зізнання (32 %), демонстрація своєї обізнаності про обставини вчиненого правопорушення (29 %), використання позитивних якостей особистості неповнолітнього (17 %) і бесіда на абстрактну тему (16 %). Такий тактичний прийом, як демонстрація поінформованості про обставини життя допитуваного, використовують лише 4 % слідчих, а 2 % опитаних узагалі не вважають за необхідне встановлювати з неповнолітнім обвинуваченим психологічний контакт [114, с. 145].

У криміналістиці розроблено переважно тактичні прийоми встановлення психологічного контакту, проте конкретні рекомендації для його досягнення відрізняються. Так, А. В. Дулов серед прийомів називає: виявлення інтересу допитуваного до майбутнього допиту; виявлення інтересу

в допитуваного до допитуючого (слідчого); звернення до закону, роз'яснення значимості необхідної інформації [47, с. 317–320].

Під час встановлення психологічного контакту не можна допускати ситуації «смыслового бар'єра», коли у процесі спілкування настає взаємне відчуження, нерозуміння один одного. Воно характеризується недовірою, ворожістю, психологічною непроникливістю. Усі докази здаються неповнолітньому допитуваному спробами обдурити його. В. Г. Лукашевич виділяє найбільш загальні способи встановлення психологічного контакту:

- 1) створення належної обстановки допиту;
- 2) допит наодинці;
- 3) коректна поведінка слідчого як представника держави, який виконує важливі громадські функції;
- 4) демонстрація доброзичливості, неупереджене ставлення до допитуваного, що викликає інтерес до слідчого як до партнера зі спілкування;
- 5) демонстрація уміння вислухати до кінця, не підвищуючи тон;
- 6) проведення попередньої бесіди на сторонню тему;
- 7) звернення до логічного мислення;
- 8) роз'яснення мети та завдань допиту;
- 9) створення обстановки, що викликає інтерес до допиту та його результатів [112, с. 43].

У процесі допиту неповнолітніх підозрюваних майже всі перераховані способи встановлення психологічного контакту прийнятні, крім проведення допиту наодинці, оскільки під час допиту такого учасника процесу, як неповнолітній підозрюваний, в обов'язковому порядку присутні захисник та законний представник. З метою налагодження психологічного контакту слідчому необхідно створити таку ситуацію, щоб у приміщенні, де проводиться допит, не було сторонніх осіб, окрім обов'язкових учасників.

При встановленні психологічного контакту не можна допускати:

- 1) тривалого очікування допиту;
- 2) виявлення надмірної зацікавленості, співчуття;

3) обіцянок нездійсненого, використання брехні, заклик до дій, що суперечать нормам моралі, тощо.

Отже, як зазначає В. Г. Лукашевич, у літературі встановлення психологічного контакту пов'язують із застосуванням тактичних прийомів, спрямованих, передусім, на спонукання до готовності допитуваного дати правдиві показання, добросовісно виконати свої моральні обов'язки, підвищити відчуття довіри до слідчого для того, щоб допитуваний (у тому числі й обвинувачений) своєю поведінкою сприяв досягненню мети та виконанням завдань кримінального судочинства. Проте дуже часто такі ідеалізовані прагнення залишаються лише «благими намірами» і не більше, оскільки виникають ситуації конфліктного протистояння осіб, які всіма силами намагаються приховати істину. Плануючи допит, на думку вказаного вченого, під час встановлення психологічного контакту необхідно акцентувати увагу на активізації ролі слідчого в цьому процесі.

Умовно, з метою оптимізації тактичних прийомів впливу на допитуваного, діяльність слідчого із встановлення психологічного контакту можна поділити на три відносно самостійних етапи (стадії):

1) стадія, що передує спілкуванню, яка складається з прогнозування процесу встановлення психологічного контакту під час підготовки до допиту, створення зовнішніх умов, що полегшують встановлення психологічного контакту;

2) початкова стадія спілкування, що складається з прийомів, спрямованих на виявлення зовнішніх комунікативних якостей на початку безмовного спілкування (зорово-кінестетичного), вивчення психічного стану, відношення самого допитуваного до спілкування, що розпочалося;

3) стадія наступного спілкування, пов'язана з підтриманням психологічного контакту і подоланням негативної позиції. Вона складається з дій з ліквідації перешкод у спілкуванні; тактичних прийомів, спрямованих на спонукання інтересу до спілкування, яке почалося, і до його продовження в подальшому.

Поділяючи думку В. Г. Лукашевича, вважаємо за доцільне розглядати формування психологічного контакту як тактичне завдання, що вирішується шляхом застосування групи названих та згаданих у літературі тактичних прийомів [112, с. 45; 19, с. 106].

Звичайно, не існує і не може існувати готових схем встановлення психологічного контакту. Необхідно враховувати індивідуальні особливості психіки допитуваного неповнолітнього, характер його зацікавленості та інші фактори. Встановлення психологічного контакту необхідне, насамперед, для того, щоб неповнолітній був налаштований сприймати запитання слідчого, здійснювати розумові процеси в напрямі стимулювання бажання і рішучості, розказати про обставини, які цікавлять слідство. Одним із факторів, що формують стан такого контакту між слідчим і неповнолітнім допитуваним, є обстановка допиту. Саме перебування неповнолітнього в приміщенні, у якому відбуватиметься допит, має навіювати йому почуття поваги до слідчого [56, с. 15].

Для встановлення і підтримання психологічного контакту з неповнолітніми підозрюваними під час допиту слідчі можуть використовувати такі прийоми:

1) створення первинних позитивних психологічних умов для вирішення завдань спілкування. Необхідно будувати спілкування у спокійній, діловій обстановці. До цього прийому належить правило діалогічності, «розмовляння» з неповнолітнім. Нарівні з пропозицією виговоритися слідчому не слід спочатку торкатися болючих і складних питань, оскільки підліток може замкнутися в собі. Краще надати йому можливість заспокоїтися;

2) самопрезентація особистості слідчого, справедливе доброзичливе ставлення до неповнолітнього, відмова від демонстрації своєї переваги. Слідчому необхідно представити себе так, щоб у підлітка не виникало сумнівів у рівні його високої кваліфікації і професійності знань;

3) вивчення особистості неповнолітнього, його психологічних особливостей і психічних станів. Вивчення психофізіологічних особливостей неповнолітніх дозволяє слідчому гнучкіше вести допит, вносити свої корективи у процес спілкування без порушення психічного й емоційного настрою дитини;

4) демонстрація довіри. Не можна спочатку виявляти недовіру, антипатію до підлітка, прагнення будь як, аби швидше закінчити розмову;

5) підпорядкування спілкування рішенням завдань правового виховання неповнолітніх. Виховну енергію несе не лише зміст висловлювання слідчого, а й те, як він це говорить, яку позицію при цьому займає, як буде взаємовідносини, як спілкується;

6) демонстрація щирості слідчого. Цей прийом важливий як демонстрація того, що слідчий перший повірив підлітку, з повагою ставиться до його думки та з розумінням до його труднощів;

7) пошук взаєморозуміння в розв'язуваній проблемі. Переходити до з'ясування інформації, що становить інтерес для слідчого, необхідно без поспіху, коли він відчує, що психологічних бар'єрів немає, а психологічна близькість реально наросла;

8) сумісний пошук взаємоприйнятого рішення проблеми має подвійне призначення. Ставши на шлях участі у вирішенні завдання, яке стоїть перед слідчим, підліток психологічно зближується з ним за намірами і спрямуванням думок, у зв'язку з чим зростає взаєморозуміння;

9) актуалізація мотивів щирості. Процес встановлення психологічного контакту іноді супроводжується боротьбою позитивних і негативних мотивів. З одного боку, це допомога слідчому, отримання вигод, а з іншого – це страх дитини перед розправою зі сторони інших учасників учиненого правопорушення, страх зрадництва. Завдання слідчого – виявити їх і допомогти допитуваному побороти в собі негативні мотиви.

Допитуваний підліток повинен сам зрозуміти й усвідомити необхідність давання правдивих показань. Порушувати емоційний стан дозволено лише

такими прийомами, які не суперечать закону, не передбачають вчинення провокаційних дій, можливості обману, психічного та фізичного примусу до давання показань, не викликаючи реакції, небезпечної для психічного і фізичного здоров'я. Усі зазначені прийоми і правила являють собою достатньо м'які форми встановлення психологічного контакту, які зазвичай сприяють успіху під час проведення допиту неповнолітніх підозрюваних. Водночас у важких ситуаціях, коли підліток продовжує щось приховувати, говорити неправду, необхідно вживати енергійніших заходів викриття неправдивих відомостей, зокрема, до застосування психічного впливу [126, с. 137].

Як уже зазначалося, шляхи встановлення психологічного контакту можуть бути різними. По-перше, необхідно викликати зацікавленість у даванні показань, у спілкуванні. По-друге, психологічний контакт може бути встановлено шляхом звернення до логічного мислення допитуваного. Так, якщо в матеріалах провадження містяться докази, то слід застосувати метод прямого логічного переконання в марності давання неправдивих показань, для чого докази аналізують, встановлюють між ними зв'язок і визначають їх значення. Таким чином слідчий підводить допитуваного до необхідності давання правдивих показань. Цей тип аргументів називають логічним. Якщо ж у матеріалах провадження немає доказів і допитуваний не дає правдивих показань, то його вислуховують до кінця, а потім здійснюють ретельний розбір цих неправдивих суджень, демонструючи їх абсурдність. По-третє, хороший результат для встановлення психологічного контакту дає збудження в допитуваного емоційного стану, у результаті якого автоматично знімається заторможеність, долаються почуття апатії і байдужості до своєї долі. Цей тип аргументів називають психологічним. Інколи слідчі намагаються встановити психологічний контакт з допитуваним за допомогою таких прийомів, як звертання до допитуваного на «ти», уживання в розмові непристойних слів і виразів. Такі методи не приносять бажаного результату і вони є неприпустимими. Слідчий має бути для допитуваного представником влади

не лише відповідно до свого правового становища, а й виправдовувати це морально та інтелектуально. М. І. Порубов, як і інші науковці, зазначає, що дуже важливими для встановлення психологічного контакту є умови проведення допиту та місце його проведення [143, с. 79].

Успіх допиту багато в чому залежить від встановлення психологічного контакту між допитуваним та допитуючим. Психологічний контакт – поняття неоднозначне. З одного боку, це – процес встановлення довірливих, щирих стосунків, що пробуджують бажання спілкуватися, з іншого – досягнутий результат. Процес встановлення психологічного контакту передбачає керівну роль слідчого, який на основі вивчення особистості допитуваного створює умови для спілкування з ним. Для встановлення психологічного контакту слідчий повинен своєю поведінкою й обстановкою допиту створити позитивне враження про себе, попередньою бесідою на відносно нейтральні теми зняти емоційне напруження в допитуваного, вибрати темп допиту і формулювати запитання залежно від темпераменту допитуваного та рівня його інтелектуального розвитку, виявляти увагу до допитуваного (виявляти інтерес до того, що говорить допитуваний, не перебивати його розповідь, навіть, якщо він відхиляється від теми допиту) [53, с. 21–22].

Безпосередньо контакт слідчого з допитуваним – це складний і багатогранний процес, однією з важливих сторін якого є психологічна, тобто психологія спілкування під час допиту. Психологічна взаємодія слідчого з допитуваним відбувається під час допиту, але не в усіх випадках вона сприяє досягненню мети допиту, нерідко виникають і конфліктні ситуації.

Отже, психологічний контакт – це не окрема стадія чи етап допиту і не його тактичний прийом, а необхідна умова його проведення. Можливості встановлення психологічного контакту і його особливості залежать від індивідуальних психологічних якостей неповнолітніх підозрюваних. Уміння слідчого помічати та враховувати такі якості неповнолітніх допитуваних допоможуть визначитися йому з тактикою власної поведінки, що відіграє важливу роль у процесі налагодження психологічного контакту.

З неповнолітніми підозрюваними слідчий має поводити себе доброзичливо і спокійно, водночас демонструючи твердість прийняття рішень та впевненість у своїх діях. Тактично правильна продумана до дрібниць поведінка слідчого під час допиту, а також врахування ним індивідуальних психологічних особливостей неповнолітнього підозрюваного є запорукою налагодження психологічного контакту з такою категорією допитуваних.

3.2. Застосування методів психологічного впливу під час допиту неповнолітнього підозрюваного

Згідно зі ст. 226 КПК України, допит неповнолітнього проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. Метою присутності даних осіб є допомога слідчому в налагодженні психологічного контакту шляхом попередньої бесіди з цими особами та визначення особливостей неповнолітнього, а також пом'якшення впливу самого процесу допиту на показання допитуваного та його психічний стан і здійснення своєрідного контролю за способами психологічного впливу як на особу неповнолітнього, так і на його показання [3, с. 314].

При вивченні проблеми застосування психологічних прийомів та методів, зокрема методів впливу, особливої уваги потребують питання розмежування дозволеності та допустимості психологічного впливу на особистість. Зокрема, при допиті неповнолітніх необхідно визначити ступінь необхідності та незамінності того чи іншого методу.

Доцільно спочатку з'ясувати, що саме розуміють під психологічним впливом. У загальноправовому сенсі під впливом розуміють дозвіл, спонукання або примус до виконання чи невиконання певних дій, що проводиться певним чином та з метою регулювання на основі юридичних норм взаємин певних осіб, органів, організацій [206, с. 198–199]. Згідно з порядком застосування методів психологічного впливу, який розроблено відповідно до Основ законодавства України про охорону здоров'я, законів

України «Про психіатричну допомогу», «Про соціальні послуги», психологічний вплив є застосуванням спрямованих дій на психіку людини, усвідомленого або неусвідомленого характеру за допомогою переконання, психологічного переформування або сугестії для формування певної системи уявлень, дій та відносин, які суб'єктивно сприймаються особою як особисто належні. На думку А. В. Павленко, психологічний вплив являє собою сукупність психологічних методів, які застосовуються в діяльності працівників правоохоронних органів, а процес вибору конкретного методу є саме механізмом психологічного впливу [134, с. 259]. Ф. М. Сокиран під психологічним впливом на досудовому слідстві розуміє комплекс прийомів, які застосовуються в процесі передачі, опрацювання та використання доказової інформації, викликаючи відповідну реакцію, що дозволяє діагностувати психічний стан особи, контролювати хід її думок, ставлення до певних фактів для зміни її поведінки в напрямі одержання правдивої і повної інформації [176, с. 4].

На нашу думку, найчіткіше визначення поняття психологічного впливу стосовно діяльності слідчого розкрила В. О. Коновалова, яка пише, що сутність впливу визначається «комплексом прийомів, спрямованих на діагностику психічного стану особи слідчого, обвинуваченого, підозрюваного і вибором найбільш ефективних прийомів виконання слідчих дій» [73, с. 102]. Психологічний вплив на окремих осіб у процесі кримінального провадження покликаний блокувати чи зменшувати протидію тих людей, які свідомо викривлюють чи приховують істину. Метою психологічного впливу є виховання чи перевиховання особистості, стимулювання її до законослухняної поведінки, мотивування будь-якої особи до відкритості та щирості при даванні показань. Методи психологічного впливу є способом впливу на психіку підозрюваного, потерпілого чи свідка з метою спонукання їх до давання показань щодо обставин правопорушення чи злочину [8, с. 43].

Допит неповнолітнього є психологічно непростим, це зумовлено складністю налагодження психологічного контакту через нестійкість і

несформованість психіки неповнолітнього [5, с. 16]. При виборі методу психологічного впливу слідчому необхідно отримати і проаналізувати об'єктивну характеристику неповнолітнього, причини девіантної поведінки в разі правопорушення. Вивчення вікових особливостей не є самоціллю слідчого, а здійснюється з метою надання допомоги в розумінні впливу вікових особливостей на поведінку неповнолітнього і встановлення суспільної небезпечності неповнолітнього та прогнозування можливих ускладнень при встановленні психологічного контакту [117, с. 317].

У юридичній літературі не існує однозначного ставлення науковців до застосування заходів психологічного впливу слідчим на допитуваного під час допиту, а також не має чітких критеріїв, які б давали змогу класифікувати засоби психологічного впливу на правомірні й неправомірні. У своїх дослідженнях В. В. Бедь визначив такі методи психологічного впливу, як наприклад, переконання, рефлексії, навіювання [8, с. 43–49]. Рефлексія в юридичній психології розглядається як «процес – стан – властивість». Узагальнений аналіз літературних джерел свідчить про складність, інтегративність і системність рефлексії як психічного утворення. Категорійно-поняттєвий зміст її характеризується багатоаспектністю та включає в себе різноманітні компоненти [16, с. 146]. Тому доцільно застосовувати рефлексію під час діагностики та корекційної роботи з неповнолітніми, а не лише як метод психологічного впливу, що застосовуватиме слідчий під час досудового розслідування.

М. М. Руденко, досліджуючи питання класифікації методів психологічного впливу, визначив, що в усіх існуючих класифікаціях існує спільний суттєвий недолік – відсутність посилань на використання виключно законних прийомів психологічного впливу [164, с. 142]. Учений поділяє думку Т. В. Авер'янової, Р. С. Белкіна, Ю. Г. Корухова та Є. Р. Росінської, які поділяють психологічний вплив на два основних види – неправомірний і правомірний. Неправомірне як незаконне насилля над особистістю, беззаперечно, неприпустимо [81, с. 535]. Психологічне насильство є там, де

особа втрачає свободу вибору не будь-якої поведінки, а саме правомірної, забезпеченої нормами закону [13, с. 142]. Спробуємо проаналізувати окремі методи психологічного впливу, які можна або ж недоцільно застосовувати під час допиту неповнолітніх підозрюваних.

Особливий статус особи неповнолітнього підозрюваного передбачає необхідність визначення меж психологічного впливу. Тому при допиті зазначеної соціальної групи слідчому слід звертати увагу на такі особливості: неповнолітні схильні до фрагментарного запам'ятовування; вони швидше встановлюють контакт з тим, кому цікава особа неповнолітнього; вони фізично і психічно виснажуються швидше і ризик перевищення меж психологічного впливу підвищується; вони швидше піддаються несвідомому психологічному впливу, тобто коли неповнолітній може неправильно зреагувати на поінформованість слідчого або надмірну, на його погляд, цікавість до особи чи показань неповнолітнього, що може спричинити несвідому підлеглість або відмову від давання показань (тобто в неповнолітнього може виникнути відчуття, що слідчий поінформований більше, ніж він, і його показання будуть несуттєвими). Також особливі наслідки може викликати використання слідчим невідомої або маловідомої неповнолітньому термінології чи складних питань [3, с. 315]. Розглянемо детальніше методи психологічного впливу та проаналізуємо, як наведені вище особливості можуть впливати на вибір та застосування певного методу.

Серед методів психологічного впливу можна виділити «переконання», «наслідування», «маніпуляцію», «навіювання» та «зараження». Переконання, на думку В. В. Беда, є складним, але дієвим методом як спосіб словесного впливу, що включає в себе систему доведень, побудованих на законах логіки. Переконання ґрунтується на усвідомленому прийнятті людиною висловлюваних слідчим ідей, на їх аналізі й оцінці. При цьому висновок може бути зроблений як самостійно, так і за тим, хто переконує. Процес переконання вимагає іноді великих часових затрат і використання різноманітних можливостей та елементів ораторського мистецтва. Успішне

переконання сприяє прийняттю і наступному включенню нових аргументів у систему поглядів, що склалася у підозрюваного, до певної трансформації світогляду загалом й оцінки конкретної ситуації, а тому і зміни мотиваційної основи поведінки. Під час досудового розслідування метод переконання, здійснюючи вплив на моральну правосвідомість підозрюваного, спонукає його переосмислити і змінити своє ставлення до вчиненого [8, с. 43]. Застосування такого методу, як переконання під час допиту неповнолітнього, є допустимим лише у випадках спонукання до давання правдивих показань, а при застосуванні його в бесіді безпосередньо щодо обставин провадження може спричинити перекручування інформації. Це пов'язано з тим, що неповнолітні схильні до фрагментарного запам'ятовування, про що згадувалося вище [3, с. 315].

Переконання під час допиту неповнолітнього має свої особливості. Специфічними тактичними прийомами, що можуть застосовуватися під час допитів неповнолітніх з метою переконання, є роз'яснення важливості повідомлення правдивих показань; демонстрація поінформованості про обставини життя допитуваного, його потреби, інтереси; роз'яснення неправильно прийнятої позиції [5, с. 141]. Техніка переконуючого впливу реалізується через постановку голосу, погляду, рухів, міміки, які підсилюють вплив слова. Дієвість переконання залежить від змісту обговорюваної теми, сили голосу, ефекту несподіваного повідомлення тощо. Загалом, на нашу думку, процес переконання повинен допомагати людині розібратися з часом у складній і суперечливій ситуації.

Наслідування можна застосовувати лише для спонукання неповнолітнього говорити правду. Цей метод називають ще методом прикладу. Здавалося б, метод прикладу належить до суто педагогічних способів впливу на інших людей, але в його основі лежить психологічний феномен – наслідування. Методом прикладу під час проведення допиту слідчий передає своє ставлення до тих чи інших обставин, що мають важливе значення у кримінальному провадженні, до інших людей через власну роботу,

дію, поведінку. За допомогою цього методу можна викликати критичне ставлення до підозрюваного унаслідок співставлення конкретних дій, вчинків і висловлювань тієї особи, яка чинить вплив, зі своїми власними. Проте, на нашу думку, цей метод передбачає копіювання неповнолітнім поведінки слідчого. Особливу важливість даний метод набуває в роботі з неповнолітніми підозрюваними, які вперше порушили закон [8, с. 45].

Навіювання – це цілеспрямований, неаргументований вплив однієї людини на іншу. Під час навіювання відбувається некритичне сприйняття інформації, чужого погляду чи позиції, прийняття її за свою власну. Навіювання як метод психологічного впливу на особистість застосовується для придушення волі людини, підпорядкування її вимогам особи, яка здійснює навіювання [2, с. 58]. Ефекти навіювання підвищуються, якщо враховувати такі фактори: вік людини, наприклад, неповнолітні більшою мірою піддаються навіюванню, ніж дорослі; психічний і фізичний стан підозрюваного. Практика показує, що втомлені люди більшою мірою піддаються навіюванню, ніж люди з хорошим самопочуттям; у численних дослідженнях соціальних психологів виявлено, що вирішальною умовою ефективності навіювання є авторитет тієї особи, яка намагається навіяти щось інший. Пояснюється це тим, що авторитет створює додатковий елемент впливу до джерела інформації [8, с. 48]. Як уже зазначалося раніше, неповнолітній швидше встановлює психологічний контакт з особою, яка цікавиться ним, тому необхідним елементом допиту неповнолітнього є попередня бесіда, але при бесіді щодо біографічних даних недопустимо використання навіювання, адже це може спричинити встановлення завищеної оцінки знань слідчого і небажання допитуваного давати показання [2, с. 315].

Під час допиту неповнолітнього можуть виникнути і специфічні наслідки психологічного впливу, наприклад, неповнолітній починає переказувати не те, що бачив безпосередньо, а те, що описували друзі або дорослі, тобто відбудеться заміна особистісного сприйняття груповим або чужим. Для виключення такого наслідку необхідною умовою є присутність

психолога [175, с. 124]. Грузинський психолог Д. М. Узнадзе зазначає, що на правильність показань помітно впливає і форма давання показань. У випадку вільної розповіді допитуваного кількість помилок становила 6 %, тоді як під час відповідей на запитання слідчого кількість помилок збільшилася до 35 % (відповідно до проведених експериментів В. Л. Штерна). Науковець пояснює це тим, що в процесі задавання питань починає діяти фактор навіювання, оскільки допитуваний повинен говорити не лише про те, що добре пам'ятає, а й про те, що забув. Звичайно, що неповнолітній може заперечувати те, що він не пам'ятає цього, проте зазвичай навіюванням уже буде факт озвучення питання. І тоді зміст запитання і помилкова форма отримують особливе значення. Як відомо, навіювання – це створення відповідної установки. Наприклад, 12-річна дівчинка у відповідь на запитання «Невже на картинці не була зображена шафа?» дала позитивну відповідь (насправді ніякої шафи там не було). Експериментатор продовжував задавати запитання про шафу: «Де вона стояла» – «У правому куті». «Якого вона була кольору?» – «Коричневого». «Чи видно було, що міститься всередині?» – «Так, одяг». «Що стояло на ній?» – «Ваза з квітами». Дівчинка не брехала. Але вона виявилася настільки навіюваною, і її фантазія настільки виявилася багатою, що на кожний її новий елемент уяви накладався акцент дійсності. Науковець звертає увагу на те, що в період статевого дозрівання навіюваність суттєво зростає [187, с. 273].

Загалом, навіювання – вплив на свідомість людини, наслідком чого є зниження критичності у сприйнятті зовнішньої інформації, унаслідок чого виникає довіра до слідчого без бажання оцінити або осмислити навіювану інформацію. Отже, цей метод є неприпустимим через можливість маніпуляції показаннями (лише 3,5 % опитаних слідчих вважають за доцільне застосовувати такий метод під час допиту неповнолітніх підозрюваних) (додаток Б).

«Зараження» є особливим способом психологічного впливу, який здійснюється не через свідомість та інтелект, а через емоційну сферу. Під час

психічного зараження передається емоційний стан від однієї особи до іншої на несвідомому рівні. Сфера свідомості за таких умов різко звужується, майже зникає критичність до подій, інформації, що надходить з різних джерел. Психологія тлумачить «зараження» як неусвідомлювану, мимовільну схильність людини до певних психічних станів. Соціальна психологія розглядає його як процес передавання емоційного стану одного індивіда іншому на рівні психічного контакту. У даному випадку особа не відчуває тиску, а підсвідомо засвоює основи поведінки слідчого і втілює їх у своїй поведінці [117, с. 317].

У зв'язку з тим, що слідчий наділений владними повноваженнями, психологічний вплив на допитуваного для вирішення професійних завдань може мати маніпулятивний характер. Маніпуляція – це прихований вплив, що здійснюється з однобічними інтересами [62]. О. В. Сидоренко вважає, що маніпуляція спрямована на те, щоб примусити людину почувати, думати й діяти так, як це вигідно маніпулятору, але при цьому таким чином, щоб людині не здавалося, що її примусили. На думку Т. В. Матієнко, маніпуляція не є законним і припустимим методом. Проте, як вважає Л. Н. Леженіна, такий психологічний вплив визнається допустимим тому, що однією із цілей професійної діяльності слідчого є протидія злочинним установам допитуваного для забезпечення правопорядку. Маніпулятивні прийоми можуть мати на меті створення вигідного для слідчого образу ситуації, формування в допитуваного неадекватних істинній ситуації сподівань, спонукання до певної діяльності або блокування небажаної діяльності [107]. Проте ми не вважаємо за доцільне застосовувати вказаний метод психологічного впливу під час допиту неповнолітнього, оскільки це може травмувати нестабільну і несформовану психіку останнього, що також підтверджується результатами опитування (лише 0,9 % респондентів вважають припустимим застосування цього методу) (додаток Б).

Отже, під психологічним впливом, що застосовує слідчий відносно неповнолітнього допитуваного у процесі досудового слідства, варто розуміти

застосування спрямованих дій на психіку неповнолітнього підозрюваного, що охоплюють сукупність допустимих для застосування до неповнолітніх методів, які використовуються у процесі передачі, опрацювання та використання доказової інформації, зумовлюючи відповідну реакцію допитуваного. Це дає змогу слідчому контролювати хід його думок та ставлення до певних фактів для зміни його поведінки від небажання співпрацювати до бажання сприяти досудовому розслідуванню шляхом подання правдивої і повної інформації про подію, що сталася.

Вважаємо, що основним методом психологічного впливу, який має право на існування під час допиту неповнолітнього, є «зараження» (такої ж думки дотримується 77 % опитаних слідчих), оскільки пряма позитивна налаштованість слідчого провокує на аналогічну поведінку-відповідь допитуваного неповнолітнього. І застосування таких методів впливу, як наслідування (9,7 %) та переконання (9,7 %) під час допиту даватимуть більше позитивного результату за умови налагодження взаємного позитивного контакту (додаток Б).

Впливати на допитуваного означає викликати в нього потрібні відчуття, прагнення та дії, переконати його думати і вчиняти так, як це необхідно в інтересах правосуддя. Такий вплив у процесі допиту здійснюється за допомогою тактичних прийомів. Тактичні прийоми – це засновані на законі способи впливу слідчого на допитуваного з метою отримання максимально повної інформації з найменшою затратою часу та енергії. Коли слідчий пропонує дати показання, то він здійснює на допитуваного прямий вплив. Коли ж слідчий застосовує тактичні прийоми допиту, то вплив буде непрямим, оскільки допитуваному повідомляється інформація, на яку допитуваний може орієнтуватися на власний розсуд негайно або пізніше [130, с. 187].

М. І. Порубов поділяє тактичні прийоми на дві групи. До першої належать правила тактичного характеру, які передбачені в КПК України і тому є обов'язковими для виконання, наприклад, заборона задавати навідні

запитання. Іншу ж групу становлять тактичні прийоми, не передбачені КПК України, проте вони сприяють реалізації слідчої дії та ефективному її проведенню. Якщо тактика загалом – уміння оцінювати обстановку і відповідно до неї вибирати лінію поведінки, то під криміналістичною тактикою розуміється система наукових положень і заснованих на них практичних рекомендацій з організації, планування і ведення досудового та судового слідства, тактики поведінки осіб, які його здійснюють, тактики проведення окремих процесуальних дій та організаційно-технічних заходів, що забезпечують законність й ефективність діяльності зі збору, дослідження й оцінки доказів. Тактичний прийом – найбільш раціональний та ефективний спосіб дії слідчого в конкретній ситуації. Тактичні прийоми, що дають змогу отримати повні та достовірні показання, які забезпечують найраціональніше проведення допиту, становлять його тактику. Завданням тактики допиту є отримання від допитуваного показань, які б об'єктивно і повно відображали раніше сприйняту ним дійсність. Найголовніше в допиті – правильний вибір тактичних прийомів.

Існує багато класифікацій тактичних прийомів. Проте вдалу, на нашу думку, класифікацію тактичних прийомів щодо допиту обвинуваченого зробила Л. М. Карнеєва. За основу для такого поділу тактичних прийомів вона бере характер ситуації – безконфліктна і конфліктна. Наслідками конфліктної ситуації можуть бути відмова від давання показань та давання завідомо неправдивих показань. Залежно від цього, застосовуються прийоми емоційного впливу чи прийоми, що ґрунтуються на використанні доказів. За результатами аналізу слідчої практики М. І. Порубов класифікує тактичні прийоми залежно від стадії допиту, від обсягу доказового матеріалу і характеру ситуації, що склалася під час допиту – безконфліктної чи конфліктної [145, с. 124–139].

В. К. Весельський, поділяючи думку Р. С. Белкіна, вважає, що намагання знайти універсальні засади для класифікації тактичних прийомів безперспективні, як і прагнення «намертво» прив'язати той чи інший прийом

до певного ланцюга класифікації. З практичної позиції головне значення має групування тактичних прийомів допиту щодо можливостей вирішення конкретних завдань. Автор підкреслює, що при визначенні тактики допиту головним є не вибір окремого конкретного прийому, а визначення можливих варіантів розвитку допиту, для кожного з яких має бути передбачено відповідні варіанти дій слідчого. Основою тактичних прийомів є оперування слідчим інформацією – її приховування, створення видимості щодо поінформованості, спонукання допитуваного до певних дій [24, с. 12–13].

Загалом сутністю тактичних прийомів допиту є психологічний вплив, який здійснюється на допитуваного. Г. Г. Доспулов поділяє тактичні прийоми на три групи: тактичні прийоми, що застосовуються в кооперативних ситуаціях; тактичні прийоми, що застосовуються в конфліктних ситуаціях з нестрогим суперництвом; тактичні прийоми, що застосовуються в конфліктних ситуаціях зі строгим суперництвом. Кожна група тактичних прийомів має свої закономірності й механізми впливу. Кооперація під час допиту характеризується узгодженою взаємодією слідчого та допитуваного, між якими існує психологічний контакт. Тому функцією тактичних прийомів, призначених для застосування в таких ситуаціях, є надання допомоги допитуваному в пригадуванні забутого і в правильному відтворенні того, що він пам'ятає. Коли допитуваний розповідає про все, що він бачив, чув чи робив, і не відчуває при цьому труднощів у відновленні фактів у пам'яті, слідчий може обійтися без застосування тактичних прийомів. Він лише за потреби ставить допитуваному уточнюючі, доповнюючі, контрольні та нагадуючі питання, що не належать до тактичних прийомів. Якщо ж допитуваний не може пригадати які-небудь обставини, йому важко словесно описати сприйняте, то тактичне завдання слідчого утруднюється. Він повинен підібрати і застосувати той тактичний прийом, який може допомогти допитуваному подолати відчутне утруднення [45, с.72–82].

На нашу думку, тактичний прийом – це доцільний та ефективний спосіб дії слідчого в певній ситуації, що ґрунтується на принципах законності,

етичності, науковості, доступності, вибіркової та ефективності з урахуванням норм вікової психології і статевих особливостей з метою отримання повних і достовірних показань від неповнолітнього підозрюваного. 47,8 % опитаних слідчих погоджуються з нашою позицією (додаток Б).

Під час проведення допиту неповнолітнього підозрюваного слідчий застосовує наявну в його арсеналі сукупність тактичних прийомів, розрахованих саме на неповнолітнього. Вибір цих прийомів залежить від певних обставин: з одного боку, від категорії неповнолітніх підозрюваних, до яких вони застосовуються, з іншого – від функцій цих прийомів під час допиту. Серед неповнолітніх підозрюваних автор виокремлює такі категорії: ті, які щиросердечно розкаються у вчиненому, дають правдиві і достовірні показання, активно сприяють розкриттю вчиненого злочину; ті, які дають завідомо неправдиві показання і відмовляються від давання показань, протидіючи таким чином виконанню завдань кримінального судочинства; ті, які дають недостовірні показання внаслідок добросовісної помилки. Слідчотактичне значення інформації про особистість неповнолітнього підозрюваного в процесі його допиту полягає в тому, щоб за допомогою цієї інформації з'ясувати і встановити у випадку вчинення правопорушення групою осіб справжню роль кожного підлітка, а також виявити раніше вчинені, проте нерозкриті, правопорушення [169, с. 118].

Тактичні прийоми є формою реалізації психологічного впливу. У тактичному прийомі зміст психологічного впливу полягає в такому: 1) тактичний прийом є носієм психологічного впливу; такі прийоми є реалізацією методів впливу; 2) психологічні методи впливу не можуть бути застосовані поза тактичними прийомами. У процесі спілкування тактичні прийоми як носії психологічного впливу мають певну мету, а саме: а) діагностику психічних станів осіб, які потрапили до сфери кримінального судочинства; б) активізацію їхніх дій; 3) зміну поведінки і позиції зазначених

осіб; 4) одержання необхідної інформації; 5) виховання і перевиховання [75, с. 50].

Використання щодо неповнолітнього засобів психологічного впливу є допустимим і рекомендованим лише під час встановлення психологічного контакту, однак безпосередньо під час допиту необхідно мінімізувати психологічний вплив. Це сприятиме встановленню реальних обставин провадження і збільшить можливість отримання особистісного сприйняття ситуації. Психологічний вплив під час допиту неповнолітнього не повинен переходити в неправомірне психологічне насилля стосовно допитуваного. Слідчий не має права використовувати обман, погрози, залякування. Такі форми психологічного тиску абсолютно недопустимі й можуть негативно вплинути на підлітка. Мистецтво допиту полягає в умілому підході слідчого до неповнолітнього – без будь-якого зовнішнього впливу або тиску, й отримання на цій основі правдивого викладення підлітком, незалежно від процесуального статусу, відомих йому обставин, у тому числі щире зізнання у вчиненні злочину. Розглянемо детальніше особливості та порядок застосування тактичних прийомів, за допомогою яких слідчий може впливати на неповнолітнього допитуваного з метою отримання максимально повної інформації про обставини вчиненого ним злочину.

3.3. Тактичні прийоми під час проведення допиту в конфліктній ситуації

Допит – це один із видів спілкування, а будь-яке спілкування передбачає не лише отримання інформації, але і її передачу. Однак під час допиту відбувається своєрідний обмін інформацією, оскільки ще до його початку передбачається комунікативна нерівність суб'єктів під час такого обміну. Передача інформації з боку слідчого завжди має бути обмежена, чітко визначатися завданнями допиту, оскільки зайва інформація може заважати

досягненню мети. Потік інформації має бути скеровано переважно в бік слідчого, і лише найбільш необхідна інформація повинна скеровуватися в бік допитуваного. Дуже часто допитуваний, здебільшого підозрюваний, намагається виявляти ініціативу і таким чином отримати для себе важливі показання. Саме тому слідчий постійно повинен контролювати процес обміну інформацією, зберігати ініціативу, не допускати зустрічних запитань і тримати допитуваного в певному невіданні про знання слідчим окремих елементів розслідуваного [127, с. 94–99].

Допит як одне з головних джерел отримання доказів часто здійснюється саме в конфліктній формі. Конфліктні ситуації виникають у випадках відмови особи від показань, давання помилкових показань, навмисного умовчання про деякі факти, обмови під час допитів окремих осіб [106, с. 238].

Поява конфлікту можлива і в тих випадках, коли слідчий з різних обставин помиляється щодо дійсної участі певної особи і вважає, що допитуваний дає неправдиві показання. У конфліктній ситуації загальним правилом є використання можливостей вільної розповіді для встановлення психологічного контакту з допитуваним і глибшого вивчення його особистісних особливостей. У цьому разі найважливішим тактичним завданням, як і в безконфліктній ситуації, є отримання якомога повніших показань [169, с. 110].

Конфліктна ситуація допиту характеризується протидією допитуваного намірам слідчого встановити істину, що виявляється у відмові давати будь-які показання. Часто мотивами давання неправдивих показань є страх бути викритим у вчиненні злочину, помсти з боку співучасників, сором за вчинене, бажання приховати інтимні сторони життя, антипатія до слідчого. У будь-яких показаннях, що спотворюють істину, є присутні неправдиві відомості. За своєю структурою можна виокремити такі види неправдивих показань: показання, що повністю ґрунтуються на вимислі; показання, що частково містять неправдиві твердження, що або прикривають правду, або ж є

доповненнями до неї; показання, що складаються з правдивих фактів, проте зміщених у часі або просторі або в цих показаннях надається фактам інше забарвлення. Допитуваний, який відкрито повідомляє неправду, цим уже частково викриває себе, тому що показує свою зацікавленість у приховуванні істини. Цілковиту вигадку спростувати досить просто. Перевірка місця, часу та інших обставин вигаданої події неминуче призводить до викриття [40, с. 145].

За результатами аналізу матеріалів кримінальних проваджень, у яких підозрюваними були неповнолітні, а також відповідно до результатів проведеного анкетування, допит неповнолітніх підозрюваних найчастіше відбувається в конфліктній формі (69 % опитаних). 31 % проанкетованих слідчих зазначили, що допит такої категорії допитуваних здійснюється в безконфліктній ситуації (додаток Б).

Ситуацію на допиті підозрюваного, що проводиться за участю захисника, необхідно розглядати з урахуванням конфліктності не лише з підозрюваним, але і з його захисником, його ставлення, реакції на цю конфліктність. Важливу роль тут відіграє психологічний компонент: наявність чи відсутність психологічного контакту слідчого із захисником [54, с. 132], оскільки на встановлення психологічного контакту з підозрюваними нерідко негативно впливає поява захисника. Вони є висококваліфікованими союзниками, на що слід зважати під час проведення допитів. Участь захисника вносить певні складнощі й особливості у проведення всіх слідчих дій, передусім – у тактику допиту. Захисник добре знає умови, механізм і можливості розслідування. Саме з урахуванням цих особливостей він здійснює захист інтересів підозрюваних [194, с. 268].

Зокрема, за дослідженнями К. О. Чаплинського, під час опитування слідчих працівників було встановлено, що після появи захисника у 57 випадках підозрювані змінювали або відмовлялися від раніше наданих показань [194, с. 267–275].

Оскільки йдеться про неповнолітнього підозрюваного, то участь захисника є обов'язковою. Якщо між слідчим і підозрюваним виникає конфлікт, то він виявляється і між слідчим та захисником, як прихованого, так і відкритого характеру, оскільки захисник пов'язаний зі своїм підзахисним процесуальними обов'язками [54, с. 184].

Враховуючи думку І. А. Макаренка, вважаємо, що конфліктну ситуацію під час допиту неповнолітнього підозрюваного доцільно охарактеризувати як суперечність, розбіжність у поглядах, що існують між слідчим та підлітком з питань його винуватості, нанесеного збитку, ролі співучасників та інших обставин, необхідних для з'ясування у процесі розслідування [114, с. 159].

Зважаючи на позицію І. А. Зайцевої, яка виокремила види конфліктів з урахуванням участі на допиті обвинуваченого його захисника, можна констатувати про такі ж види під час допиту неповнолітніх підозрюваних, у яких в обов'язковому порядку бере участь захисник. Отже, це конфлікти, що

1) виражаються у відмові допитуваного спілкуватися зі слідчим і давати йому будь-які показання. Слідчому необхідно, передусім, з'ясувати мотиви відмови, ще раз проаналізувати зібрані докази, ретельно вивчити наявні в них суперечності, аргументи підозрюваного та його захисника, а також зосередити свою увагу на аналізі причин такої поведінки, а їх може бути щонайменше дві: неповнолітній підозрюваний відмовляється від давання показань за власним бажанням за порадою його захисника. У першій ситуації можна скористатися допомогою захисника, з яким встановлено психологічний контакт. Друга ж причина відмови від давання показань допитуваним найчастіше виявляється у випадку не встановлення психологічного контакту ні з ним, ні з його захисником. Якщо така ситуація вже склалася, то слідчому потрібно бути готовому до таких подій і застосувати методи та прийоми, насамперед, із встановлення психологічного контакту із захисником, а також методи переконання як до неповнолітнього підозрюваного, так і до захисника.

У випадку, якщо підозрюваний буде визнавати свою вину, проте відмовлятиметься від давання показань, то слідчий повинен переконати його в тому, що давання показань – це ще й захисний засіб для нього, оскільки, не даючи показань, він позбавляє себе права захищатися всіма можливими засобами, яким і є сам допит. Якщо ж допитуваний не визнає себе винним і саме з цих міркувань відмовляється давати показання, то необхідно переконати його в тому, що він у своїх показаннях може критикувати і спростовувати докази, які викривають його вину;

2) виражаються в повідомленні слідчому завідомо неправдивої інформації чи у приховуванні частини інформації. Особливість конфліктних ситуацій, що виникають під час допиту за участю захисника, полягає в тому, що вони виникають у результаті реалізації тактики і стратегії захисника та походять здебільшого від самого захисника;

3) виявляються в замовчуванні відомих фактів неповнолітнім підозрюваним, причиною чого може бути страх. Застосування тактичних прийомів, що ґрунтуються на страхові допитуваного – не професійно, аморально та неетично. Тому в такій ситуації потрібно заспокоїти його і звернутися за допомогою до захисника про зняття напруження в підозрюваного;

4) виражаються у факті зазначення на допиті осіб як свідків, котрі, насправді, не мають жодного стосунку до того, що сталося. Найчастіше це відбувається для того, щоб підтвердити алібі;

5) виявляються у висвітленні подій у вигідному для підозрюваного ракурсі; що відображається в його діях чи захисника зі створення обстановки допиту, у якій слідчий постає у ролі «конфліктуючого суб'єкту», унаслідок чого відбувається зрив проведення слідчої дії [54, с. 167].

Ю. П. Михальчук виділяє декілька варіантів конфліктних ситуацій:

- 1) коли неповнолітній не визнає свою вину, а в системі доказів є пробіли;
- 2) коли неповнолітній визнає вину, є певні докази його причетності до

вчиненого правопорушення, проте у слідчого є підстави вважати, що підліток обмовляє себе; 3) коли неповнолітній не визнає вину, але слідчий має всі докази його винуватості. На перших двох стадіях конфлікту необхідно з'ясувати причини неправдивих показань підлітка та визначити, як саме вирішити конфліктну ситуацію.

Як зазначає І. А. Макаренко, першим етапом конфліктної ситуації, що склалася під час допиту неповнолітнього підозрюваного, є виникнення у сторін суперечливих інтересів й усвідомлення ситуації як конфліктної. Наступний етап полягає в переході до конфліктної поведінки безпосередньо при провадженні слідчої дії. Третій етап – усвідомлення сторонами характеру конфліктної ситуації і планування її вирішення, четвертий етап – вирішення конфлікту. На перших трьох етапах головним завданням слідчого є виявлення планів і намірів неповнолітнього підозрюваного. Також слідчий повинен виявити причини неправдивих показань і підготувати базу для переходу до основного, завершального етапу, а саме: розв'язання конфлікту [114, с. 163].

Р. Дарендорф виділяє декілька основних способів вирішення (урегулювання) конфлікту: 1) придушення; 2) відміна шляхом ліквідації суперечностей; 3) регулювання. Ми поділяємо думку науковця, що перші два способи є неефективними, оскільки придушення конфлікту є аморальним способом, а ліквідація суперечностей – лише ілюзією вирішення конфлікту. Перевага надається урегулюванню конфлікту, що означає припинення самого прямого зіткнення [40, с. 143].

Тому застосування тактичних прийомів допиту є неминучим, але при цьому має бути неухильно забезпечено законність, дотримання прав та інтересів неповнолітнього допитуваного. Метою використання тактичних прийомів є створення умов для виявлення, збору, оцінки і використання доказової інформації. До критеріїв допустимості їх застосування належать: точна відповідність прийому сутності закону, наукова обґрунтованість його, відповідність моральним нормам. Застосування тих чи інших тактичних

прийомів допиту залежить від того, чи допитувалася раніше конфліктуюча особа чи вона допитується вперше, в якій ситуації проводиться допит, в якому психологічному стані перебуває допитуваний [106, с. 238].

Допит неповнолітніх підозрюваних має свої особливості. Порівняно з неповнолітніми свідками та потерпілими, з ними важче встановити психологічний контакт, що обумовлено їх становищем у кримінальному процесі. Для неповнолітніх підозрюваних характерні в багатьох випадках пригнічений настрій, безвихідь. Тому необхідно підбадьорити допитуваного, пояснити йому мету і сутність покарання як засобу перевиховання. Неповнолітньому підозрюваному потрібно полегшити перехід від неправдивих показань до правдивих, оскільки, як зазначає Л. М. Карнеєва, неповнолітній деколи хоче змінити свої показання на правдиві, проте не знає, як це зробити. У зв'язку з цим, під час допиту неповнолітнього не потрібно поспішати із заявами, що він говорить неправду, що слідчий не вірить йому і т.д. Доцільно запитати допитуваного, чи не помиляється він, чи не введено його ким-небудь в оману. Необхідно порадити йому подумати, чи доцільно притримуватися зайнятої ним позиції [68, с. 39].

Дослідження тактичних прийомів допиту, зокрема неповнолітніх підозрюваних, здійснював Н. Ш. Сафін. Якщо кримінальні процесуальні правила визначають головну, стержневу лінію поведінки слідчого у процесі проведення допиту, то тактичні правила виражають доцільність використання тих чи інших способів дій слідчого, тобто тактичні прийоми допиту завжди застосовуються в межах кримінального процесуального закону. Про застосування тактичних прийомів ідеться тоді, коли, як уже зазначалося, існує навмисна (давання неправдивих показань, відмова від давання показань), чи ненавмисна (давання недостовірних показань унаслідок сумлінної помилки) протидія зі сторони допитуваного. Отже, науковець вважає, що тактичні основи включають у себе декілька тактик: сукупність тактичних прийомів допиту особи, яка дає завідомо неправдиві показання чи відмовляється від

давання показань; сукупність тактичних прийомів допиту особи, яка дає недостовірні показання внаслідок добросовісної помилки, і сукупність тактичних прийомів допиту особи, яка дає правдиві показання. Науковець використовує поняття «тактичні основи допиту неповнолітніх підозрюваних» тому, що цей термін включає в себе не лише тактичні прийоми, а й тактичні комбінації та операції [169, с. 110–112].

К. О. Чаплинський звертав увагу на те, що правоохоронні органи України потребують оновлення та удосконалення тактичних прийомів проведення допитів підозрюваного, зокрема неповнолітнього [194, с. 267–275]. Сьогодні це твердження також є актуальним і пояснюється тим, що ефективність тактичних прийомів, які ґрунтуються на світоглядних позиціях неповнолітніх, зменшується. Як уже зазначалося, авторитети педагогів і батьків мінімізуються, і неповнолітні прагнуть самостійності, незалежності.

Головною сутністю тактичних прийомів, що слідчий застосовує під час проведення допиту неповнолітнього підозрюваного, є спосіб впливу на останнього з метою отримання від нього правдивих показань. Ми поділяємо думку І. А. Макаренка, яка зазначає, що розроблення тактичних прийомів ґрунтується на таких положеннях: а) допит слід проводити із суворим дотриманням вимог закону; б) метою допиту є не визнання вини неповнолітнім, а отримання правдивих, повних і достовірних показань; в) відомості, що містяться в показаннях неповнолітнього, не є вирішальними, проте вони не менш важливі, ніж інші докази; г) визнання допитуваним своєї вини не є достатнім для того, щоб вважати його винуватим, його причетність до вчиненого правопорушення має бути підтверджена сукупністю доказів; д) показання допитуваного є не лише джерелом доказів, а й засобом здійснення допитуваним права на захист; е) допит неповнолітнього має бути використано слідчим з метою його перевиховання [114, с. 145].

Вважаємо, що у зв'язку з тим, що допитуваний – це неповнолітній підозрюваний, то під час використання тактичних прийомів необхідно враховувати ще й особливості підліткового віку, статеві психологічні особливості кожного окремого неповнолітнього допитуваного. Отже, тактичні прийоми, що застосовує слідчий під час допиту неповнолітніх підозрюваних – це доцільні та ефективні способи дії слідчого в певній ситуації, що ґрунтуються на принципах законності, етичності, науковості, доступності, вибірковості та ефективності з урахуванням норм вікової психології і статевих особливостей з метою отримання повних і достовірних показань від неповнолітнього підозрюваного

Розглянувши позицію І. А. Макаренко, погоджуємося, що одним з ефективних способів подолання конфліктної ситуації, який ґрунтується на логічному впливі, є використання суперечностей між відомостями, що містяться в показаннях неповнолітнього підозрюваного й інших матеріалах провадження, а також внутрішніх суперечностей у самих показаннях допитуваного. Використовуючи такий прийом, необхідно дотримуватися декількох правил:

1) необхідно дати можливість неповнолітньому підозрюваному сказати все, що він готовий повідомити. Після того, як неповнолітній підозрюваний викладе свою версію вчиненого правопорушення, слідчому доцільно запропонувати підлітку пояснити наявність суперечностей у його показаннях й інших матеріалах провадження. У подальшому для усунення суперечностей доцільно пред'явити наявні докази;

2) фіксувати неправдиві показання необхідно після з'ясування наявних суперечностей. Оскільки деяким неповнолітнім притаманна така якість, як впертість, то їм важче відмовитися від раніше зафіксованих показань. У такій ситуації слідчому необхідно вислухати підлітка, використати всі можливі способи для подолання конфліктної ситуації та лише після того записати отримані показання до протоколу допиту;

3) важливим моментом використання суперечностей, передусім між показаннями неповнолітнього підозрюваного й іншими матеріалами провадження, є їх реальність та допустимість, тобто слідчий повинен посилатися лише на ті суперечності, які дійсно є в матеріалах й отримані в установленому законом порядку. Враховуючи те, що більша частина слідчих для подолання конфліктної ситуації іноді використовують інформацію, що суперечить даним фактам, необхідно звертати увагу на недопустимість такого підходу до зазначеного прийому. Використання суперечностей буде більш ефективним, якщо застосовувати їх в єдиній логічній системі з пред'явленням доказів [114, с. 180].

За умови виявлення в показаннях характерних замовчувань, суперечностей чи неправдивих відомостей, зазвичай, не бажано одразу на них вказувати допитуваному, оскільки це може насторожити його і в подальшому призвести до більш осмисленого та уважного викладення показань. Крім того, у такій ситуації, можлива і відмова від давання показань. Тому зазвичай доцільна тактика накопичення суперечностей і неправдивих показань. Показання спочатку ретельно і детально фіксуються в протоколі допиту, а після завірення їх підписом підозрюваного використовуються у наступній, активнішій фазі допиту на етапі «запитання – відповідь». Безумовно, така тактична лінія допиту більш доцільна, коли у слідчого дуже мало показань для викриття допитуваного у вчиненні правопорушення. За інших обставин з урахуванням ситуації, що склалася, особистості допитуваного та характеру наявних доказів можна, не відкладаючи, одразу ж вдатися до тактики спростування неправдивих тверджень [178, с. 68].

За результатами проведеного анкетування найбільш розповсюдженими тактичними прийомами, які застосовують слідчі під час допиту неповнолітніх підозрюваних у конфліктній ситуації, є такі: прийом «налаштування» (встановлення емоційного контакту з допитуваним) (55 % опитаних); пред'явлення доказів (46 %); створення уявлення про поінформованість

слідчого (32 %), спостереження за поведінкою допитуваного та його психофізичними реакціями (28,3 %), викладання показань у формі вільної розповіді (26,5 %), постановка питань (24 %), деталізація показань (24,8 %), зняття напруження (22 %), спрямування розмови в напрямі так званих «нейтральних інтересів» (19,5 %), використанням слідчим позитивних рис особистості (15,9 %) (додаток Б).

Враховуючи те, що допит неповнолітніх підозрюваних здійснюється переважно в умовах конфліктної ситуації та з обов'язковою участю захисника, з метою підвищення ефективності та результативності допиту неповнолітнього підозрюваного згрупуємо найпоширеніші конфліктні ситуації та запропонуємо систему тактичних прийомів допиту неповнолітніх підозрюваних у кожній з них зокрема.

Отже, залежно від наслідків, спричинених конфліктною ситуацією, тактичні прийоми можна групувати на такі, що:

1) застосовуються за категоричної відмови допитуваного від давання показань. У такій ситуації доцільний весь комплекс тактичних прийомів. Проте, передусім, під час допиту особи, яка відмовляється від давання показань, слід спробувати з'ясувати й усунути мотиви, що лежать в основі такої позиції, та спонукають неповнолітнього давати неправдиві показання. Якщо, наприклад, неповнолітній дає неправдиві показання, тому що боїться помсти зі сторони дорослих співучасників, то даний мотив може відпасти після їхнього арешту. Хибне відчуття дружби, зазвичай, вдається нейтралізувати шляхом пред'явлення доказів недружнього ставлення до підлітка з боку співучасників [174, с. 133–136]. За умов категоричної відмови від давання показань доцільно також використовувати прийом налаштування. Він полягає у встановленні емоційного контакту з допитуваним. Для цього слідчий опитує його близьких друзів, знайомих, сам спостерігає за неповнолітнім підозрюваним, намагаючись зрозуміти основні риси його характеру, темпераменту, визначити його інтереси. З'ясувавши ціннісні

орієнтації та соціальні установки, слідчий входить у життя допитуваного і досягає створення атмосфери довіри і відвертості на допиті.

Вважаємо доцільним за умов виникнення ситуації, коли неповнолітній підозрюваний повністю відмовляється давати показання, використовувати такі тактичні прийоми: а) звернення до наявних доказів і встановлених фактів, що зафіксовані в матеріалах провадження; б) звернення до позитивних рис неповнолітнього підозрюваного; в) попередження про ненадійність інших співучасників; г) тактичні комбінації; д) доказування даремності зайнятої позиції [54, с. 184];

2) застосовуються за умови давання неправдивих показань як таких, що базуються повністю на вимислі, так і таких, які частково містять вигадані фрагменти. У свідомості зацікавленого в результатах провадження допитуваного відбувається боротьба мотивів, одні з яких спонукають до давання правдивих показань, а інші – до неправдивих. Враховуючи сумніви допитуваного, слідчий повідомляє певну інформацію, навмисно «закладаючи» в його свідомість основу, що забезпечує перемогу корисних мотивів, і потім робить перерву в допиті, вичікуючи, поки сам допитуваний не відмовиться від антисуспільних мотивів, що спонукають його до давання неправдивих показань. Такий прийом, як «виклик», застосовується тоді, коли неповнолітній підозрюваний не бажає вести логічні міркування на питання, які пропонує обговорити слідчий. Щоб допитуваний прийняв виклик і погодився на логічну «дуель», слідчий навмисне акцентує увагу на деяких недостатньо доведених фактах або ж на безумовно встановлених фактах, які допитуваний у змозі спростувати. Коли неповнолітній підозрюваний таким чином втягується в міркування, то слідчий повідомляє йому уже суттєві факти, тобто факти, які підкріплені доказами. Допитуваний, вважаючи, що може спростувати ці факти так само, як і попередні, намагається справитися з новими логічними судженнями слідчого, проте це для нього видається неможливим і виникає фрустраційний стан. Не будучи здатним подолати

розгубленість, неповнолітній підозрюваний повідомляє те, що відбувалося насправді [45, с. 73]. Ефективним також буде прийом усунення мотивів, що спонукають неповнолітнього підозрюваного давати неправдиві показання, про який вже йшлося раніше.

За умов викривлення неповнолітнім підозрюваним інформації, погоджуємося з І. А. Зайцевою, що доцільними будуть такі тактичні прийоми, як а) надання допомоги у пригадуванні забутого, що включає в себе метод контрастності, наглядності; б) звернення до наявних доказів у встановлених обставинах; в) метод виявлення асоціацій; г) постановка контрольних запитань допитуваному, скерованих на з'ясування фактів, обставин, окремих їх деталей, які можуть підтвердити або спростувати об'єктивність показань за суттю допиту [54, с. 184].

З) тактичні прийоми, що застосовуються під час замовчування допитуваним окремих, відомих уже для слідства фактів, що мають значення для розслідування. Найефективнішим прийомом у цій ситуації буде пред'явлення допитуваному певних доказів. Проте досить дискусійними серед науковців є питання черговості пред'явлення доказів, способи їх пред'явлення та доцільність застосування такого прийому до різних учасників кримінального процесу. Так, якщо доказів для викриття недостатньо, то їх можна пред'являти поступово, один за другим, що зазвичай діє на допитуваного переконливо. Такий спосіб пред'явлення доказів доцільно застосовувати під час допиту осіб, раніше судимих, які займають стійку позицію протидії слідству. Пояснюється це необхідністю залишення допитуваного в невіданні щодо обсягу доказів, якими володіє слідчий. Кожний новий вагомий доказ, що пред'являється допитуваному, схиляє його до висновку про недоцільність подальшого протистояння.

Коли винуватість допитуваного доведена і без його визнання вини, то доцільно пред'являти всі докази одразу. Якщо допитуваний під впливом великої кількості доказів дасть правдиві показання, його визнання вини стане

ще одним доказом. Такий спосіб пред'явлення рекомендується лише в окремих випадках, коли це не завдасть шкоди результатам розслідування (наприклад, ланцюг доказів замкнено, викрито винного, а слідчий, використовуючи всі наявні докази, намагається отримати від підозрюваного правдиві показання).

Пред'явлення одразу найвагомішого доказу виправдано в тих випадках, коли слідчий обґрунтовано вважає, що допитуваний практично готовий дати правдиві показання, проте йому потрібний своєрідний поштовх. Пред'явлення вирішального доказу і стане таким поштовхом. Зазвичай такий прийом приносить успіх під час допиту неповнолітніх й осіб, які раніше не притягувалися до кримінальної відповідальності. Вони здебільшого розкаються, проте під впливом певних обставин усе ж не наважуються давати правдиві показання. Який би прийом пред'явлення доказів не використовував слідчий, найбільший ефект приносить їх раптове пред'явлення [53, с. 27–33; 11, с. 167–169].

Не поділяємо думку науковців, які вважають за доцільне пред'являти неповнолітнім допитуваним одразу найважливіші докази. У ситуації, коли неповнолітній підозрюваний замовчує окремі, відомі вже для слідства факти, перед тим, як пред'являти докази, необхідно його допитати про обставини, пов'язані з їх походженням. Зауважимо, що рекомендація одразу не пред'являти неповнолітнім підозрюваним найважливіших доказів є достатньо обґрунтованою. Таке пред'явлення може налякати допитуваного і спричинити відмову від давання показань. Нерідко підліток не дає правдивих показань тому, що не знає, наскільки зібрані докази викривають його у вчиненому кримінальному правопорушенні. Неповнолітній може вдатися до самообмови чи обмови. У такому випадку його показання необхідно співставити з іншими матеріалами і звернути увагу допитуваного на суперечності, які виникли. Неповнолітньому підозрюваному важко одразу придумати нові пояснення, передусім, якщо його неправдиві показання придумав не він, а інші особи.

Якщо ж допитуваний продовжує наполягати і за допомогою наявних доказів неможливо спростувати отриману недостовірну інформацію, то допит необхідно відкласти до отримання нової доказової інформації [174, с. 133–136].

Погоджуючись із позицією І. А. Макаренко, вважаємо, що неповнолітньому підозрюваному не можна одночасно пред'являти і весь комплекс наявних доказів. Унаслідок високого ступеня навіюваності, піддатливості до впливів ззовні та іншим дефектам емоційно-вольової сфери пред'явлення всієї сукупності доказів може призвести до стресового стану. Такий стан підлітка може спричинити самообмову або ж відмову від давання показань взагалі й позбавлення будь-якої можливості встановити та підтримати психологічний контакт. Докази повинні пред'являтися в наростаючому порядку і в логічній послідовності. Такої ж думки дотримується і Ю. П. Михальчук, яка зазначає, що докази повинні пред'являтися у зростаючому порядку і в логічній послідовності. Крім цього, потрібно пам'ятати і про такі якості неповнолітнього підозрюваного, як схильність до фантазування і високий ступінь навіюваності [114, с. 180; 126, с. 119].

У такій ситуації, коли неповнолітній підозрюваний замовчує окремі, відомі вже для слідства факти, що мають значення для розслідування, доцільно застосовувати ще й такі тактичні прийоми, як співставлення показань, аналіз, виявлення суперечностей та їх демонстрація, уточнення.

Залежно від зайнятої позиції неповнолітнього підозрюваного і його захисника та наявності доказової бази у слідчого на момент допиту, тактичні прийоми можна згрупувати на такі, які буде використано, коли:

- 1) неповнолітній допитуваний визнає свою вину, а у слідчого ще немає повністю сформованої доказової бази, що б підтверджувала чи спростовувала винуватість допитуваного, є припущення про наявність самообмови. Конфліктна ситуація частіше виникає тоді, коли допитуваний замовчує про ті

чи інші обставини, не визнає себе винуватим, дає неправдиві показання, відмовляється від давання показань чи змінює їх, проте трапляються випадки, коли він визнає свою вину, але слідчий, маючи певний арсенал доказів, схильний думати, що в даній ситуації має місце самообмова. У такій ситуації необхідно враховувати і те, який можливий психологічний вплив на допитуваного може здійснювати факт отримання доказів, що з'явиться в розпорядженні слідства в процесі подальшого розслідування. Успішність допиту залежить і від того, наскільки слідчому вдалося приховати свою зацікавленість у показаннях допитуваного, оскільки яскраво виражене бажання слідчого отримати важливу інформацію з основних моментів вчиненого правопорушення свідчитиме про відсутність у слідчого достатньої сукупності доказів і закріпить у допитуваного позицію заперечування. Тому, пропонуючи підозрюваному пояснити ті чи інші суперечності в його показаннях, демонструючи безглуздість наведених ним доказів, доцільно поволі, поступово підводити його до думки про необхідність правдиво розповідати про вчинене правопорушення [178, с. 69].

Також доцільно використовувати слідчим позитивні риси особистості допитуваного. Зацікавлення кожної особи до своєї персони є універсальним, і тому, апелюючи до чесності допитуваного, до хороших заслуг у минулому, авторитету в колективі, серед друзів, його можна схилити до відвертості та правдивості під час допиту. Нерідко під час допиту допитуваний не відмовляється від давання показань, проте через пережите напруження не може логічно та послідовно передати інформацію. Одним допитуваним це заважає зробити хвилювання, незвична обстановка, відчуття тривоги, іншим – побоювання небажаного, на їх думку, результату зустрічі, щоб не сказати чогось зайвого, щоб слідчий «не перехитрив» їх. Унаслідок цього допитуваний перебуває у стані напруження, стриманий у своїх відповідях і намагається розгадати наміри слідчого. У першому випадку слідчий, впливаючи на допитуваного певною інформацією, допомагає йому звикнути

до обстановки, знімає напруження, надає можливість заспокоїтися. Полегшення, яке настає в допитуваного, дає змогу слідчому поступово перейти до теми допиту. У другому випадку вплив слідчого спрямований на те, щоб переконати допитуваного в нереальності його планів і розрахунків. Скерувавши розмову в русло так званих «нейтральних інтересів», слідчий знімає тривогу і неспокій, створюючи «доброзичливу атмосферу у стосунках». Також можна і навіть потрібно створювати «незаповненість». Цей прийом застосовується, коли слідчий має певні дані та докази, що викривають окремі епізоди вчиненого злочину, проте не зрозумілою є повна картина [45, с. 75].

Тому слідчий на основі наявних у нього даних, які не заперечує допитуваний, разом із ним прослідковує логіку подій, факти і показує йому «окремі незаповнені місця» та неточності або прогалини, пропонуючи йому їх заповнити, а також звертає увагу на ті колізії, які виникли у процесі допиту. У результаті цього допитуваний, сам не помічаючи цього, поступово повідомляє інформацію слідчому, яка дозволяє останньому заповнити існуючі в показаннях прогалини та демонструє допитуваному безглуздість його попередніх тверджень.

У зазначеній ситуації доцільно використовувати і такі тактичні прийоми допиту неповнолітнього підозрюваного, як усунення мотивів самообмови, пропозиція неповнолітньому підозрюваному скласти план або схему місця вчинення злочину (наприклад, із зазначенням місця перебування кожного з учасників по групових справах), що дозволить з'ясувати конкретну роль кожного з них й усунути наявні суперечності, а також підтвердить або ж спростує визнання вини неповнолітнім підозрюваним; співставлення показань, виявлення суперечностей.

За результатами аналізу кримінальних проваджень, у яких підозрюваними виступали неповнолітні, зокрема хлопці, вважаємо за

доцільне запропонувати типологію мотивів самообмови неповнолітніх підозрюваних у конфліктних ситуаціях:

- коли неповнолітній підозрюваний зізнається у вчиненні кримінального правопорушення, якого ж насправді не вчиняв. Мотивами такої самообмови можуть бути: спроба завоювати авторитет, несприятливий збіг обставин, потреба в самоствердженні, спроба отримати матеріальну вигоду, спроба звільнити від відповідальності істинного виконавця під впливом почуттів; страх через погрози, шантаж;

- коли вчинено груповий злочин і неповнолітній бере всю вину за вчинений злочин на себе. У такій ситуації неповнолітнього підозрюваного мотивують до самообмови намагання домогтися менш суворого покарання інших осіб, згадувана вже матеріальна вигода або ж підбурювання, зговір інших учасників учиненого злочину чи шантаж з їх боку;

- коли неповнолітній підозрюваний зізнається у більш тяжкому злочині, ніж вчинив насправді. У цьому разі може мати місце спроба допомогти реальним виконавцям (близьким родичам, групі осіб) уникнути відповідальності;

- унаслідок страху розправи дійсних винуватців вчиненого злочину неповнолітній підозрюваний може перебільшувати свою вину у вчиненому кримінальному правопорушенні;

- коли неповнолітній підозрюваний повідомляє про вчинення менш тяжкого злочину, ніж було вчинено насправді, він керується такими мотивами: бажання уникнути відповідальності за більш тяжкий злочин, страх покарання, бажання покращити своє становище.

Загалом, така типологія є досить умовною. Оскільки неповнолітні підозрювані можуть поводити себе не прогнозовано, спонтанно і схильні до фантазування, то і наведений перелік мотивів також не є вичерпним. Загальними мотивами самообмови неповнолітніх підозрюваних можна

вважати і тимчасовий психічний розлад такого допитуваного й стан безвиході, безнадійності та слабкої волі;

2) коли неповнолітній підозрюваний не визнає свою вину, проте у слідчого є достатньо доказів, які викривають його у вчиненому (прийоми, які мотивують допитуваного зізнатися у вчиненому. Нерідко слідчий, знаючи чи здогадуючись про те, що недобросовісний допитуваний дає йому неправдиві показання – легенду, надає йому можливість викласти її, щоб він сам же зрозумів суперечності між своїми словами та пережитими емоціями або чітко встановленими фактами. При цьому слідчий уважно слухає допитуваного, робить вигляд, що вірить його показанням. Давши можливість висловитися і, зафіксувавши це у протоколі допиту, слідчий руйнує легенду, спростовуючи неправдиві відомості. Захоплений зненацька і не підготовлений до конструювання неправдивої інформації, допитуваний вимушений перейти до відвертості. До того ж можна застосувати такий прийом, як припинення брехні. Такий прийом застосовується тоді, коли немає необхідності давати можливість допитуваному «розгортати» брехню, коли слідчий має достовірні дані щодо обставин, які з'ясовуються під час допиту. У такому випадку неправдиві показання допитуваного негайно відхиляються. Втративши надію на можливість дезінформувати слідчого, допитуваний часто переходить до повідомлення правди [45, с. 76–80].

Досить результативним може бути допит стосовно другорядних обставин розслідуваного злочину. Слідчий, не виявляючи зацікавленості в з'ясуванні важливих фактів того, що сталося, запитує допитуваного про будь-які окремі обставини, наприклад, місце зберігання викрадених речей. Розповідаючи про другорядні деталі, допитуваний неминуче починає давати показання і щодо більш важливих обставин розслідуваного правопорушення [178, с. 70].

За наявності доказів, що повністю викривають допитуваного, який не бажає давати правдиві показання, потрібно стимулювати всі його позитивні

якості, логічно правильно і тактично вміло пред'являти докази. Перед пред'явленням доказів необхідно емоційно підготувати до цього допитуваного, створити в нього належний стан, скерувати розумові процеси належним чином [145, с. 124–139];

3) коли неповнолітній підозрюваний не визнає свою вину і у слідчого немає достатньо доказів, які викривають його у вчиненому (прийоми, які мотивують допитуваного зізнатися у вчиненому). За таких умов вибирається така тактична лінія поведінки, яка б дозволила приховати від допитуваного відсутність деяких доказів і заповнити прогалини за рахунок інформації, що отримується під час допиту. За умов, коли в системі доказів, якими володіє слідчий, є прогалини, доцільно використовувати також вражаючу силу окремих доказів і пред'являти їх таким чином, щоб у допитуваного склалося враження в невідворотності викриття. Успішність цього прийому залежить від точного врахування психологічних особливостей допитуваного, зокрема, його психологічних переживань, а також від правильного визначення моменту пред'явлення доказів [178, с. 74].

Найважчим у тактичному плані є допит, коли існують підозри щодо винуватості неповнолітнього підозрюваного, які будуються на непрямих доказах, проте немає прямих доказів, які можна було б використовувати для його викриття. Н. І. Порубов у таких ситуаціях рекомендує застосовувати такі тактичні прийоми: детальний допит із подальшим аналізом показань з метою виявлення суперечностей і зведенням нанівець тверджень допитуваного; повторний детальний допит; повторний допит в іншій послідовності; непрямий допит [145, с. 124–139]. Проте вважаємо, що види допиту не можуть бути тактичними прийомами.

Ситуація, коли в розпорядженні слідчого немає достатніх доказів, зазвичай складається якраз під час допиту підозрюваного. Відсутність у слідчого на перших порах чіткого переконання в тому, що перед ним дійсно та особа, яка вчинила правопорушення, зумовлює необхідність отримання на

допиті показань, що дають змогу перевірити причетність неповнолітнього допитуваного до події, яка розслідується. З цією метою важливо отримати від допитуваного таку інформацію, що може бути відома лише особі, яка вчинила правопорушення. Для виявлення обізнаності підозрюваного про обставини провадження, що розслідується, достатньо ефективним є використання непрямого допиту. Суть його полягає в тому, що слідчий з метою з'ясування важливих обставин ставить запитання другорядного характеру. Запитання, які мають важливе значення, маскуються серед інших, несуттєвих. Причому головна увага на допиті акцентується саме на цих другорядних запитаннях. За такої ситуації допитуваний не помітно для себе і навіть цілком усвідомлено повідомляє відомості, які за умови іншого способу допиту намагався б викласти більш вигідним для себе способом [178, с. 66].

Алібі теж являє собою значну складність. Кожному такому заявленому факту повинно приділятися достатньо уваги, оскільки підтверджене алібі виключає причетність особи до вчиненого злочину як виконавця. Особливо важко викрити заздалегідь підготовлене хибне алібі. Важливу роль у викритті неправдивого алібі відіграє саме допит. З метою перевірки алібі застосовуються, наприклад, такі тактичні прийоми: деталізація показань щодо обставин, які пов'язані із заявленим алібі; негайний виклик на допит осіб, на яких послався допитуваний, що повідомив про алібі; пропозиція допитуваному, який повідомив про алібі, дати детальні показання про обставини, що стосуються дня, у який відбулася подія злочину (якщо алібі неправдиве, то зазвичай відомості про ці обставини не бувають в однаковій мірі детальними); проведення серії повторних допитів особи, яка заявила про алібі з приводу одних і тих самих обставин (зміна послідовності з'ясування обставин може викликати суперечності в показаннях допитуваного і призвести до надання правдивих показань) [68, с. 39].

У ситуації, коли в системі доказів є пробіли, передусім, необхідно використовувати тактичні прийоми, що впливають на емоційну сферу

підлітка. Впливаючи на емоційну сферу допитуваного підлітка, найбільш ефективними в даній ситуації будуть прийоми: 1) роз'яснення неповнолітньому підозрюваному про важливість його активної допомоги; 2) за наявності великої сукупності доказів і з урахуванням психологічних особливостей підозрюваного можливість застосування такого прийому, як раптовість; 3) звернення до позитивних якостей підлітка [126, с. 120].

Р. С. Белкін прийомами емоційного впливу називає спонукання до каяття і щиросердечного признання шляхом роз'яснення як шкідливих наслідків заперечування і повідомлення неправдивої інформації, так і сприятливих наслідків визнання своєї вини й активного сприяння розслідуванню вчиненого правопорушення; вплив на позитивні сторони особистості; використання її прихильностей, захоплень; використання антипатії, що відчуває допитуваний до кого-небудь з його співучасників, його залежності від них; використання фактора раптовості [108, с. 116].

беручи до уваги думку І. А. Макаренка, вважаємо за недоцільне застосування щодо неповнолітнього підозрюваного таких тактичних прийомів, як «використання антипатії, яку відчуває допитуваний до кого-небудь із своїх співучасників» чи, іншими словами, «розпалювання конфлікту» [114, с. 180]. Не бажано застосовувати і такий прийом, як раптовість, який, як ми зазначали, рекомендують застосовувати деякі науковці. Суть цього прийому полягає в тому, що у процесі допиту неочікувано задається запитання, на яке потрібно дати раптово відповідь, чи пред'являється доказ, якому необхідно одразу дати пояснення. Сама ситуація допиту для неповнолітнього підозрюваного є стресовою ситуацією, усі дії слідчого під час допиту, усі його запитання, уточнення є неочікуваними певною мірою для неповнолітнього допитуваного і мають раптовий характер. Тому, на нашу думку, недоцільно застосовувати додатково ще такий прийом, який вводитиме неповнолітнього у стан психологічного напруження.

Введення в стан психологічного напруження як окремий тактичний прийом пропонують застосовувати окремі науковці тоді, коли допитувані відмовляються від давання показань або дають неправдиві показання, а слідчий має окремі докази, що викривають вину допитуваних. Сутність цього прийому полягає в тому, що в допитуваних осіб суттєво знижується здатність повною мірою здійснювати свідомий контроль за змістом мовленнєвих повідомлень та поведінкою загалом. Тому необхідно через запитання, пред'явлення доказів або повідомлення певної інформації ввести їх у стан психологічного напруження. Не погоджуємося з цими твердженнями, адже неповнолітніх підозрюваних допитують у присутності обов'язкових учасників процесу (захисника, законного представника), які певною мірою і контролюють зміст мовленнєвих повідомлень неповнолітнього підозрюваного. Вважаємо, що цільним буде використання протилежного тактичного прийому «зняття напруження». Даний прийом забезпечується різними засобами: інтонацією, репліками тощо.

Прийоми, що ґрунтуються на емоційному впливі, ефективніше застосовувати під час бесіди. Бесіда на сторонні теми доцільна і допустима, по-перше, тому, що строго формальне ставлення слідчого до неповнолітнього підозрюваного не буде сприяти встановленню і підтриманню психологічного контакту і переконає підлітка в тому, що слідство цікавить лише його показання, а не він сам; по-друге, бесіда на сторонні теми не порушує права неповнолітнього підозрюваного і може відбутися лише за умови згоди підлітка вступити в таку бесіду [114, с.180]. Бесіда як прийом використовується в конфліктних ситуаціях з нестрогим суперництвом. Сутність цього прийому полягає в тому, що слідчий, бесідуючи з допитуваним перед допитом або під час допиту, проводить роз'яснювальну роботу. У процесі бесіди може бути отримано додаткову інформацію, з'ясовано позицію і настрій допитуваного. Іноді бесіда використовується для з'ясування і перевірки даних, отриманих від інших джерел. Це один з

головних тактичних прийомів, проте він може відігравати і допоміжну роль щодо інших тактичних прийомів.

Якщо ж доказів недостатньо для прямого викриття неповнолітнього підозрюваного, то науковці пропонують застосовувати прийоми, скеровані на створення в нього такого враження, ніби слідчий має всі необхідні докази, які повністю викривають допитуваного, водночас, залишаючи допитуваного в невіданні про обсяг цих доказів, оскільки ніщо так не діє на допитуваного, як залишення його в невіданні про обсяг інформації, якою володіє слідчий [145, с. 124–139]. Л. М. Гуртієва також вважає допустимим використання слідчим такого прийому, як створення перебільшеного уявлення про наявність у слідчого доказів [38, с. 79].

Проте ці прийоми допиту не повинні ґрунтуватися на шантажі та обмані [53, с. 27–33]. На нашу думку, створюючи перебільшене уявлення в неповнолітнього підозрюваного про свою поінформованість, слідчий таким чином намагається маніпулювати допитуваним. Оскільки використання слідчим маніпуляції в будь-якій формі вважаємо неприпустимим, то під час допиту неповнолітнього підозрюваного не рекомендуємо застосовувати цей тактичний прийом.

Як тактичний прийом науковці пропонують також використовувати різний темп допитів (форсований, уповільнений або змішаний). Специфічний темп допиту вносить нервозність у спілкування, впливає на якість інформації, позбавляє допитуваних можливості обмірковувати свої відповіді та поведінку загалом. Проте підтримуємо позицію Ю. П. Михальчук, І. А. Макаренко та В. Ю. Шепітька, які вважають, що темп допиту – це не тактичний прийом, а лише його характеристика, і його має використовувати слідчий відповідно до психологічних особливостей допитуваного [114, с. 179; 200, с. 153–154].

Механізми впливу тактичних прийомів, що використовуються в конфліктних ситуаціях з нестрогим і строгим суперництвом, є однаковими. Це обумовлено тим, що конфліктна ситуація з вини допитуваного виникає в

тих випадках, коли допитуваний свідомо протидіє слідчому. Свідомо протидія допитуваного, в якій би формі вона не виявлялася, є наслідком його розумових, емоційних і вольових процесів. Загалом тактичні прийоми, що використовуються в конфліктних ситуаціях з нестрогим суперництвом, будуються на тому, щоб переконати допитуваного в необхідності переглянути свою позицію, що суперечить завданням правосуддя. Вони повинні вплинути на розумові процеси допитуваного, головним чином, шляхом логічного обґрунтування необхідності давати правдиві показання чи виконувати інші дії.

Тактичні прийоми, призначені для використання в конфліктних ситуаціях зі строгим суперництвом, застосовуються тоді, коли допитуваний не бажає зважати на обґрунтовані докази слідчого, коли допитуваного потрібно переконати в необхідності дати правдиві показання. Вплив на процеси мислення, емоції і волю допитуваного в таких випадках буде сильнішим, таким, що викликає стрес, фрустрацію. Як зазначає Г. Г. Доспулов, така диференціація цілеспрямованого впливу на розумові, емоційні й вольові процеси не є надуманою схемою. Ці процеси мають різну анатомічну і фізіологічну основу. Тому єдність проявів мислення, емоцій і волі не виключають необхідності тактико-психологічного впливу по різних каналах. Вплив на вольові процеси (прийняття рішення і виконання) може призвести до перегляду мотивів діяльності з погляду моралі та відповідно до вимог закону. Вплив на емоційну сторону викликає стрес (напруження), а вплив на розумові процеси – фрустрацію (розгубленість). Емоційні відгуки допитуваного на вплив слідчого можуть бути не лише негативними, а й позитивними чи нейтральними. Називаючи стрес і фрустрацію негативними переживаннями, науковець виходить лише з ознаки доставляння незадоволення для допитуваного, а не з етичних міркувань. Якщо ж на це питання поглянути відповідно до професійної етики слідчого, то фрустрація і стрес, що є наслідками застосування правомірних тактичних прийомів,

спонукають допитуваного до правдивості, відвертості, а отже, відіграють позитивну роль. Підозрюваний протидіє слідчому, сподіваючись на те, що вдасться уникнути покарання і пом'якшити свою вину. У таких умовах будь-яка інформація, що повідомляє слідчий за допомогою тактичних прийомів і, на думку підозрюваного, зменшує його шанси не бути викритим у вчиненому, викликають у нього тяжкі переживання. Величина й інтенсивність стресової реакції і стану фрустрації залежать не лише від тактичного впливу слідчого. Важливу роль у цьому відіграють психологічні особливості допитуваного, його минулий досвід. Таким чином, не в усіх випадках, проте часто, стресовий і фрустраційний стани допитуваного є наслідком не протиправних дій слідчого, а тієї напруженої обстановки, в якій опиняється брехун під час правильного й успішно проведеного допиту [45, с.72–82].

Уже на початку допиту неповнолітній підозрюваний може бути збуджений. У такому випадку необхідно вжити всіх можливих заходів щодо зняття емоційного напруження, намагатися бути доброзичливим, спокійним та об'єктивним. Дуже важливу роль, на нашу думку, відіграє і сама поведінка слідчого. Навіть у ситуаціях, коли допитуваний відверто брехливий, цинічний, слідчий не повинен з ним розмовляти грубо, щоб не загострювати взаємовідносини. Перше враження, яке слідчий справляє на допитуваного, часто визначає їх подальші взаємовідносини. Найбільшого ефекту досягає його перша фраза лише через те, що вона є першою. Якщо вона вдала, то викликає інтерес у допитуваного, довіру до слідчого і, навпаки, якщо невдала, то породжує відчуття неприязні, упередження, подолати які пізніше буває важко. Про це повинен пам'ятати слідчий, готуючись до перших допитів.

Застосування того чи іншого тактичного прийому допиту багато в чому залежить від емоційного стану допитуваного. Початок допиту – найбільш відповідальний момент. Протягом цього часу допитуваний вільно чи мимоволі вирішує, як йому поводити себе зі слідчим. В емоційному стані не слід забувати про гідність представника державної влади, про норми етики,

залишатися делікатним у стосунках з допитуваними й іншими особами. Не менш важлива якість слідчого – це вміння слухати допитуваного. Іронічні посмішки, пронижливі погляди – прийоми слідчого низької кваліфікації. Розповідь допитуваного не потрібно супроводжувати вигуками і репліками, виражаючи схвалення чи сумніви. Нехай він виговориться повністю. Тоді лише його розповідь буде найповніша. Перебивати допитуваного можна лише в тому випадку, коли він говорить явно не по суті. В інших випадках не потрібно виражати нетерпіння і незадоволення багатослів'ям допитуваного. Шкодить справі також багатослів'я і пишномовність самого слідчого. Саме тому йому необхідно намагатися бути лаконічним, говорити зрозуміло та просто. Не сприяє успіху допиту надмірна офіційність, недовіра та високо надмірність слідчого. Також вкрай небажана під час допитів фамільярність. Не потрібно акцентувати увагу на знанні слідчим умов місць позбавлення волі, способу життя та звичаїв, поширених серед злочинців. Це допустимо лише в тих випадках, коли, наприклад, допитуючому відомо, що підозрюваний вважає його необізнаним, нездатним зрозуміти особу, яка вчинила злочин, причому тактично і ненав'язливо. У вказаних ситуаціях поведінка допитуючого може сприяти встановленню психологічного контакту з допитуваним. Застосування того чи іншого тактичного прийому допиту повною мірою залежить від емоційного стану допитуваного, його підготовленості до зустрічі зі слідчим [53, с. 27–33].

Тактика допиту має бути різноманітною і гнучкою, ґрунтуватися на використанні всього арсеналу тактичних прийомів допиту. Зокрема, ефективність допиту суттєво підвищується, якщо слідчий під час пред'явлення доказів не забуває і про звернення до позитивних якостей допитуваного, а також повною мірою використовує прийоми, що дозволяють активізувати переживання неповнолітнього підозрюваного, обумовлені вчиненим правопорушенням. Інколи серйозні труднощі виникають при подоланні позиції тих допитуваних, які після давання неправдивих показань

замикаються, вперто не погоджуються на контакт і не бажають розуміти значення доказів, які їм пред'являються. Таке часто трапляється саме з неповнолітніми підозрюваними, оскільки психіка ще не повністю сформована, а ситуація, що склалася, вимагає зосередженості, уважності та «дорослості». У такій ситуації тактика «лобових» аргументів слідчого, що прямо викривають у поширенні неправдивих відомостей, зазвичай не призводить до успіху. Щоб вивести допитуваного із цього стану, доцільно, як уже зазначалося, спочатку його «розговорити» з питань, що виходять за межі предмета допиту, виявивши щиру зацікавленість у його долі. Поступове залучення неповнолітнього до діалогу дає можливість перевести бесіду в русло допиту, фіксуючи його увагу на окремих другорядних деталях, які прямо й не спростовують недостовірну інформацію, проте ставлять під сумнів деякі показання.

Проаналізувавши тактичні прийоми, що можна застосовувати залежно від ситуації, слід пам'ятати, що кожна допитувана особа індивідуальна, у всіх неповнолітніх реакції можуть бути настільки непередбачувані, що дуже важко, а інколи практично неможливо, визначити та сформулювати незмінну систему застосування тих чи інших тактичних прийомів у ситуаціях, що склалися, оскільки й неможливо передбачити всі такі ситуації.

Повністю поділяємо думку К. О. Чаплинського, що тактичні прийоми не мають бути ізольованими один від одного. Майстерність і професіоналізм слідчого полягає саме в тому, щоб він, використовуючи всі прийоми і засоби, зумів правильно їх спланувати, готуючись до допитів, варіювати ними під час допитів, відмовляючись від одних і використовуючи інші, зважаючи на слідчу ситуацію, що склалася [194, с. 267–275].

Успішність допиту неповнолітнього підозрюваного в умовах конфліктної ситуації, а відтак, і значення отриманих показань залежить від умілого вибору та вправного, ефективного застосування вироблених теорією і практикою тактичних прийомів допиту. Вибираючи той чи інший прийом,

важливо враховувати обставини розслідуваного провадження, обсяг і характер зібраних доказів, особистість допитуваного, зокрема, його морально-вольові якості, рівень інтелектуального розвитку, своєрідність психічного стану і ту позицію, якої він дотримується у процесі розслідування.

3.4. Тактичні прийоми під час проведення допиту в безконфліктній ситуації

Допит осіб, які позитивно налаштовані на давання правдивих показань, зазвичай, не передбачає значних труднощів. Тактичні прийоми спрямовуються, головним чином, на те, щоб допомогти допитуваним якомога точніше і повніше пригадати інформацію, що становить інтерес для слідчого, та розповісти про неї. Слідчий і допитуваний прагнуть до однієї мети – встановлення істини. Важче допитувати недобросовісних підозрюваних, які намагаються ввести в оману слідчого, або ж тих, які взагалі відмовляються давати показання, про які йшлося раніше.

Безконфліктна ситуація притаманна переважно допиту свідків і потерпілих, конфліктна – допиту підозрюваних. Проте безконфліктна ситуація може виникнути і під час допиту підозрюваного. Така ситуація характеризується визнанням об'єктивно встановлених фактів і готовністю давати правдиві показання. Проте навіть у цій ситуації не можна розраховувати на повну відвертість. Врахування таких особливостей допитуваного, як завищена самооцінка, відсутня самокритика, недоброзичливе ставлення до оточуючих, дозволяє передбачити вільне чи мимовільне прагнення його до пом'якшення своєї вини [127, с. 94–99].

У тактичних прийомах, що використовуються в кооперативних (безконфліктних) ситуаціях допиту, засобами їх застосування можуть бути такі елементи дійсності, як поняття, шкала кольорів, малюнки, фотознімки, документи, різні речі, імітація різних звуків, рухів. У тактичних прийомах, що

призначені для використання в конфліктних ситуаціях допиту, засобами застосування є мова слідчого, різні речі, документи, фотознімки, обстановка місця події. Відмінність між елементами дійсності, що використовуються в кооперативних та конфліктних ситуаціях, полягає в тому, що перші впливають на пам'ять добросовісного допитуваного, щоб полегшити пригадування забутого, а другі – на розумові, емоційні та вольові процеси недобросовісного допитуваного, щоб спонукати його давати правдиві показання [45, с. 72–82].

Безконфліктна ситуація складається тоді, коли допитуваний правдиво розкаже про вчинене правопорушення і захисник, прийнявши таку його позицію, позитивно ставиться до правдивих показань підзахисного [54, с. 140–142].

Під безконфліктною ситуацією І. А. Макаренко розуміє ситуацію, коли неповнолітній допитуваний дає показання відповідно до того, як він сприйняв і зберіг інформацію до моменту допиту. Безконфліктність ситуації не гарантує повної об'єктивної правдивості показань неповнолітнього.

Як уже згадувалося, деякі автори до допиту в умовах безконфліктної ситуації відносять лише допит свідків і потерпілих, а тактику допиту підозрюваного – до допиту в конфліктній ситуації [80, с. 288–289]. Ми поділяємо думку І. А. Зайцевої, що це не зовсім правильно. За умови безконфліктної ситуації допиту головне тактичне завдання слідчого полягає в тому, щоб з'ясувати і зафіксувати показання підозрюваного повною мірою таким чином, щоб можна було легко конкретизувати і перевірити за допомогою інших доказів отримані дані. Під час такого допиту в умовах безконфліктної ситуації допитуваного не потрібно в чомусь викривати – про всі обставини він розповідає сам. Проте під час такого допиту він може не донести до слідчого частину інформації, або ж перекрутити її. Саме тому під час допиту підозрюваного за участю захисника головним завданням є отримання повних та достовірних показань від допитуваного. Це досягається

на основі творчого ставлення до проведення даної слідчої дії і майстерного застосування тактичних прийомів [54, с. 145].

За умови появи в кабінеті неповнолітнього підозрюваного і захисника, законного представника, педагога або психолога слідчий повинен зустріти їх діловито, водночас доброзичливо і дружелюбно. Наприклад, важливо привітно привітатися і запропонувати присісти на відведене для них місце під час проведення допиту. У цей момент необхідно закріпити встановлений раніше психологічний контакт як із самим допитуваним, так і з його захисником. Якщо ж слідчий зауважить наявність у підозрюваного певного бар'єра в спілкуванні, то не слід одразу ж починати допит. Можна спочатку обмінятися декількома фразами із захисником, дати можливість допитуваному психологічно розслабитися, щоб він зауважив сприятливу обстановку перед допитом. Зазвичай після того, як він побачить, що слідчий не налаштований на грубе поводження з ним, підозрюваний заспокоюється, страх проходить. Такий прийом, що можна назвати як «прийом виявлення участі та розуміння», буде сприяти початку безконфліктного допиту, оскільки і допитуваний, і захисник бачитимуть не упереджене ставлення слідчого до них [54, с. 145].

Перед проведенням допиту за участю захисника в безконфліктній ситуації слідчий може погодити з ним план допиту, а також запитання, які він планує задати. Застосування такого прийому значно зменшить кількість часу проведення допиту. Проте в такій ситуації слідчий має бути переконаний, що йдеться саме про визнання вини, а не самообмову. Під час з'ясування анкетної частини протоколу допиту слідчий може застосовувати такий традиційний тактичний прийом, як «зняття смислового й емоційного бар'єра». Застосування такого прийому необхідне для оцінки рівня розуміння підозрюваним термінів та понять, що використовує слідчий. Також можна застосовувати і такий тактичний прийом, як «розговорювання» допитуваного. Проте вважаємо, що «розговорювання» можливе під час заповнення анкетної

частини протоколу допиту, і його слід поєднувати з тактичним прийомом «використання позитивних якостей особистості», урахування життєвих обставин.

За результатами проведеного анкетування найбільш розповсюдженими тактичними прийомами, які застосовують слідчі під час допиту неповнолітніх підозрюваних у безконфліктній ситуації, є: прийом «налаштування» (встановлення емоційного контакту з допитуваним) (38 % опитаних); викладання показань у формі вільної розповіді (26,5 %), постановка питань (34,5 %), пред'явлення доказів (33,6 %), деталізація показань (29,2 %), створення уявлення про поінформованість слідчого (24 %), спостереження за поведінкою допитуваного та його психофізичними реакціями (21,2 %), постановка питань (19,5 %), використанням слідчим позитивних рис особистості (19,5 %), надання допомоги допитуваному у відновленні в пам'яті забутого (16 %), спрямування розмови в напрямі так званих «нейтральних інтересів» (15 %) (додаток Б).

Тактичні прийоми, що використовуються під час допиту неповнолітнього підозрюваного, мають бути логічними, пов'язаними між собою, повинні служити досягненню однієї мети. У безконфліктних ситуаціях тактичних прийомів, що застосовуються безпосередньо під час допиту підозрюваного, зазвичай небагато, оскільки останній не перешкоджає встановленню істини, і їх головне призначення – допомогти допитуваному в пригадуванні, деталізації тих чи інших відомостей про висвітлюванні ним події. До прийомів, що можуть використовуватися під час такого допиту, можна віднести:

- 1) деталізацію показань (цей прийом дозволяє крок за кроком прослідкувати хід дій неповнолітнього підозрюваного, перевірити, як вони розвивалися і наскільки логічно діяв останній);

2) тактичні прийоми, скеровані на отримання нових доказових фактів, на надання допомоги допитуваному для відновлення в пам'яті забутого й уточнення показань [54, с. 150].

Слідчому необхідно переконатися, що підозрюваний твердо впевнений в існуванні певної обставини. З цією метою можливе проведення детального допиту із застосуванням тактичних прийомів, що ґрунтуються на пожвавленні асоціативних зв'язків по суміжності, схожості, наглядності й контрастності [56, с. 24; 45, с. 72–74]. В основу таких тактичних прийомів покладено використання асоціацій. Тактичні прийоми, що застосовує слідчий, допомагають допитуваному пригадати забуте, уточнити окремі деталі;

3) прийоми активізації пам'яті й допомоги допитуваному у викладенні шляхом уточнення, за допомогою асоціативних зв'язків, використовуючи альбоми, колекції. Слідчий може запропонувати неповнолітньому підозрюваному зробити замальовки, схеми, плани та ін., на яких можна зафіксувати аналогічні об'єкти (холодна, вогнепальна зброя, фотоальбоми). На такому допиті, погодимося з І. А. Зайцевою, можливе застосування простої тактичної комбінації, що складається з декількох прийомів, наприклад, застосовуючи такий тактичний прийом до неповнолітнього підозрюваного, як бесіда, зняття напруження чи змістового бар'єра, одночасно можна показати йому і наявні в слідчого матеріали, фотоальбоми, плани, схеми [54, с. 185].

Під час застосування слідчим тактичної комбінації можливість створення тактичного ризику зводиться до мінімуму, оскільки слідчий впевнений у безконфліктній поведінці допитуваного і його захисника. Для безконфліктного допиту також характерний етап «питання-відповіді». Незважаючи на безконфліктну ситуацію допиту, позиція допитуваного може мати характерні психологічні вагання, враховуючи те, що допитуваним є неповнолітній підозрюваний, який, маючи ще не цілком сформовану психіку, перебуває в напруженому стані. У такому випадку необхідно застосовувати

тактику постановки запитань, що потребують позитивних відповідей. Це заспокоює і, знімаючи напруження підозрюваного, спрямовує розмову в потрібному напрямі. Як правило, під час безконфліктного допиту захисник не робить письмових зауважень щодо правильності й повноти записів у протоколі допиту, а обговорює дане питання усно зі слідчим. У цей момент слідчому необхідно бути обережним у своїх висловлюваннях, оскільки в будь-який момент безконфліктний допит може перейти в конфліктний спочатку між слідчим та захисником, а потім уже й із самим допитуваним.

Слідчий повинен усвідомлювати, що під час допиту також стає об'єктом вивчення з боку захисника. Тому доцільно поглиблювати психологічний контакт з допитуваним за рахунок зниження глибини його контакту зі своїм захисником. Після встановлення психологічного контакту допитувані починають викладати показання у формі вільної розповіді. Цей тактичний прийом полягає в тому, що у випадках, коли допитувані не ухиляються від давання показань і не чинять протидію розслідуванню, пропонується розповісти усю інформацію про їх злочинну діяльність. Застосування цього прийому дозволяє слідчому вивчити особу злочинця (за чинним КПК України, підозрюваного. – О.П.), виявити ступінь його інформованості про відомі йому обставини та отримати інформацію про факти, які були невідомі слідчому. Під час «вільної розповіді» досить інформативним є приговорювання, суперечності, обмова і паузи. Вони свідчать про злочинну інформованість допитуваних [194, с. 267–275].

Опитування слідчих, проведене І. А. Зайцевою, показало, що частіше під час безконфліктного допиту, що здійснюється за участі захисника, слідчі застосовують такі прийоми: деталізація показань – 75 %; надання допомоги допитуваному для відновлення в пам'яті забутого – 61 %; пред'явлення доказів – 15 %; роз'яснення підозрюваному можливостей захисника, який бере участь у даному допиті, або за умови бажання захисника надати йому

самому таке роз'яснення – 10 %; метод виявлення асоціацій – 32 %; ознайомлення неповнолітнього допитуваного з матеріалами, альбомами, схемами – 25 %; постановка запитань – 57 % [54, с. 184].

Тактичні прийоми, що використовуються в кооперативних ситуаціях допиту, мають силу впливу на процеси пам'яті, оскільки ці прийоми розробляються відповідно до закономірностей, розкритих різними теоріями пам'яті. Г. Г. Доспулов описав механізми людської пам'яті на різних рівнях, щоб показати з точки зору асоціативної, фізіологічної, фізичної і хімічної теорій пам'яті закономірності й механізми впливу тактичних прийомів, що використовуються в кооперативних ситуаціях допиту [45, с. 72–82]. Тому їх зміст автор виклав, групуючи відповідно до тих функцій, які вони виконують. Учений виділяє низку прийомів, що використовуються в кооперативних ситуаціях допиту. Наведемо ті, які, на нашу думку, найбільш доцільно застосовувати під час проведення допиту неповнолітніх підозрюваних.

1. Суміжність. До початку кримінального провадження у пам'яті підозрюваного утворюються суміжні асоціації між образами предметів і явищ у тому порядку, в якому вони сприймалися. Щоб допомогти пригадати те, що цікавить слідство, слідчий нагадує допитуваному про предмети і явища, які були з предметами допиту в просторі або в тимчасовому зв'язку, формулюючи і викладаючи цю інформацію так, щоб вона не була подана навідними запитаннями. Наприклад, допитуваному можуть показувати обстановку місця події, і це допомагає йому пригадати деталі. У пам'яті таким чином можна відновити не лише пов'язані між собою образи предметів і явищ, а й думки, дії, переживання, що їх супроводжували.

2. Схожість. Цей прийом застосовується для актуалізації в пам'яті неповнолітнього підозрюваного подій, які мають важливе значення для слідства, шляхом пред'явлення йому подразників, які не стосуються матеріалів провадження. Слідчий у цей час зважає на схожість (наприклад, пред'являючи допитуваному фотографію, можна викликати уявлення не лише

про саму особу, а й про її дії. Обличчя дитини може допомогти пригадати подібне обличчя матері чи батька).

3. Контрасність. Цей прийом ґрунтується на використанні тимчасових зв'язків у пам'яті допитуваного, у тому числі уявлення про контрастні, протилежні об'єкти. У практичній діяльності людина, зазвичай, співставляє і порівнює протилежні об'єкти, що призводить до утворення в неї контрастних нервових зв'язків у корі головного мозку. Наприклад, подія, яка цікавить слідчого, відбулася зимою. Якщо допитуваному складно сказати, коли відбулася подія, то, пригадавши йому про літній період, можна допомогти відновити в його пам'яті забутий період. Усі перераховані вище прийоми побудовані на використанні асоціативних зв'язків.

4. Перифраза. Допитуваний, на вимогу слідчого, відтворюючи відомості, якими він володіє, може користуватися категоріями і висловлюваннями, що підказали йому інші люди чи навіть сам слідчий, ставлячи запитання. Для того, щоб перевірити достовірність інформації, яку повідомляє під час допиту неповнолітній підозрюваний, і правильність словесного оформлення, останній, за проханням слідчого, дублює важливі елементи показань, повторюючи їх у вигляді перифрази (іншими словами).

5. Наглядність. Цей прийом застосовується тоді, коли допитуваному важко виразити словами ті чи інші властивості, ознаки предметів. Шкала кольорів, малюнки, моделі можуть допомогти назвати йому те, що цікавить слідчого. Можна також попросити допитуваного зобразити на папері те, що йому важко описати словами [45, с. 72–82].

Загалом же криміналісти пропонують різні класифікації тактичних прийомів допиту в безконфліктній ситуації. На думку Л. Я. Драпкіна і В. М. Долиніна, тактика допиту в безконфліктній ситуації полягає в: 1) установленні психологічного контакту, виявленні інтересу до показань, поваги та добросовісності; 2) виключенні тривалого затримання допиту; 3) ознайомленні з анкетними даними, що допитуваний може створити уявну

безконфліктну ситуацію і використати довіру слідчого [46, с. 19]. Погоджуємося з висловленою позицією І. А. Макаренка, яка зазначає, що ці, запропоновані науковцями прийоми, зокрема, виключення тривалого затримання допиту й ознайомлення з анкетними даними, доцільно рекомендувати не для використання в безконфліктній ситуації, а для встановлення психологічного контакту, до того ж ці прийоми використовуються як у безконфліктних, так і в конфліктних ситуаціях. Л. Є. Ароцкер рекомендував на всіх етапах допиту в безконфліктній ситуації застосовувати аналогічні тактичні прийоми: деталізацію показань, отримання максимуму фактичних даних; постановка запитань для усунення суперечностей; «наглядність» – пред'явлення речових доказів; отримання максимуму показань, що підтверджують правдивість показань, нехай навіть другорядного характеру; з'ясування причин вчинення правопорушення [4, с. 65–69].

В. Г. Лукашевич під час допиту неповнолітнього в безконфліктній ситуації пропонує такі тактичні прийоми, як максимальна деталізація показань; отримання пояснень щодо кожного наявного доказу; виявлення обставин, що передували вчиненому [112, с. 60].

Поділяємо думку Л. Л. Каневського, який запропонував систему тактичних прийомів під час допиту неповнолітніх обвинувачених у безконфліктній ситуації, та вважаємо, що зазначені тактичні прийоми доцільно застосовувати слідчим і під час допиту неповнолітнього підозрюваного. До таких прийомів належать: а) максимальна деталізація обставин вчиненого правопорушення і ролі кожного учасника; б) отримання пояснень з приводу вже наявних доказів з метою усунення суперечностей, стимулювання подальшої деталізації показань; в) виявлення обставин, що безпосередньо передували вчиненню правопорушення, з метою визначення реальної ролі кожного співучасника й контрольної перевірки з даного приводу попередніх показань неповнолітнього; г) постановка додаткових

запитань, що скеровані на уточнення мотиву та мети вчиненого правопорушення; д) застосування способів активізації пам'яті. Також погоджуємося з рекомендацією науковця не вимагати від підлітка, який розкався, щоб він одразу ж у всіх деталях розповів і про найжорстокіші та найцинічніші дії, оскільки психологічно це зробити дуже важко [65, с. 210–211].

На думку О. М. Васильєва, для встановлення психологічного контакту слідчий також повинен використовувати такі тактичні прийоми: 1) комунікабельна поведінка слідчого; 2) пробудження інтересу і підвищення активності до виконання слідчої дії в її учасників; 3) зняття конфліктного настрою в окремих учасників слідчої дії [19, с. 106]. Сподіватися на успіх у подоланні «психологічного бар'єра» у стосунках з неповнолітнім можна лише, враховуючи ті специфічні, індивідуальні умови, у яких склалася ця риса характеру підлітка.

Важливим засобом підвищення активності неповнолітніх підозрюваних під час допиту є зняття в підлітка емоційного напруження, яке негативно впливає на спілкування. Зазвичай, сильне емоційне перенапруження характеризується дезорганізацією поведінки, порушенням цілісності й послідовності виконуваних дій, збільшенням кількості помилок [189, с. 73].

Допит неповнолітнього підозрюваного в безконфліктній ситуації тактично починається з роз'яснення прав неповнолітньому допитуваному, зокрема, неповнолітньому підозрюваному, та з'ясування анкетних даних. Після цього допитуваний переходить до вільної розповіді. Під час вільної розповіді неповнолітнього підозрюваного слідчому доцільно застосовувати такі тактичні прийоми, як «формування розумового завдання», «запам'ятовування», «деталізація», «уточнення». Головне в поведінці слідчого під час вільного викладення неповнолітнім показань – це вміння слухати. Незважаючи на те, що це є безконфліктна ситуація, необхідно пам'ятати, що неповнолітній підозрюваний може промовчати про якісь

суттєві деталі вчиненого правопорушення, вважаючи, що вони незначні й не становлять інтересу. Саме тому показання неповнолітнього допитуваного в безконфліктній ситуації потрібно деталізувати та уточнювати [46, с. 19].

Для з'ясування особи допитуваного, визначення його ставлення до предмета допиту та до інших осіб слідчий може застосовувати, як зазначалося вище, «бесіду», «усунення емоційного і змістового бар'єра», «зняття напруження», «вияв розуміння» [145, с. 124–139].

Під час допиту в безконфліктній ситуації, коли допитуваний підтверджує правильність підозри, що виникла стосовно нього, головну увагу має бути зосереджено на отриманні повних та детальних показань про всі обставини вчиненого правопорушення. При цьому особливо цінні нові, раніше не відомі для слідчого відомості, а також такі деталі й обставини, які могли б підтвердити правильність отримання показань і дозволили перевірити, чи не дано їх унаслідок самообмови. Самообмові можуть сприяти стан безнадійності, безвиході, слабкої волі, невміння відстоювати свою позицію, підвищена навіюваність. Нерідко допитувані вдаються до самообмови, бажаючи звільнити від покарання справді винного під впливом дружніх чи родинних стосунків, під впливом залякування і погроз, через бажання отримати від зацікавлених осіб матеріальну вигоду. Іноді ж за допомогою самообмови намагаються ухилитися від відповідальності за вчинення більш тяжкого злочину і, як результат, отримати менш суворе покарання [127, с. 94–99].

Отримати важливі для слідства дані можна, як правило, лише зберігши безконфліктний характер взаємовідносин, що виникли, і за умови створення такої психологічної атмосфери допиту, яка б сприяла повному викладенню і пригадуванню забутих фактів та обставин. Можливий також вияв прагнення приховати чи применшити участь у вчиненому осіб, до яких допитуваний відчуває прив'язаність. Усі ці моменти також приховують загрозу перетворення безконфліктної ситуації на конфліктну. Саме тому під час

першого допиту не слід без необхідності після вільної розповіді, задаючи запитання, одразу акцентувати увагу на спірних моментах у показаннях допитуваного. Проте це не означає, що в деяких випадках недоцільно спонукати останнього до повнішого та правдивішого викладення тих деталей та обставин того, що сталося, про які він з будь-яких причин може промовчати чи дати спотворені відомості.

Під час фіксації показань неповнолітнього підозрюваного доцільно застосовувати такі тактичні прийоми, які продовжують активну розумову діяльність допитуваного на цьому етапі, сприяють повній та об'єктивній фіксації його показань, застосуванню технічних засобів. До них можуть належати постановка контрольних та уточнюючих запитань, пропозиції точніше сформулювати думку, яку потрібно занести до протоколу, надання можливості самому допитуваному написати свої показання, особисто прочитати протокол допиту, підписати кожен сторінку протоколу.

Межі тактичних прийомів не залишаються незмінними. Один прийом має переходити в інший, створюючи ланцюжок таких тактичних прийомів, що мають одне й те саме завдання [145, с. 124–139].

Отже, метою допиту неповнолітнього підозрюваного в безконфліктній ситуації є деталізація та уточнення показань, а також з'ясування причин й умов, що сприяли вчиненню правопорушення (за КПК РФ. – О.П.); виявлення обставин, що передували вчиненню правопорушення [114, с. 152–153].

Розглянувши можливість застосування тих чи інших тактичних прийомів під час допиту неповнолітніх підозрюваних у конфліктній ситуації, важко не погодитися з Я. Береським, який зазначає, що не можна спрощено ставитися до характеристики «безконфліктних» слідчих ситуацій. У багатьох випадках у процесі розслідування конкретних кримінальних проваджень. Може скластися ілюзія повної гармонії інтересів слідчого та підозрюваного, їхнього активного співробітництва, спрямованого на якнайшвидше з'ясування всіх обставин, що належать до предмета доказування. Зокрема, іноді в разі

самообмови виникає безконфліктна, на перший погляд, ситуація, проте глибокий аналіз її з позиції збігу інтересів слідчого і підозрюваного свідчить про гострий, але старанно замаскований конфлікт. І якщо його не вдасться вчасно діагностувати та локалізувати, то це може збити слідство з правильного шляху, призвести до втрати важливих доказів, затягування розслідування і порушення встановлених законом процесуальних строків, ускладнити або навіть унеможливити встановлення істини. Тому в основу визначення характеру конкретної слідчої ситуації має бути покладено не лише позицію, якої дотримується неповнолітній підозрюваний, та її оцінку слідчим, а й усебічний аналіз усієї сукупності чинників, які впливають на дану ситуацію і визначають її зміст [12, с. 517].

Підсумовуючи описане вище, зазначимо, що під час допиту неповнолітнього підозрюваного в неконфліктній ситуації слідчий повинен використовувати такі тактичні прийоми, що допомагають допитуваному в пригадуванні забутого й у найбільш правильному відтворенні того, що він пам'ятає.

Висновки до розділу 3

1. Обов'язковою умовою проведення успішного допиту є встановлення психологічного контакту слідчого з неповнолітнім допитуваним.

2. Психологічний вплив на допитуваних під час проведення допиту слідчий застосовує з метою отримання достовірних та правдивих показань, що є джерелом доказів. Метою психологічного впливу на неповнолітніх підозрюваних під час проведення допиту є також і їх виховання, стимулювання до законослухняної поведінки. Усі застосовувані методи впливу повинні відповідати високим моральним параметрам. Будь-який вплив, що містить елементи насильства, не може бути правомірним і допустимим при проведенні допиту, оскільки у процесі кримінального

провадження, зокрема під час проведення допиту, має бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи. Категорично не можна застосовувати погрози, обман та введення в оману неповнолітніх підозрюваних. Допустимо застосування слідчим таких методів психологічного впливу, як «переконання», «зараження» та «наслідування». Не рекомендується застосування маніпуляції та навіювання. На практиці ж рідко методи психологічного впливу вживаються в чистому вигляді. Слідчий застосовує їх комплексно, таким чином доповнюючи один одного.

3. Залежно від комунікативної ситуації, що складається під час допиту неповнолітнього підозрюваного, виділяють допит у конфліктній та безконфліктній ситуаціях. Вирішення конфлікту залежить від того, наскільки слідчий був підготовлений до допиту, наскільки він вивчив матеріали провадження, наскільки він знає психологічні особливості неповнолітнього, уміння слідчого проникнути у внутрішній світ підлітка, його плани, наміри. Це стає можливим завдяки використанню слідчим тактичних прийомів.

У процесі дослідження запропоновано визначення поняття тактичного прийому як доцільного та ефективного способу дії слідчого в певній ситуації, що ґрунтується на принципах законності, етичності, науковості, доступності, вибірковості та ефективності, з урахуванням норм вікової психології і статевих особливостей з метою отримання повних і достовірних показань від неповнолітнього підозрюваного.

Наведено типологію конфліктних ситуацій, що виникають під час допиту неповнолітніх підозрюваних, та оптимальні тактичні прийоми, що можна використовувати в таких ситуаціях. Залежно від наслідків, спричинених конфліктною ситуацією, тактичні прийоми рекомендовано групувати на такі, що застосовуються при категоричній відмові допитуваного від давання показань (усунення мотивів, налаштування, звернення до наявних доказів і встановлених фактів, що зафіксовані в матеріалах провадження; звернення до позитивних рис неповнолітнього підозрюваного; попередження

про ненадійність інших співучасників; доказування даремності зайнятої позиції); застосовуються за умови давання неправдивих показань як таких, що повністю ґрунтуються на вимислі, так і таких, які частково містять вигадані фрагменти («виклик», усунення мотивів, надання допомоги в пригадуванні забутого, включаючи в себе методи контрастності, наглядності; звернення до наявних доказів у встановлених обставин; метод виявлення асоціацій; постановка контрольних запитань допитуваному, скерованих на з'ясування фактів, обставин, окремих їх деталей, які можуть підтвердити або спростувати об'єктивність показань за суттю допиту); застосовуються при замовчуванні допитуваним окремих, відомих вже для слідства фактів, що мають значення для розслідування (пред'явлення неповнолітньому підозрюваному певних доказів у зростаючому порядку і в логічній послідовності, співставлення показань, аналіз, виявлення суперечностей та їх демонстрація, уточнення).

Залежно від зайнятої позиції неповнолітнього підозрюваного і його захисника та наявності повної чи достатньої доказової бази у слідчого на момент допиту, тактичні прийоми доцільно групувати на такі, які використовуватимуться, коли неповнолітній допитуваний визнає свою вину, а в слідчого ще немає повністю сформованої доказової бази, що б підтверджувала чи спростовувала винуватість допитуваного, є припущення про наявність самообмови (приховування слідчим своєї зацікавленості в показаннях допитуваного, демонстрація безглуздості наведених підозрюваним доказів, використання позитивних рис особистості допитуваного, використання прийому «незаповненості», усунення мотивів самообмови, пропозиція неповнолітньому підозрюваному скласти план або схему місця вчинення злочину, співставлення показань, виявлення суперечностей); неповнолітній підозрюваний не визнає свою вину, проте у слідчого є достатньо доказів, які викривають його у вчиненому (допущення легенди, спростування неправдивої інформації, допит стосовно другорядних

обставин розслідуваного злочину, стимулювання позитивних якостей допитуваного, пред'явлення доказів); неповнолітній підозрюваний не визнає свою вину і в слідчого немає достатньо доказів, які викривають його у вчиненому (залишення підозрюваного в невіданні щодо окремих відомих для слідства обставин, використання вражаючої сили окремих доказів і пред'явлення їх таким чином, щоб у допитуваного склалося враження в невідворотності викриття, зняття напруженості, бесіда. Доцільними будуть прийоми, що впливають на емоційну сферу підлітка).

Недоцільно застосувати до неповнолітнього підозрюваного такі тактичні прийоми, як «використання антипатії, яку відчуває допитуваний до кого-небудь із своїх співучасників» чи, іншими словами, «розпалювання конфлікту», раптовість, введення у стан психологічного напруження. Темп допиту вважаємо його характеристикою, а не тактичним прийомом.

Враховуючи високий ризик самообмови неповнолітнього підозрюваного, виділено умовну типологію мотивів самообмови неповнолітнього підозрюваного в конфліктній ситуації: коли неповнолітній підозрюваний зізнається у вчиненні кримінального правопорушення, якого ж насправді не вчиняв (спроба завоювати авторитет, несприятливий збіг обставин, потреба в самоствердженні, спроба отримати матеріальну вигоду, спроба звільнити від відповідальності істинного виконавця під впливом почуттів; страх через погрози, шантаж); коли вчинено груповий злочин, і неповнолітній бере всю вину за вчинений злочин на себе (намагання домогтися менш суворого покарання інших осіб, матеріальна вигода або ж підбурювання, зговір інших учасників учиненого кримінального правопорушення чи шантаж з їх боку); коли неповнолітній підозрюваний зізнається в більш тяжкому злочині, ніж учинив насправді (спроба допомогти реальним виконавцям уникнути відповідальності (близькі родичі, група осіб); з мотивів страху розправи дійсних винуватців учиненого злочину, неповнолітній підозрюваний може перебільшувати свою вину в учиненому

злочині; коли неповнолітній підозрюваний повідомляє про вчинення менш тяжкого злочину, ніж було вчинено насправді (бажання уникнути відповідальності за більш тяжкий злочин, страх покарання, бажання покращити своє становище).

Безконфліктна ситуація під час допиту виникає тоді, коли допитуваний неповнолітній підозрюваний позитивно налаштований на давання показань.

До оптимальних прийомів, які слідчий може застосовувати в такій ситуації, належать «зняття напруження», «бесіда», «активізація пам'яті й надання допомоги допитуваному у викладенні шляхом уточнення, за допомогою асоціативних зв'язків, використання альбомів, колекцій, схем», «виявлення участі та розуміння», «зняття смислового й емоційного бар'єрів», поєднання прийомів «розговорювання» з «використанням позитивних якостей особистості», викладення показань у формі вільної розповіді, «стимулювання подальшої деталізації показань і ролі кожного учасника», «уточнення», «отримання пояснень з приводу вже наявних доказів з метою усунення суперечностей», «суміжність», «схожість», «перифразування», «контрастність», «наглядність», «постановка додаткових запитань, що скеровані на уточнення мотиву та мети вчиненого правопорушення».

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі сформульовано низку висновків і пропозицій, які відображають результати виконаного дослідження і мають теоретичне та практичне значення для кримінального процесу, криміналістичної науки та практичної діяльності органів досудового розслідування, зокрема під час проведення допиту неповнолітніх підозрюваних.

1. Аналіз стану дослідження наукового розроблення кримінальних процесуальних, криміналістичних і психологічних питань допиту неповнолітнього підозрюваного дав змогу встановити, що після прийняття КПК України 2012 р. такі питання комплексно не розглядалися. Різні аспекти допиту неповнолітніх було описано в окремих публікаціях та однобічно розглянуто проблемні питання проведення вказаної слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітніх, зокрема підозрюваних.

2. На основі аналізу міжнародних актів і кримінального процесуального закону України розкрито сутність кримінального процесуального статусу неповнолітнього підозрюваного через його елементний склад (права, обов'язки та гарантії реалізації прав). Зазначено, що, враховуючи можливості сприйняття, усвідомлення та реалізацію цього статусу саме неповнолітнім, він становить частково змінений кримінальний процесуальний статус повнолітнього підозрюваного й охоплює не лише загальновідомі процесуальні права та обов'язки, а й спеціальні.

3. Запропоновано визначення допиту неповнолітнього підозрюваного, під яким слід розуміти слідчу (розшукову) дію, що утворює інформаційно-психологічний процес взаємодії суб'єктів, які проводять його (обов'язкові учасники) та які є присутніми і мають право задавати запитання (додаткові учасники), із допитуваним, під час якого особа, яка здійснює допит, використовуючи тактичні прийоми і допустимі методи психологічного впливу, отримує від допитуваного і фіксує у протоколі, або іншому порядку,

визначеному законом, інформацію про відомі йому обставини, що мають значення для розслідування вчиненого кримінального правопорушення. У межах дослідження допит неповнолітнього підозрюваного класифіковано: за черговістю (первинний та повторний); за змістом (основний і додатковий); за психофізичним станом неповнолітнього підозрюваного (допит здорової дитини, глухонімого, сліпого та психічно хворого); за колом додаткових учасників, які можуть брати участь у допиті поряд з обов'язковими (законним представником, захисником, педагогом або психологом) (за участю прокурора, лікаря, експерта та спеціаліста, перекладача, фахівців оперативних підрозділів); залежно від комунікативної ситуації (допит у безконфліктній та конфліктній ситуаціях); за фактом установлення психологічного контакту (за умови встановлення та невстановлення такого контакту); за місцем проведення (за місцем проведення досудового розслідування (у кабінеті слідчого, у спеціально обладнаній кімнаті («зелена кімната»), за місцем проживання допитуваного, за місцем перебування допитуваного (лікарня, школа, робоче місце, СІЗО)); за часом проведення (у денний час (з 6:00 до 22:00 год) та в нічний час (з 22:00 до 6:00 год, за умови, коли затримання в його проведенні може призвести до втрати слідів чи втечі неповнолітнього підозрюваного)); за суб'єктами допиту (слідчим, працівником оперативного підрозділу (за письмовим дорученням слідчого), прокурором); за фактом застосування технічних засобів (без застосування технічних засобів, із застосуванням технічних засобів: фотозйомки, аудіозапису чи відеозапису); за фізичною присутністю допитуваного (безпосередній чи дистанційний).

Зважаючи на сутність ремінісценції, запропоновано обов'язковість проведення додаткового допиту неповнолітнього підозрюваного через декілька днів після здійснення первинного допиту.

4. З'ясовано, що на ефективність такої слідчої (розшукової) дії, як допит, суттєво впливають місце її проведення та час. Зазначено, що допит неповнолітнього підозрюваного варто проводити в кабінеті слідчого (73,5 %) за участі лише обов'язкових учасників процесу без присутності сторонніх.

Перший допит неповнолітнього підозрюваного доцільно проводити якомога скоріше (84 %). Враховуючи швидку втомлюваність такої категорії допитуваних, їх підвищену вразливість, самонавіюваність і нездатність упродовж тривалого часу зосереджуватися на одному об'єкті, рекомендовано на початку допиту визначати його розумні часові межі. Запропоновано індивідуально, враховуючи загальний психічний стан неповнолітнього, психологу чи педагогу визначати загальну тривалість допиту впродовж дня та оптимальну тривалість перерв під час допиту неповнолітнього підозрюваного.

5. Визначено, що основними елементами вивчення особи неповнолітнього підозрюваного є з'ясування його інтелектуальних і вольових якостей, емоційного стану, установки на конкретну лінію поведінки під час розслідування та його вікові, статеві й гендерні психологічні особливості. Отримати таку інформацію про неповнолітнього допитуваного та дослідити зазначені особливості можна за допомогою методів бесіди, спостереження за неповнолітнім підозрюваним, виокремлення показань про допитуваного з показань інших осіб, довідок, узагальнення незалежних характеристик. Отримані в результаті дані мають значення для формування правильної тактики та вибору найбільш ефективного способу впливу на неповнолітнього підозрюваного з метою отримання повних і достовірних показань.

6. Під час допиту неповнолітнього підозрюваного обов'язковими учасниками є законний представник, захисник, педагог або психолог. Законний представник здійснює лише представництво інтересів неповнолітнього допитуваного, завданням захисника є захист прав та інтересів неповнолітнього й за допомогою засобів захисту можливість спростування підозри, виявлення обставин, які пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність неповнолітнього. Доведено, що участь законного представника під час допиту має ґрунтуватися на їхній взаємній згоді з неповнолітнім підозрюваним. З метою забезпечення гарантій попередження негативного впливу небажаного законного представника на

неповнолітнього, з яким не був налагоджений психологічний контакт та який негативно впливатиме на неповнолітнього підозрюваного, рекомендовано внести зміни до норм кримінального процесуального законодавства (ч. 3 ст. 488 КПК України та доповнити ст. 488 цього Кодексу ч. 4).

Педагог допомагає слідчому під час проведення допиту з урахуванням вікових особливостей неповнолітніх підозрюваних, умов їх виховання, дає змогу встановити психологічний контакт із допитуваним. Психолог допомагає розкрити позитивні якості особистості підлітка та, звернувши увагу на негативні якості, підібрати найбільш безболісні засоби нейтралізації вад його особистості. Рекомендовано під час залучення до кримінального провадження психолога, як і у випадку залучення педагога, ураховувати його незацікавленість у результатах провадження. За можливості пропонується надавати перевагу в залученні до допиту неповнолітніх підозрюваних саме психолога.

7. У дослідженні запропоновано дефініцію психологічного впливу на неповнолітнього підозрюваного, під яким розуміється застосування слідчим спрямованих дій на психіку неповнолітнього підозрюваного, що охоплюють сукупність допустимих для застосування до неповнолітніх методів, які застосовуються у процесі передачі, опрацювання та використання доказової інформації, зумовлюючи відповідну реакцію допитуваного. Це дозволяє контролювати слідчим його думки і ставлення до певних фактів для зміни його поведінки від небажання співпрацювати до бажання сприяти досудовому розслідуванню шляхом подання правдивої та повної інформації про подію, що сталася.

Обґрунтовано допустимість застосування таких методів психологічного впливу, як «зараження», «переконання» та «наслідування». Не рекомендовано застосовувати маніпуляцію і навіювання, що певною мірою виступає способом маніпуляції. Наголошено на тому, що категорично до неповнолітнього підозрюваного не можна застосовувати обман, погрози і введення його в оману.

8. Запропоновано умовну типологію мотивів самообмови неповнолітнього підозрюваного в конфліктній ситуації: 1) коли неповнолітній підозрюваний зізнається у вчиненні кримінального правопорушення, якого ж насправді не вчиняв (спроба завоювання авторитету, несприятливий збіг обставин, потреба в самоствердженні, спроба отримання матеріальної вигоди, спроба звільнення від відповідальності істинного виконавця під впливом почуттів; страх через погрози, шантаж); 2) коли вчинено груповий злочин і неповнолітній бере вину за вчинений злочин на себе (намагання домогтися менш суворого покарання інших осіб, матеріальна вигода або ж підбурювання, зговір інших учасників учиненого кримінального правопорушення чи шантаж з їх боку); 3) коли неповнолітній підозрюваний зізнається у більш тяжкому злочині, ніж учинив насправді (спроба допомоги уникнення відповідальності реальними виконавцями (близькі родичі, групові інтереси); 4) з мотивів страху розправи дійсних винуватців учиненого злочину неповнолітній підозрюваний може перебільшувати свою вину в учиненому злочині; 5) коли неповнолітній підозрюваний повідомляє про вчинення менш тяжкого злочину, ніж насправді (бажання уникнути відповідальності за більш тяжкий злочин, страх покарання, бажання поліпшити своє становище).

9. Успішність допиту, а відтак, значення отриманих показань залежать від умілого вибору та вправного, ефективного застосування вироблених теорією та практикою тактичних прийомів допиту. Наведено типи конфліктних ситуацій, що виникають під час допиту неповнолітніх підозрюваних, і запропоновано оптимальні тактичні прийоми в кожній такій ситуації. Зокрема, залежно від наслідків, спричинених конфліктною ситуацією, тактичні прийоми згруповано на такі, що: застосовуються за категоричної відмови допитуваного від давання показань, застосовуються за умови давання неправдивих показань: як таких, що ґрунтуються повністю на вимислі, так і таких, які частково містять вигадані фрагменти; застосовуються в разі замовчування допитуваним окремих, відомих для

слідства фактів, що мають значення для розслідування. Залежно від позиції неповнолітнього підозрюваного і його захисника та наявності доказової бази в слідчого на момент допиту, тактичні прийоми згруповано на такі, що застосовуються, коли неповнолітній допитуваний визнає свою вину, а в слідчого ще немає повністю сформованої доказової бази, яка б підтверджувала чи спростовувала винуватість допитуваного, є припущення про присутність самообмови; неповнолітній підозрюваний не визнає свою вину, проте в слідчого є достатньо доказів, які викривають його у вчиненому; неповнолітній підозрюваний не визнає свою вину і в слідчого немає достатньо доказів, які викривають його у вчиненому.

Зазначено, що допит осіб, які позитивно налаштовані на давання правдивих показань, зазвичай не передбачає значних труднощів. Тактичні прийоми спрямовуються на те, щоб допомогти допитуваним якомога точніше і повніше пригадати інформацію, яка становить інтерес для слідчого, та розповісти її. Виокремлено найефективніші тактичні прийоми, які слідчий може застосовувати в такій ситуації.

10. Розроблено пропозиції щодо вдосконалення норм чинного кримінального процесуального законодавства, які регламентують порядок проведення допиту неповнолітнього підозрюваного, зокрема запропоновано зміни до ч. 2 ст. 226, ч. 3 ст. 488 КПК України та доповнення (ч. 4) до ст. 488 цього Кодексу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 360 с.
2. Аминов И. И. Психологический практикум для юристов : учеб. пособие / И. И. Аминов. – М. : Экмос, 2001. – 144 с.
3. Андрусенко С. В. Особливості застосування методів психологічного впливу при допиті неповнолітнього / С. В. Андрусенко, Г. С. Романюк // Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 лют. 2010 р.). – Одеса : ОДУВС, 2010. – 450 с.
4. Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Л. Е. Ароцкер. – М. : Юрид. лит. 1969. – 120 с.
5. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности / В. Г. Асеев. – М., 1976. – 348 с.
6. Бахарев Н. В. Очная ставка: уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы / Н. В. Бахарев. – Казань, 1982. – 184 с.
7. Бахін В. П. Тактика допиту : навч. посіб. / В. П. Бахін, В. К. Весельський. – Київ : Правник, 1997. – 63 с.
8. Бедь В. В. Юридична психологія : навч. посіб. – [2-ге вид., стереотип.] / В. В. Бедь. – Львів : «Новий світ – 2000», 2004. – 380 с.
9. Бедь В. В. Юридична психологія : навч. посіб. / В. В. Бедь. – Львів : «Новий світ – 2000», 2010. – 375 с.
10. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1988. – 304 с.
11. Белкин Р. С. Очерки о криминалистической тактике : учеб. пособие / Р. С. Белкин. – Волгоград : Изд-во ВСШ МВД РФ, 1993. – 200 с.
12. Береський Я. Безконфліктна ситуація в процесі допиту обвинуваченого на попередньому слідстві (аналіз і оцінка) / Я. Береський //

Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2000. – Вип. 35. – С. 515–517.

13. Бишевец О. В. Правові засади застосування психологічного впливу у сфері судочинства / О. В. Бишевец // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 1 (14). – С. 142–145.

14. Біленчук П. Д. Криміналістика : підруч. для вузів / [авт. кол. : П. Д. Біленчук, В. В. Головач, М. В. Салтевський та ін.]. – Київ : Укр. Правнича фундація – Вид-во «Право», 1997 – 253 с.

15. Благута Р. І. Деякі індивідуально-психологічні чинники делінквентної поведінки підлітків / Р. І. Благута // Науковий вісник Львівського юридичного інституту. – 2005. – Вип. 2. – С. 127–136.

16. Бугерко Я. М. Динаміка різновидів рефлексії у модульно-розвивальному навчальному циклі / Я. М. Бугерко // Психологія і суспільство. – 2002. – № 3–4. – С. 142–159.

17. Быков В. М. Преступная группа: криминалистические проблемы / В. М. Быков. – Ташкент : Узбекистан, 1991. – 143 с.

18. Варфоломеева Т. В. Суб'єкти надання правової допомоги / Т. В. Варфоломеева // Адвокат. – 2001. – № 6. – С. 3–5.

19. Васильев А. Н. Следственная тактика / А. Н. Васильев. – М., 1976. – 200 с.

20. Васильев А. Н. Тактика допроса при расследовании преступлений / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева. – М., 1970. – 208 с.

21. Васильев В. Л. Некоторые аспекты психологи допроса / В. Л. Васильев // Криминалистика на службе следствия : материалы науч.-практ. конф. следственных работников Литовской ССР (Вильнюс, 15–17 дек. 1966 г.). – Вильнюс, 1967. – С. 139–144.

22. Васильев В. Л. Юридическая психология : учеб. для вузов / В. Л. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1991. – 464 с.

23. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : монографія / В. К. Весельський. – Київ : НВТ «Правник» – НАВСУ, 1999. – 126 с.

24. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В. В. Весельський ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 1999. – 16 с.

25. Витрук Н. В. О категориях правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук // Советское государство и право. – 1989. – № 5. – С. 46–56.

26. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.]. – [2-ге вид.]. – Київ : Каравела, 2008. – 400 с.

27. Вороніна К. Ю. «Сингл-психологія» як наслідок епохи індивідуалізму / К. Ю. Вороніна // Вісник академії адвокатури України. – 2013. – № 2 (27). – С. 31–34.

28. Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве / О. Х. Галимов. – СПб. : Питер, 2001. – 224 с.

29. Галкин Б. А. Советский уголовно-процессуальный закон / Б. А. Галкин. – М. : Госюриздат, 1962. – 255 с.

30. Глазырин Ф. В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий / Ф. В. Глазырин. – Свердловск : Свердлов. юрид. ин-т, 1973. – 156 с.

31. Гловацький І. Ю. Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі / І. Ю. Гловацький. – Київ : Атіка, 2003. – 352 с.

32. Гобечия Ф. В. Психологические факторы поведения несовершеннолетних правонарушителей / Ф. В. Гобечия. – Тбилиси, 1979. – 83 с.

33. Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – 215 с.
34. Гора І. В. Криміналістика : навч. посіб. / І. В. Гора, А. В. Іщенко, В. А. Колесник. – [4-те вид., виправ. та допов.]. – Київ : Вид. Паливода А. В., 2007. – 236 с.
35. Горшенев В. М. Структура правового статусу в свете Конституции СССР 1977 года / В. М. Горшенев // Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – С. 51–58.
36. Грищенко Н. В. Особливості допиту підозрюваного за участю захисника / Н. В. Грищенко // Держава та регіони. Сер. Право. – 2011. – Вип. 1. – С. 171–175.
37. Гуковська Н. И. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних / Н. И. Гуковская, А. И. Долгова, Г. М. Миньковский. – М. : Юрид. лит., 1974. – 208 с.
38. Гуртієва Л. М. Морально-правові критерії допустимості застосування тактичних прийомів допиту підозрюваного, обвинуваченого / Л. М. Гуртієва // Вісник прокуратури. – 2006. – № 11 (65). – С. 76–81
39. Даль В. Толковый словарь / В. Даль. – М. : Гос. изд-во «Художественная литература», 1982. – Т. 3. – 555 с.
40. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 142–147.
41. Декларація прав дитини // Міжнародний захист прав і свобод людини. – М. : Юрид. лит., 1990.
42. Денежкин Б. А. О процессуальном положении обвиняемого и укреплении гарантий защиты его прав / Б. А. Денежкин, А. Р. Михайленко // Вопросы уголовного права и процесса. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1977. – Вып. 1. – С. 51–56.

43. Джеремі Макбрайд Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес / Макбрайд Джеремі. – Київ : «К.І.С.», 2010. – 576 с.
44. Дирдін М. Є. Тактика повторного допиту / М. Є. Дирдін // Право і суспільство. – 2012. – № 5. – С. 136 – 140.
45. Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии / Г. Г. Доспулов. – М. : Юрид. лит, 1976. – 112 с.
46. Драпкин Л. Я. Тактика отдельных следственных действий: учебно-практическое пособие / Л. Я. Драпкин, В. Н. Долинин. – Екатеринбург : МВД РФ. Екатеринбург. высш. шк., 1994. – 32 с.
47. Дулов А. В. Судебная психология / А. В. Дулов. – Минск, 1975. – 464 с.
48. Дулов А. В. Тактика следственных действий / А. В. Дулов, П. Д. Нестеренко. – Минск : Вышэйш. шк., 1971. – 272 с.
49. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. / Г. В. Дуткевич. – Київ : Центр учбової л-ри, 2012. – 424 с.
50. Еникеев М. И. Общая и юридическая психология. Краткий курс. СП5 / М. И. Еникеев. – Питер. 2005. – 321 с. ил. – (Серия: «Краткий курс»).
51. Еникеев М. И. Психология допроса / М. И. Еникеев, Э. А. Черных. – М., 1994. – 120 с.
52. Еникеев М. И. Психология следователя. Практикум по юридической психологии : учеб. пособие / М. И Еникеев, Э. А Черных. – М., 1988. – 142 с.
53. Ефимичев С. П. Допрос : учеб. пособие / Ефимичев С. П., Кулагин Н. И., Ямпольский А. Е. – Волгоград, 1978. – 48 с.
54. Зайцева И. А. Тактика допроса подозреваемого и обвиняемого, проводимого при участии защитника : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Зайцева Ирина Александровна. – Саратов, 2002. – 244 с.
55. Закатов А. А. Психологические особенности допроса малолетних потерпевших / А. А. Закатов// Наука и техника на службе предварительного следствия. – Волгоград, 1976. – Вып. 12. – С. 73–79.

56. Закатов А. А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних : учеб. пособие / А. А. Закатов. – Волгоград, 1979. – 94 с.

57. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січ. 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80/page2>.

58. Закон України «Про соціальні послуги» від 19 черв. 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/966-15>.

59. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21 черв. 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>.

60. Затенацький Д. В. Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації) : монографія / Д. В. Затенацький / за ред. В. Ю. Шепітька. – Харків : Право, 2010. – 160 с.

61. Зеленський С. М. Використання спеціальних знань психолога у справах про суспільно небезпечні діяння дітей / С. М. Зеленський // Науковий журнал Південноукраїнський правничий часопис. – 2007. – № 3 – С. 190–193.

62. Кабаченко Т. С. Методы психологического воздействия / Т. С. Кабаченко. – М. : Пед. общ-во, 2000. – 540 с.

63. Казаренко М. С. З історії допиту на досудовому слідстві / М. С. Казаренко, О. П. Хименко // Матеріали постійного семінару «Організаційно-правові засади боротьби з правопорушеннями на транспорті» (Одеса, 30 верес. 2005 р.) – Одеса : ОЮІ НУВС, 2005. – С. 30–32.

64. Каневский Л. Л. Дискуссионные проблемы участия педагога и психолога в судопроизводстве по делам несовершеннолетних / Л. Л. Каневский // Судебно-правовая реформа и пути повышения эффективности правоохранительной деятельности. – Уфа : Из-во БашГУ, 1993. – С. 58–61.

65. Каневский Л. Л. Криминалистические проблемы расследования и профилактики преступлений несовершеннолетних / Л. Л. Каневский. – Красноярск : Изд-во ун-та, 1991. – 282 с.
66. Каневский Л. Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних / Л. Л. Каневский. – М. : Юрид. лит., 1982. – 112 с.
67. Карнеева Л. М. Особенности расследования на предварительном следствии / Карнеева Л. М., Ордынский С. С., Розенблит С. Я. – М. : Юрид. лит., 1958. – 208 с.
68. Карнеева Л. М. Особенности тактики допроса несовершеннолетних : учеб.-метод. пособие / Л. М. Карнеева. – Волгоград : НИиРИО ВСШ МВД СССР, 1978. – 47 с.
69. Карнеева Л. М. Допрос подозреваемого и обвиняемого / Карнеева Л. М., Соловьев А. Б., Чувилов А. А. – М. : Всесоюз. Ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1969. – 124 с.
70. Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : монографія / М. О. Карпенко. – Харків : Вид-во «ФІНН», 2009. – 240 с.
71. Кертес Имре Тактика и психологические основы допроса / ИмреКертес ; общ. ред. А. И. Винберг. – М. : Юрид. лит., 1965. – 164 с.
72. Конвенція ООН про права дитини. // Зібрання чинних міжнародних договорів. – 1990. – № 1. – С. 205.
73. Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя / В. О. Коновалова. – РИО МВД УССР, 1973. – 122 с.
74. Коновалова В. О. Правова психологія : навч. посіб. / В. О. Коновалова. – Харків : Основа, 1996. – 184 с.
75. Коновалова В. О. Юридична психологія: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 424 с.

76. Корнуков В. М. Конституционные основы положения личности в уголовном судопроизводстве / В. М. Корнуков. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 178 с.

77. Коченов М. М. Изучение следователем психологии обвиняемого: методическое пособие / [М. М. Коченов, Н. И. Ефимова, А. С. Кривошеев, О. Д. Ситковская]. – М., 1987. – 52 с.

78. Кочура О. О. Неповнолітній потерпілий як учасник кримінального провадження : монографія / О. О. Кочура : за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. О. Юхна. – Харків : Панов, 2015. – 208 с. (Серія «Бібліотечка слідчого і детектива: учасники кримінального провадження»).

79. Криминалистика / [В. В. Агафонов, Н. А. Бурнашев, В. А. Газизов и др.] ; под ред. А. Г. Филиппова. – М. : Юрайт: Высш. образование, 2008. – 441 с.

80. Криминалистика : учебник / под ред. проф. А. Г. Филиппова (отв. ред.) и проф. А. Ф. Волынского. – М. : Спарк, 1998. – 543 с.

81. Криминалистика : учебник для вузов / [Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская] ; под. ред. засл. деят. науки РФ, проф. Р. С. Бэлкина. – М. : Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2002. – 990 с.

82. Криминология : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – М. : Юрист, 1995. – 512 с.

83. Криміналістика в питаннях і відповідях : посібник / П. Д. Біленчук. – Київ : Вид. Паливода А. В., 2010. – 78 с.

84. Криміналістика. Академічний курс : підручник / [Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін.] ; Акад. адвокатури України. – Київ : Юрінком Інтер, 2011. – 495 с.

85. Криміналістика : курс лекцій / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.] ; за заг. ред. В. Ю. Шепітька. – [3-тє вид]. – Харків : Одиссей, 2009. – 368 с.

86. Криміналістика : курс лекцій / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, М. В. Салтевський, Г. С. Семаков ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – Київ, 2001. – 216 с.
87. Криміналістика : навч. посіб. / [Р. І. Благута, Р. І. Сибірна, В. М. Бараняк та ін.]. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ. – 2010. – 539 с.
88. Криміналістика : навч.-практ. посіб. / [О. А. Борідько, С. В. Діденко, В. В. Літвін та ін.]. – Херсон : Херсон. міськдрук., 2010. – 269 с.
89. Криміналістика: питання і відповіді : навч. посіб. / [А. В. Кофанов, О. Л. Кобилянський, Я. В. Кузьмічов та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. – Київ : Центр учбової л-ри, 2011. – 279 с.
90. Криміналістика : підручник / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – [5-те вид., перероб. і допов.]. – Харків : Право, 2011. – 464 с.
91. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26.
92. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. – Київ : Центр учбової л-ри, 2013. – 544 с.
93. Кримінальний процес України : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенця. – Харків : Право, 2000. – 494 с.
94. Кримінальний процесуальний кодекс України. – Київ : Центр учбової л-ри, 2012. – 254 с.
95. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. проф. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – Київ : Юстініан, 2012. – 1224 с.
96. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / відп. ред. : С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. – Харків : Одиссей, 2013. – 1104 с.
97. Кримінальний процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. на 15 верес. 2014 р. (відповідає офіц. текстові) – Київ : Алерта, 2014. – 288 с.

98. Кримінально-процесуальний кодекс України. Офіц. Видання. – Київ : Велес, 2006. – 176 с.
99. Крылов И. Ф. Криминалистика : учебник / И. Ф. Крылов, А. И. Бастрыкин. – М. : Дело, 2007. – 934 с.
100. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції: навч. посіб. / С. Б. Кузікова. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 384 с.
101. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи : монографія / Р. О. Куйбіда. – Київ : Атіка, 2004. – 288 с.
102. Курдиба Т. О. Загальна характеристика тактичних помилок слідчого під час допиту / Т. О. Курдиба // Наше право. – 2010. – № 3. – С. 95–98.
103. Куриленко Д. В. Завдання та функції педагога та психолога у кримінальному провадженні / Д. В. Куриленко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2015. – № 1 (68). – С. 64–71.
104. Кучинский В. А. Конкретизация конституционного статуса гражданина СССР в текущем законодательстве как проблема социалистической законности / В. А. Кучинский // Советское государство и право. – 1987. – № 6. – С. 118–120.
105. Кушнірова Т. В. Актуальні проблеми кримінального провадження у справах неповнолітніх/ Т. В. Кушнірова, Н. А. Тітова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. XI, ч. 6. – 2009. – С. 205–212.
106. Лавренюк В. В. Тактичні прийоми допиту обвинувачених у конфліктній ситуації при розслідуванні крадіжок, вчинених організованою злочинною групою / В. В. Лавренюк // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. / редкол. : С. В. Ківалов (голова ред.) та ін. ; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. – Одеса: Юрид. л-ра, 2009. – Вип. 47. – С. 238–244.
107. Леженіна Л. Н. Професійно-психологічний вплив слідчого на допитуваного при проведенні допиту / Л. Н. Леженіна // Вісник Харківського

національного педагогічного університету імені Г. Сковороди. – 2009. – Вип. 31. – С. 51–58.

108. Лившиц Е. М. Тактика следственных действий / Е. М. Лившиц, Р. С. Белкин. – М., 1997. – 176 с.

109. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних прав від 18 лип. 2013 р. № 223-1134/0/4-13 «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>.

110. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : підручник / Л. М. Лобойко. – Київ : Істина, 2014. – 432 с.

111. Лосев Д. М. Тактика допроса несовершеннолетних обвиняемых и подозреваемых : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судоустройство; прокурорский надзор; криминалистика» / Д. М. Лосев. – М., 1982. – 17 с.

112. Лукашевич В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий : учебное пособие / В. Г. Лукашевич. – Киев : НИиРИО КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1989. – 88 с.

113. Ляш А. О. Захисник як суб'єкт доказування в судових стадіях кримінального процесу/ А. О. Ляш, В. С. Благодир // Адвокат. – 2012. – № 10 (142). – С. 19–21.

114. Макаренко И. А. Система тактических приемов допроса несовершеннолетнего обвиняемого с учетом следственных ситуаций и психологических свойств допрашиваемого [Электронный ресурс] : дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 09 / Макаренко Илона Анатольевна. – М. : РГБ, 2003 (Из фондов Российской Государственной библиотеки). – 221 с.

115. Макаренко И. А. Тактика допроса несовершеннолетнего обвиняемого : монография / И. А. Макаренко. – Уфа : Бакир. Гос. Ун-т, 2001. – 140 с.

116. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : монографія / В. Я. Марчак. – Чернівці : Рута, 2005. – 152 с.
117. Матієнко Т. В. Особливості психологічного впливу при допиті неповнолітніх / Т. В. Матієнко, Г. С. Романюк // Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 лют. 2010 р.). – Одеса : ОДУВС, 2010. – 450 с.
118. Матузов Н. И. Личность, право, демократия / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – 341 с.
119. Мельникова Э. Б. Участие специалистов в следственных действиях / Э. Б. Мельникова. – М. : Юрид. лит, 1964. – 86 с.
120. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция. Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Дело, 2001. – 272 с.
121. Мельничок В. М. Криміналістична характеристика психологічних особливостей неповнолітніх / В. М. Мельничок, О. В. Урсуляк // Судова практика : наук.-практ. журн. – 2011. – Вип. 1–2. – С. 41–48.
122. Меркулова Ю. В. Участь психолога в слідчих діях відносно неповнолітніх учасників кримінального процесу / Ю. В. Меркулова // Південноукраїнський правничий часопис. – 2009. – № 9. – С. 307–309.
123. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) // Збірник законодавчих актів і нормативних документів з питань соціально-правового захисту прав дітей. – Київ : Столиця, 1998. – С. 10–35.
124. Миньковский Г. М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних / Г. М. Миньковский. – М. : Госюриздат, 1959. – 207 с.
125. Михайлова І. М. Щодо участі педагога (психолога) в кримінальному провадженні / І. М. Михайлова // Науковий вісник

Ужгородського національного університету: в 2 ч. Серія Право. – Ужгород : Поліграфцентр «ЛІРА», 2010. – Вип. 13. – Ч. 2. – 264 с.

126. Михальчук Ю. П. Допрос несовершеннолетнего обвиняемого на предварительном следствии [Электронный ресурс] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Михальчук Юлия Павловна. – М. : РГБ, 2006 (Из фондов Российской Государственной библиотеки). – 153 с.

127. Мостова І. М. Юридична психологія / І. М. Мостова. – Київ : ВІРА-Р, 1999. – 120 с.

128. Мушинська О. В. Гендерні особливості смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / О. В. Мушинська ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – 19 с.

129. Новоселов В. И. Правовое положение граждан в советском государственном управлении / В. И. Новоселов – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – 217 с.

130. Общая психология : учеб. пособие / под ред. А. В. Петровского. – М. : Просвещение, 1970. – 432 с.

131. Озерський І. В. Юридико-психологічний зміст допиту в кримінальному процесі України / І. В. Озерський // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 2. – С. 103–106 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.lsej.org.ua/2_2014/30.pdf.

132. Орбан-Лембрик Л. Е. Юридична психологія: навчальний посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Кощинець. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2007. – 448 с.

133. Особливості психології підлітків [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://osvita.ua/vnz/reports/psychology/10068/>.

134. Павленко А. В. Методи психологічного впливу в правоохоронній діяльності: можливості та межі застосування / А. В. Павленко // Наукові праці МАУП. – 2010. – Вип. 3 (26). – С. 259–261.

135. Павлюк Н. В. Проблеми підготовки до допиту неповнолітні під час досудового розслідування / Н. В. Павлюк // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 25. – С. 186–196.

136. Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика;судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Н. В. Павлюк ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків, 2011. – 20 с.

137. Патюлин В. А. Государство и личность в СССР / В. А. Патюлин. – М. : Наука, 1974.– 248 с.

138. Петечел О. Ю. Форми використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх учасників досудового слідства / О. Ю. Петечел // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – Вип. 36. – 664 с.

139. Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение / И. Л. Петрухин. – М. : Наука, 1985. – 235 с.

140. Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол. : В. І. Борисов та ін. – Харків : Право, 2012. – Вип. 23. – 334 с.

141. Пожар В. Г. Новели регламентації інституту представництва за новим Кримінальним процесуальним законодавством України / В. Г. Пожар // Митна справа : наук.-аналіт. журн. – 2012. – № 5 (83). – С. 363–368.

142. Пономарев И. Б. Правоспособность и дееспособность как предпосылки уголовно-процессуальных правоотношений / И. Б. Пономарев // Советское государство и право. – 1971. – № 6. –С. 110–112.

143. Порубов Н. И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве / Н. И. Порубов. – Минск : Вышэйш. шк., 1973. – 368 с.

144. Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии. – [3-е изд., перераб.] / Н. И. Порубов. – Минск : Вышэйш. шк., 1978. – 176 с.

145. Порубов Н. И. Допрос: процессуальные и криминалистические аспекты : монография / Н. И. Порубов, А. Н. Порубов. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 304 с.

146. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16 квіт. 2004 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04>.

147. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27 лют. 2004 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04>.

148. Правила Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі // Права людини і професійні стандарти для працівників міліції та пенітенціарних установ в документах міжнародних організацій. – Амстердам – Київ : Українсько-американське бюро захисту прав людини, 1996.

149. Правосудие по делам несовершеннолетних: история и современность / Э. Б. Мельникова ; отв. ред. : Ф. М. Решетников. – М. : Наука, 1990. – 120 с.

150. Проблеми теорії та практики подолання протидії розслідуванню окремих різновидів злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями: монографія / В. К. Лисиченко, Р. М. Шехавцов. – [2-ге вид., перероб. та допов.] ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. – 320 с.

151. Процюк О. М. Визначення часу, місця та способу виклику на допит неповнолітніх підозрюваних – основні елементи підготовки до допиту / О. М. Процюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридична / голов. ред. В. М. Стратонов. – Херсон, 2014. – Вип. 3. Т. 3. – С. 193–198.

152. Процюк О. М. Застосування методів психологічного впливу під час допиту неповнолітніх / О. М. Процюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична / голов. ред. М. М. Цимбалюк. – Львів : ЛьвДУВС, 2013. – Вип. 1. – С. 402–413.

153. Процюк О. М. Одночасна участь захисника і законного представника під час допиту – гарантія належної охорони прав та законних інтересів неповнолітнього підозрюваного / О. М. Процюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридична / голов. ред. В. М. Стратонов. – Херсон, 2014. – Вип. 1. – Т. 3 – С. 182–188.

154. Процюк О. М. Тактичні прийоми під час проведення допиту неповнолітніх підозрюваних у конфліктній ситуації / О. М. Процюк // Митна справа : наук.-аналіт. журн. – 2015. – № 1 (97). – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 88–94.

155. Процюк О. Н. Характеристика допроса несовершеннолетнего подозреваемого: понятие, задачи и границы / О. Н. Процюк // Государственный советник : междунар. науч.-практ. журн. – Воронеж, 2014. – № 1 (5). – С. 12–17.

156. Психологическая работа с девиантными подростками: проблемы и возможности : монография / ФГОУ ВПО «Волгоградская академия государственной службы». – Волгоград : Изд-во ФГОУ ВПО ВАГС, 2009. – 316 с.

157. Психология подростка. Хрестоматия / сост. Ю. И. Фролов, канд. психол. наук, доц. ф-ту психологии Моск. ун-та имени Ломоносова. – М. : Рос. педагогическое агенство, 1997. – 526 с.

158. Ревенко О. І. Напрями вдосконалення тактичних рекомендацій по проведенню допиту за новим КПК України / О. І. Ревенко // Вісник

Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2013. – № 2. – С. 290–296.

159. Риб'янець С. А. Криміналістична характеристика особи неповнолітнього злочинця, що повідомляє про загрозу вибуху / С. А. Риб'янець // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Дніпропетровськ, 2012. – № 3. – С. 555–559.

160. Риб'янець С. А. Особливості допиту неповнолітніх, підозрюваних за злочинами, кваліфікованими відповідно до ст. 259 КК України / С. А. Риб'янець // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Дніпропетровськ, 2012. – Спец. вип. № 1. – С. 334–339.

161. Риб'янець С. А. Проблемні питання допиту неповнолітніх, підозрюваних у вчиненні злочинів, кваліфікованих відповідно до ст. 259 КК України / С. А. Риб'янець // Право і суспільство. – 2012. – № 3. – С. 238–241.

162. Рогатинська Н. З. Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи / Н. З. Рогатинська // Право і суспільство. – 2014. – № 5-2. – С. 333–338.

163. Романюк В. В. Участь педагога, психолога та лікаря у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх / В. В. Романюк // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 4 (67). – С. 101–109.

164. Руденко М. М. Класифікація методів психологічного впливу в оперативно-розшуковій діяльності / М. М. Руденко // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 137–144.

165. Рыбальская В. Я. О процессуальных гарантиях прав потерпевших в производстве по делам несовершеннолетних / В. Я. Рыбальская // Проблемы борьбы с преступностью / Труды Омск. высш. шк. милиции и Иркут. ун-та. – Омск ; Иркутск, 1975. – Вып. 5. – С. 81–92.

166. Рыбальська В. Я. Особенности производства по делам о преступлениях несовершеннолетних / В. Я. Рыбальська. – М., 1970. – 215 с.
167. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – Київ : Академвидав, 2005. – 360 с.
168. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. – Київ : Кондор, 2005. – 588 с.
169. Сафин Н. Ш. Допрос несовершеннолетнего подозреваемого в советском уголовном судопроизводстве (процессуальный и криминалистический аспекты проблемы) / Н. Ш. Сафин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1990. – 160 с.
170. Сафуанов Ф. С. Методологические принципы психологического взаимодействия работников следственных органов с несовершеннолетними при допросе / Ф. С. Сафуанов, Е. В. Васько // Юридическая психология. Научно-практическое информационное издание. – 2011. – № 2. – С. 10–13.
171. Семенов В. В. Допит: викриття інсценувань. / В. В. Семенов // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 98. – 258 с.
172. Сильнов М. А. Допрос как средство процессуального доказывания на предварительном следствии : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Сильнов Михаил Александрович. – М., 1997. – 226 с.
173. Сімейний кодекс України : Офіц. видання. – Київ : Видав. Дім «ІнЮре», 2002. – 176 с.
174. Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности) : учеб пособие для вузов МВД СССР. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1984. – 240 с.
175. Сливка С. С. Особливості допиту неповнолітніх у кримінальному судочинстві України / С. С. Сливка // Право України. – 2000. – № 11. – С. 122–125.

176. Сокиран Ф. М. Сучасні концепції психологічного впливу на досудовому слідстві / Ф. М. Сокиран. – Київ : НАВСУ – НВТ «Правник», 2002. – 172 с.

177. Соловьев А. Б. Очная ставка на предварительном следствии / А. Б. Соловьев. – М., 1970. – 91 с.

178. Соловьев А. Б. Допрос на предварительном следствии : метод. пособие / А. Б. Соловьев, Е. Е. Центров. – [2-е изд., перераб.]. – М., 1986. – 114 с.

179. Стрельцова Е. В. Тактические и психологические основы допроса несовершеннолетних подозреваемых, обвиняемых [Электронный ресурс] : дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 09 / Е. В. Стрельцова. – М. : РГБ, 2007. – (Из фондов Российской государственной библиотеки). – 219 с.

180. Татаров О. Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС) : монографія / О. Ю. Татаров. – Київ, 2012. – 639 с.

181. Тетюев С. В. Допрос несовершеннолетнего обвиняемого в стадии предварительного расследования : [Электронный ресурс] : Процессуальный аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Тетюев Станислав Владимирович. – Челябинск : РГБ, 2006 (Из фондов Российской государственной библиотеки). – 299 с.

182. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь, зарегистрир. в НРПА РБ 20 авг. 1999 г. № 2/71, принят Палатой представителей 24 июня 1999 г., одобрен Советом Республики 30 июня 1999 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://pravo.levonevsky.org/kodeksby/upk/20110127/izmenenii.htm>.

183. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова, Кишинэу, 14 марта 2003 г. № 122-XV [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397729.

184. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации, принят Государственной Думой 22 нояб. 2001 г., одобрен Советом Федерации 5 дек. 2001 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481/.

185. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации: от 18 дек. 2001 г. № 174-ФЗ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://www.consultant.ru>.

186. Удалова Л. Д. Вербальна інформація у кримінальному процесі України : монографія / Л. Д. Удалова. – Київ : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2006. – 324 с.

187. Узнадзе Д. Н. Общая психология / пер. с груз. Е. Ш. Чомахидзе ; под ред. И. В. Имедадзе / Д. Н. Узнадзе. – М.: Смысл; СПб.: Питер, 2004. – 413 с.

188. Устинова Н. В. Особливості встановлення психологічного контакту з підлітками співробітниками кримінальної міліції у справах дітей / Н. В. Устинова, Д. В. Устинов // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр.. К-ПНУ імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2014. – Вип. 23. – С. 639–651

189. Филонов Л. Б. Психологические способы выявления скрываемого обстоятельства / Л. Б. Филонов. – М. : Акад. МВД СССР, 1979. – 75 с.

190. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М. : Юрид. лит., – 1974. – 351 с.

191. Харченко С.В. Тактика проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних [Електронний ресурс] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Харченко Сергій Володимирович. – Київ : НАВС, 2016. – 238 с.

192. Хоменко С. Я. Участь законного представника неповнолітнього у кримінальній справі / С. Я. Хоменко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ : наук.-теорет. журн. / М-во внутрішніх справ України. – Київ, 1996. – № 3. – С. 109–118.

193. Чаплинська Ю. А. Наукові підходи до організації проведення допиту / Ю. А. Чаплинська // Право і суспільство. – 2015. – № 3. – С. 218–224.
194. Чаплинський К. О. Тактичні прийоми допиту підозрюваного (обвинуваченого) / К. О. Чаплинський // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : зб. наук. пр. – 2008. – № 4 (40). – С. 266–275.
195. Чхиквадзе В. М. Социалистический гуманизм и права человека / В. М. Чхиквадзе. – М. : Наука – 1978. – 303 с.
196. Шаренко С. Л. Кримінально-процесуальні проблеми застосування примусових заходів медичного характеру / С. Л. Шаренко. – Харків : Право, 2002. – 208 с.
197. Шевченко Л. О. Соціально-психологічні чинники, які зумовлюють анти суспільну поведінку підлітків / Л. О. Шевченко // Актуальні проблеми профілактики злочинності та правопорушень серед неповнолітніх : матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 22–23 листоп. 2002 р.). – Львів : ЛІВС при НАВС України, 2004. – 300 с. – С. 29–34.
198. Шейфер С. А. Участие потерпевшего и его представителя на предварительном следствии / С. А. Шейфер, В. А. Лазарева. – Куйбышев, 1979. – 94 с.
199. Шепитько В. Ю. Допрос несовершеннолетних: психология и тактика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика. Судебная экспертиза» / В. Ю. Шепитько. – Харьков : Б. и., 1991. – 24 с.
200. Шепитько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике / В. Ю. Шепитько. – Харьков : РИП «Оригинал», 1995. – 200 с.
201. Шепитько В. Ю. Довідник слідчого / В. Ю. Шепитько. – Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 208 с. – (Б-ка слідчого).

202. Шехавцов Р. М. Форми та способи протидії розслідуванню злочинів і засоби їх подолання (за матеріалами кримінальних справ про вимагання, вчинені організованими групами, злочинними організаціями) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика;судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Р. М. Шехавцов ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2003. – 20 с.

203. Шимановский В. В. Процессуальные особенности расследования преступлений несовершеннолетних : учеб. пособие / В. В. Шимановский ; ред. А. А. Любавин ; Высш. следств. шк. МВД СССР. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1980. – 48 с.

204. Щетинин Б. В. Гражданин и социалистическое государство / Б. В. Щетинин // Советское государство и право. – 1975. – № 2. – С. 3–5.

205. Ювенальна юстиція в Україні: коментар та аналіз діючого законодавства. Конвенція про права дитини (з постатейними матеріалами). Словник-довідник з ювенальної юстиції : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. члена-кор. Акад. правових наук, д-ра юрид. наук, проф. В. С. Зеленецького та канд. юрид. наук, доц. Н. В. Сібільової. – Серія «Юридичний Радник». – Харків : Страйд, 2006. – 784 с.

206. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. А. Ю. Сухарев ; ред. кол. : М. М. Богуславський и др. – [2-е изд., доп.]. – М., 1987. – 528 с.

207. Янковий М. О. Видова характеристика допиту / М. О. Янковий // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 3. – С. 182–186.

208. Янковий М. О. Генезис поняття та сутність допиту / М. О. Янковий // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2007 – № 5. – С. 185–191.

209. Янковий М. О. До питання про поняття та сутність допиту / М. О. Янковий // Науковий вісник Львівського державного університету

внутрішніх справ. Серія юридична : зб. наук. пр. / голов. ред. В. Л. Ортинський. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 177–182.

210. Янковий М. О. Періодизація розвитку теорії допиту / М. О. Янковий // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. / [голов. ред. Моїсєєв Є. та ін.] / ДНДЕІ МВС України ; КНУВС. – Київ : Держ. підприємство «Друкарня МВС України», 2009. – № 2 (12). – 176 с.

211. Ярошенко О. М. Правовий статус сторін трудових правовідносин / О. М. Ярошенко. – Харків, 1999. – 98 с.

212. 35 неформальних практик у кримінальному судочинстві / [О. А. Банчук, І. О. Дмитрієва, Л. М. Лобойко, З. М. Саїдова]. – Київ : «Арт-Дизайн», 2014. – 48 с

ДОДАТКИ

Додаток А

У Львівському державному університеті внутрішніх справ проводиться наукове дослідження кримінальної процесуальної регламентації та практики проведення допиту неповнолітнього підозрюваного. Метою опитування є визначення й узагальнення поглядів практичних працівників слідчих підрозділів та в подальшому внесення пропозицій до законодавчих органів України щодо вдосконалення чинного законодавства з питань тактики допиту неповнолітніх підозрюваних та їх психологічних особливостей.

Анкетування анонімне. Дані про авторів відповідей, зазначені в пункті 1, необхідні виключно для узагальнення результатів анкетування.

Оберіть з числа запропонованих варіант (и), який (і) найбільше Вам імпонує (ють), і позначте його (їх) зрозумілим знаком. У питаннях під № 3, 8, 9, 10, 13, 14 можливо обрати декілька варіантів відповідей. Коли такий варіант відсутній, свою відповідь Ви можете дописати власноруч у вільному рядку.

1. Дані про респондента:

Область _____

Посада _____

Стаж роботи у слідчих підрозділах _____

2. Який вид допитів неповнолітніх підозрюваних є найпродуктивнішим на практиці?

а) первинний;

б) додатковий;

в) повторний.

Наведіть, будь ласка, коротке обґрунтування своєї відповіді

3. Які методи психологічного впливу може застосовувати слідчий під час допиту неповнолітніх підозрюваних?

а) зараження;

б) наслідування;

в) навіювання;

г) переконання;

д) маніпуляція;

г) свій варіант

4. Де найдоцільніше проводити допит неповнолітніх підозрюваних?

а) у кабінеті слідчого;

- б) в умовах, максимально наближених до повсякденних;
- в) свій варіант

Наведіть, будь ласка, коротке обґрунтування своєї відповіді

5. Коли найпродуктивніше проводити допит неповнолітніх підозрюваних, щоб досягнути максимальної повноти відтворення?

- а) одразу після затримання;
- б) відклавши в часі, враховуючи ремінісценцію (процес гальмування, що відбувається після сприйняття та робить початкове відтворення недостатньо продуктивним);
- в) свій варіант

6. Чи потрібно, на Вашу думку, враховувати побажання неповнолітнього підозрюваного під час призначення йому законного представника та при залученні захисника?

- а) так;
- б) ні;
- в) свій варіант

Наведіть, будь ласка, коротке обґрунтування своєї відповіді

7. Чи складаєте Ви письмовий план допиту неповнолітнього підозрюваного?

- а) так, детальний;
- б) так, схематичний;
- в) так, записую лише перелік питань, які необхідно буде з'ясувати;
- г) не складаю ніколи;
- д) свій варіант

8. Який спосіб виклику на допит неповнолітнього підозрюваного є найпоширенішим на практиці?

- а) через його батьків чи законних представників у телефонному режимі;
- б) через його батьків чи законних представників шляхом вручення їм повістки;
- в) минаючи батьків чи інших законних представників, особисто неповнолітньому (за яких обставин);
- г) свій варіант

9. З якою метою на практиці залучається педагог під час допиту неповнолітніх підозрюваних?

- а) допомогти слідчому встановити психологічний контакт, виробити правильну тактику проведення допиту;
- б) сформулювати запитання з урахуванням дитячої психіки;
- в) подолати замкнутість неповнолітнього допитуваного;
- г) засвідчити своїм підписом у протоколі правильність фіксації показань неповнолітніх підозрюваних;
- д) попередити зміну показань допитуваним у майбутньому;
- е) свій варіант

10. З якою метою на практиці залучається психолог під час допиту неповнолітніх підозрюваних?

- а) виявити психологічні причини і мотиви вчинення злочину неповнолітніми підозрюваними;
- б) допомогти слідчому виявити особливості характеру і поведінки підлітка, що зумовлені його фізичними і психічними формуваннями (гіперболізм, імпульсивність, наявність комплексів, схильність до фантазування, конформізм тощо);
- в) здійснити діагностику його психічного стану;
- г) визначити емоційно-вольові установки та мотиви злочинної поведінки;
- д) спрогнозувати можливу поведінку для встановлення психологічного контакту;
- е) створити уявний образ рівності учасників слідчої дії через модель «круглого столу»;
- є) захистити неповнолітнього від відкритого і прихованого психологічного тиску, який може чинити слідчий;
- ж) свій варіант

11. У якій формі на практиці найчастіше здійснюється допит неповнолітніх підозрюваних (за умови обрання варіанта а) прохання підкреслити наслідки, що найчастіше спричиняються конфліктними ситуаціями під час допитів неповнолітніх підозрюваних)?

- а) конфліктній (відмова від давання показань / давання завідомо неправдивих показань / навмисне умовчання про деякі факти / обмова);
 - б) неконфліктній.
- Наведіть, будь ласка, коротке обґрунтування своєї відповіді

12. У чому, на Вашу думку, полягає зміст поняття тактичного прийому?

- а) це рекомендація, що застосовується на розсуд слідчого;
- б) це найоптимальніший та найраціональніший для даної ситуації спосіб дії;

- в) це вплив на допитуваного з метою отримання максимально повної і достовірної інформації за найменшої затрати часу і нервової енергії;
- г) це найефективніший спосіб дії слідчого у конкретній ситуації;
- д) це доцільний та ефективний спосіб дії слідчого в певній ситуації, що ґрунтується на принципах законності, етичності, науковості, доступності, вибірковості та ефективності з урахуванням норм вікової психології і статевих особливостей з метою отримання повних і достовірних показань від неповнолітнього підозрюваного
- е) свій варіант

13. Які найбільш розповсюджені тактичні прийоми, що застосовуються слідчими у правоохоронній практиці саме під час допитів неповнолітніх підозрюваних у конфліктних ситуаціях?

- а) налаштування (встановлення емоційного контакту з допитуваним) ;
- б) «виклик»;
- в) усунення мотивів;
- г) пред'явлення доказів;
- ґ) використання слідчим позитивних рис особистості;
- д) скерування розмови у русло так званих «нейтральних інтересів»;
- е) припинення брехні;
- є) допит по другорядних обставинах розслідуваного злочину;
- ж) створення уявлення про поінформованість слідчого;
- з) створення враження у невідворотності викриття;
- и) постановка питань;
- і) викладання показань у формі вільної розповіді;
- ї) створення напруження;
- й) зняття напруження;
- к) використання різних темпів допиту;
- л) спостереження за поведінкою допитуваного та його психофізичними реакціями;
- м) деталізація показань;
- н) надання допомоги допитуваному у відновленні в пам'яті забутого;
- о) метод виявлення асоціацій;
- п) суміжність;
- р) схожість;
- с) контрастність;
- т) перифраза (повтор сказаного іншими словами);
- у) наглядність (зображення висловленого);
- ф) свій варіант

14. Які найбільш розповсюджені тактичні прийоми, що застосовуються слідчими у правоохоронній практиці саме під час допитів неповнолітніх підозрюваних у неконфліктних (кооперативних) ситуаціях?

- а) прийом налаштування (встановлення емоційного контакту з допитуваним);
- б) прийом «виклик»;
- в) усунення мотивів;
- г) пред'явлення доказів;
- ґ) використання слідчим позитивних рис особистості;
- д) скерування розмови у русло так званих «нейтральних інтересів»;
- е) припинення брехні;
- є) допит по другорядних обставинах розслідуваного злочину;
- ж) створення уявлення про поінформованість слідчого;
- з) створення враження у невідворотності викриття;
- и) постановка питань;
- і) викладання показань у формі вільної розповіді;
- ї) створення напруження;
- й) зняття напруження;
- к) використання різних темпів допиту;
- л) спостереження за поведінкою допитуваного та його психофізичними реакціями;
- м) деталізація показань;
- н) надання допомоги допитуваному у відновленні в пам'яті забутого;
- о) метод виявлення асоціацій;
- п) суміжність;
- р) схожість;
- с) контрастність;
- т) перифраза (повтор сказаного іншими словами);
- у) наглядність (зображення висловленого);
- ф) свій

варіант _____

15. Назвіть, будь ласка, які злочини найчастіше вчиняють неповнолітні?

Додаток Б

Зведені результати проведеного анкетування¹

Запитання	Варіанти відповідей	Відсоток від загальної кількості опитаних
1. Дані про респондента		
2. Який вид допитів неповнолітніх підозрюваних є найпродуктивнішим на практиці?	1. Первинний	76
	2. Додатковий	16
	3. Повторний	8
3. Які методи психологічного впливу може застосовувати слідчий під час допиту неповнолітніх підозрюваних?	1. Зараження	77
	2. Наслідування	9,7
	3. Навіювання	3,5
	4. Переконання	9,7
	5. Маніпуляція	0,9
	6. Свій варіант	13,3
4. Де найдоцільніше проводити допит неповнолітніх підозрюваних?	1. У кабінеті слідчого	73,5
	2. В умовах, максимально наближених до повсякденних	25,7
	3. Свій варіант	0,8
5. Коли найпродуктивніше проводити допит неповнолітніх підозрюваних, щоб досягнути максимальної	1. Одразу після затримання	84
	2. Відклавши в часі, враховуючи ремінісценцію (процес гальмування, що відбувається після сприйняття та робить початкове відтворення недостатньо продуктивним)	15

¹ Анкетування було проведено в 11 областях України – Вінницькій, Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Миколаївській, Полтавській, Тернопільській, Харківській, Херсонській, Черкаській областях та в м. Києві. У процесі анкетування опитано 220 респондентів, серед яких слідчі та старші слідчі. 38 з опитаних мають стаж у слідчих підрозділах до п'яти років; 78 респондентів – від п'яти до десяти років; 96 проанкетованих – від 11 до 15 років та лише вісім старших слідчих зі стажем роботи від 16 до 20 років. Більша частина опитаних слідчих є спеціально уповноваженими на здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх (про що було зазначено в супровідних листах).

повноти відтворення?	3. Свій варіант	1
6. Чи потрібно, на Вашу думку, враховувати побажання неповнолітнього підозрюваного під час призначення йому законного представника та при залученні захисника?	1. Так	88,5
	2. Ні	9,7
	3. Свій варіант	1,8
7. Чи складаєте Ви письмовий план допиту неповнолітнього підозрюваного?	1. Так, детальний	24,8
	2. Так, схематичний	23,8
	3. Так, записую лише перелік питань, які необхідно буде з'ясувати	43,4
	4. Не складаю ніколи	8
	5. Свій варіант	0
8. Який спосіб виклику на допит неповнолітнього підозрюваного є найпоширенішим на практиці?	1. Через його батьків чи законних представників у телефонному режимі	70,8
	2. Через його батьків чи законних представників шляхом вручення їм повістки	34,5
	3. Минаючи батьків чи інших законних представників, особисто неповнолітньому (за яких обставин)	0,9
	4. Свій варіант	0,9
9. З якою метою на практиці залучається педагог під час допиту неповнолітніх підозрюваних?	1. Допомогти слідчому встановити психологічний контакт, виробити правильну тактику проведення допиту	47
	2. Сформулювати запитання з урахуванням дитячої психіки	22
	3. Подолати замкнутість неповнолітнього допитуваного	33
	4. Засвідчити своїм підписом у протоколі правильність фіксації показань неповнолітніх підозрюваних	38
	5. Попередити зміну показань допитуваним у майбутньому	6
	6. Свій варіант	0

10. З якою метою на практиці залучається психолог під час допиту неповнолітніх підозрюваних?	1. Виявити психологічні причини і мотиви вчинення злочину неповнолітніми підозрюваними	39
	2. Допомоги слідчому виявити особливості характеру і поведінки підлітка, що зумовлені його фізичними і психічними формуваннями (гіперболізм, імпульсивність, наявність комплексів, схильність до фантазування, конформізм тощо)	54
	3. Здійснити діагностику його психічного стану	12,4
	4. Визначити емоційно-вольові установки та мотиви злочинної поведінки	13,3
	5. Спрогнозувати можливу поведінку для встановлення психологічного контакту	14,2
	6. Створити уявний образ рівності учасників слідчої дії через модель «круглого столу»	9,7
	7. Захистити неповнолітнього від відкритого і прихованого психологічного тиску, який може чинити слідчий	10,6
	8. Свій варіант	1,8
11. У якій формі на практиці найчастіше здійснюється допит неповнолітніх підозрюваних (за умови обрання варіанта а) прохання підкреслити наслідки, що найчастіше спричиняються конфліктними ситуаціями під час допитів неповнолітніх підозрюваних)?	1. Конфліктній (відмова від давання показань / давання завідомо неправдивих показань / навмисне умовчання про деякі факти / обмова)	69
	2. Неконфліктній	31
12. У чому, на Вашу думку, полягає зміст	1. Це рекомендація, що застосовується на розсуд слідчого	11,5

поняття тактичного прийому?	2. Це найоптимальніший та найраціональніший для даної ситуації спосіб дії	12,4
	3. Це вплив на допитуваного з метою отримання максимально повної і достовірної інформації за найменшої затрати часу і нервової енергії	16,8
	4. Це найефективніший спосіб дії слідчого у конкретній ситуації	11,5
	5. Це доцільний та ефективний спосіб дії слідчого в певній ситуації, що ґрунтується на принципах законності, етичності, науковості, доступності, вибірковості та ефективності з урахуванням норм вікової психології і статевих особливостей з метою отримання повних і достовірних показань від неповнолітнього підозрюваного	47,8
	6. Свій варіант	0
13. Які найбільш розповсюджені тактичні прийоми, що застосовуються слідчими у правоохоронній практиці саме під час допитів неповнолітніх підозрюваних у конфліктних ситуаціях?	1. Налаштування (встановлення емоційного контакту з допитуваним)	55
	2. «Виклик»	2,7
	3. Усунення мотивів	5,3
	4. Пред'явлення доказів	46
	5. Використання слідчим позитивних рис особистості	15,9
	6. Скерування розмови у русло так званих «нейтральних інтересів»	19,5
	7. Припинення брехні	14,2
	8. Допит по другорядних обставинах розслідуваного злочину	9,7
	9. Створення уявлення про поінформованість слідчого	32
	10. Створення враження у невідворотності викриття	15
	11. Постановка питань	24
	12. Викладання показань у формі вільної розповіді	26,5
	13. Створення напруження	4,4
	14. Зняття напруження	22
	15. Використання різних темпів	8,8

	допиту	
	16. Спостереження за поведінкою допитуваного та його психофізичними реакціями	28,3
	17. Деталізація показань	24,8
	18. Надання допомоги допитуваному у відновленні в пам'яті забутого	11,5
	19. Метод виявлення асоціацій	5,3
	20. Суміжність	1,8
	21. Схожість	4,4
	22. Контрастність	2,7
	23. Перифраза (повтор сказаного іншими словами)	13,3
	24. Наглядність (зображення висловленого)	7
	25. Свій варіант	0,9
14. Які найбільш розповсюджені тактичні прийоми, що застосовуються слідчими у правоохоронній практиці саме під час допитів неповнолітніх підозрюваних у неконфліктних (кооперативних) ситуаціях?	1. Налаштування (встановлення емоційного контакту з допитуваним)	38
	2. «Виклик»	3,5
	3. Усунення мотивів	7
	4. Пред'явлення доказів	33,6
	5. Використання слідчим позитивних рис особистості	19,5
	6. Скерування розмови у русло так званих «нейтральних інтересів»	15
	7. Припинення брехні	7
	8. Допит по другорядних обставинах розслідуваного злочину	8,8
	9. Створення уявлення про поінформованість слідчого	24
	10. Створення враження у невідворотності викриття	15
	11. Постановка питань	19,5
	12. Викладання показань у формі вільної розповіді	34,5
	13. Створення напруження	3,5
	14. Зняття напруження	14,2
	15. Використання різних темпів	8

	допиту	
	16. Спостереження за поведінкою допитуваного та його психофізичними реакціями	21,2
	17. Деталізація показань	29,2
	18. Надання допомоги допитуваному у відновленні в пам'яті забутого	16
	19. Метод виявлення асоціацій	7
	20. Суміжність	5,3
	21. Схожість	6,2
	22. Контрастність	3,5
	23. Перифраза (повтор сказаного іншими словами)	8,8
	24. Наглядність (зображення висловленого)	6,2
	25. Свій варіант	0,9

Додаток В

**МВС УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

вул. Городецька, 26, м. Львів, 79007
тел.: (0322) 782-507 факс: (0322) 331-119, 332-434
lvs@lvs.lviv.ua

29. 09-2016 № 3/3163

На № _____ від _____

Голові Комітету Верховної
Ради України з питань
законодавчого забезпечення
правоохоронної діяльності
Кожем'якіну А.А.

Шановний Андрію Анатолійовичу!

Направляємо Вам пропозиції щодо внесення змін та доповнень до Кримінального процесуального кодексу України, підготовлені старшим науковим співробітником відділу організації наукової роботи Львівського державного університету внутрішніх справ Процюк О.М. за результатами її дисертаційного дослідження на тему «Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного».

Заздалегідь будемо вдячні за повідомлення про те, що дані пропозиції прийняті до розгляду.

Додаток: пропозиції на 2 арк. в 1 прим.

З повагою
т.в.о. ректора

Р.І. Благута

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор

Львівського державного

університету внутрішніх справ

кандидат юридичних наук, доцент

полковник поліції

Р.І. Благута

2016

АКТ

14.06 2016

м. Львів

№ 26

Про впровадження результатів дисертації Процюк Олесь Миколаївни на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного» в освітній процес

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

- начальника відділу організації наукової роботи, кандидата юридичних наук, майора поліції Павлик Л.В.;
- начальника навчально-методичного відділу, кандидата юридичних наук, доцента полковника поліції Строцького Р.Є.;
- декана факультету № 1, кандидата юридичних наук, доцента полковника поліції Авраменка О.В.;
- завідувача кафедри кримінального процесу факультету № 1, кандидата юридичних наук, доцента підполковника поліції Хитри А.Я.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 вересня 2012 р. № 431 розглянула й узагальнила наукові праці Процюк Олесь Миколаївни за темою дисертації «Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного».

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Процюк О.М. Застосування методів психологічного впливу під час допиту неповнолітніх / О.М. Процюк // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 402 – 412.

2. Процюк О.Н. Характеристика допроса несовершеннолетнего подозреваемого: понятие, задачи и границы / О.Н. Процюк //

Международный научно-практический журнал «Государственный Советник», г. Воронеж, Российская Федерация. – 2014. – №1 (5). – С. 12 – 17.

3. Процюк О.М. Одночасна участь захисника і законного представника під час допиту – гарантія належної охорони прав та законних інтересів неповнолітнього підозрюваного / О.М. Процюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія: Юридичні науки, випуск 1, том 3. – Херсон. – 2014. – С. 182 – 188.

4. Процюк О.М. Визначення часу, місця та способу виклику на допит неповнолітніх підозрюваних – основні елементи підготовки до допиту / О.М. Процюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія: Юридичні науки, випуск 3, том 3. – Херсон. – 2014. – С. 193 – 198.

5. Процюк О.М. Тактичні прийоми під час проведення допиту неповнолітніх підозрюваних у конфліктній ситуації / О.М. Процюк // Науково-аналітичний журнал «Митна справа». – 2015. – № 1 (97) ч.2 кн.1. – С. 88–94.

6. Процюк О.М. Використання спеціальних психологічних знань під час допиту неповнолітніх підозрюваних / О.М. Процюк // Матеріали звітної наукової конференції факультету з підготовки слідчих (25 березня 2011 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 227 – 230.

7. Процюк О.М. Правомірні та неправомірні методи психологічного впливу на неповнолітнього під час проведення допиту / О.М. Процюк // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (30 вересня 2011 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 185–188.

8. Процюк О.М. Сутність поняття допиту неповнолітнього підозрюваного / О.М. Процюк // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (27 вересня 2013 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – С. 200–205.

9. Процюк О.М. «Подвійне представництво» інтересів неповнолітнього у кримінальному процесі / О.М. Процюк // Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції (19-20 вересня 2013 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – С. 339 – 344.

10. Процюк О.М. Видова характеристика допиту неповнолітнього підозрюваного / О.М. Процюк // Актуальні проблеми адміністративного та кримінального права і процесу: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (15 березня 2014 р.). – Донецьк: ООО «Цифровая типография», 2014. – С. 253 – 256.

11. Процюк О.М. Тактико-психологічні прийоми при проведенні допиту неповнолітнього підозрюваного у безконфліктній ситуації [Текст] /

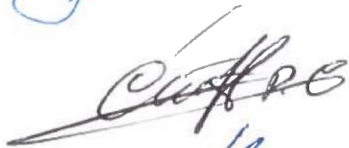
О. М. Процюк // Міжнародна науково-практична конференція «Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах» (м. Львів, 16 жовтня 2015 року Львівський державний університет внутрішніх справ).- Львів, 2015.- С. 206 - 207.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Процюк О.М. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації та запроваджені для використання в освітньому процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Криміналістика», «Кримінальний процес», «Доказування» і спеціальних курсів, а також у процесі підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, а також можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів, студентів та слухачів.

Члени комісії:

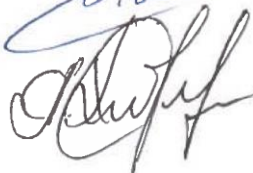
Л.В. Павлик

Р.Є. Строцький

О.В. Авраменко

А.Я. Хитра

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор
Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
професор

С.С. Чернявський

2016 р.

Акт

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Процюк Олесі Миколаївни
на тему: «Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту
неповнолітнього підозрюваного»
у науково-дослідну діяльність
Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: завідувача кафедри кримінального процесу, кандидата юридичних наук, доцента Рожної В.В. (голова комісії), заступника начальника відділу організації науково-дослідної роботи, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Калиновського О.В. та т.в.о. завідувача докторантури та аспірантури, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Мозоля С.А. склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Процюк Олесі Миколаївни на тему: «Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного» впроваджені у науково-дослідну діяльність академії.

1. Матеріали дисертаційного дослідження Процюк О.М. використовуються в науково-дослідній діяльності слухачами та курсантами з курсів «Кримінальний процес», «Управління підрозділами досудового слідства», «Судові та правоохоронні органи України», а також у рамках підвищення кваліфікації слідчих згідно з затвердженими МВС України навчальними програмами Національної академії внутрішніх справ.

2. Результати дисертаційного дослідження Процюк О.М. відображені у науково-дослідних матеріалах для курсантів, студентів, слухачів магістратури та аспірантів, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

- Процюк О.М. Застосування методів психологічного впливу під час допиту неповнолітніх / О.М. Процюк // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 402 – 412.

- Процюк О.Н. Характеристика допроса несовершеннолетнего подозреваемого: понятие, задачи и границы / О.Н. Процюк // Международный научно-практический журнал «Государственный Советник», г. Воронеж, Российская Федерация. – 2014. – №1 (5). – С. 12 – 17.

- Процюк О.М. Одночасна участь захисника і законного представника під час допиту – гарантія належної охорони прав та законних інтересів неповнолітнього підозрюваного / О.М.Процюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія: Юридичні науки, випуск 1, том 3. – Херсон. – 2014. – С. 182 – 188.

- Процюк О.М. Визначення часу, місця та способу виклику на допит неповнолітніх підозрюваних – основні елементи підготовки до допиту / О.М.Процюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія: Юридичні науки, випуск 3, том 3. – Херсон. – 2014. – С. 193 – 198.

- Процюк О.М. Тактичні прийоми під час проведення допиту неповнолітніх підозрюваних у конфліктній ситуації / О.М.Процюк // Науково-аналітичний журнал «Митна справа». – 2015. – № 1 (97) ч.2 кн.1. – С. 88–94.

- Процюк О.М. Використання спеціальних психологічних знань під час допиту неповнолітніх підозрюваних / О.М.Процюк // Матеріали звітної наукової конференції факультету з підготовки слідчих (25 березня 2011 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 227 – 230.

- Процюк О.М. Правомірні та неправомірні методи психологічного впливу на неповнолітнього під час проведення допиту / О.М. Процюк // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (30 вересня 2011 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 185–188.

- Процюк О.М. Сутність поняття допиту неповнолітнього підозрюваного / О.М. Процюк // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (27 вересня 2013 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – С. 200–205.

- Процюк О.М. «Подвійне представництво» інтересів неповнолітнього у кримінальному процесі / О.М. Процюк // Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції (19-20 вересня 2013 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – С. 339 – 344.

- Процюк О.М. Видова характеристика допиту неповнолітнього підозрюваного / О.М. Процюк // Актуальні проблеми адміністративного та кримінального права і процесу: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (15 березня 2014 р.). – Донецьк: ООО «Цифровая типография», 2014. – С. 253 – 256.

- Процюк О. М. Тактико-психологічні прийоми при проведенні допиту неповнолітнього підозрюваного у безконфліктній ситуації [Текст] / О. М. Процюк // Міжнародна науково-практична конференція «Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах» (м. Львів, 16 жовтня

2015 року Львівський державний університет внутрішніх справ).- Львів, 2015.- С. 206 - 207.

3. Зазначені праці підтвердили високий науково-теоретичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами підготовки та проведення усіх видів занять, а також були використані у науково-дослідній роботі профільних кафедр, наукових лабораторій та перемінного складу академії.

Голова комісії:

**Завідувач кафедри кримінального процесу,
кандидат юридичних наук, доцент**

В.В. Рожнова

Члени комісії:

**Заступник начальника відділу організації
науково-дослідної роботи,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник**

О.В. Калиновський

**Т.в.о. завідувача докторантури та аспірантури,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник**

С.А. Мозоль

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника
Головного управління Національної
поліції у Львівській області
полковник поліції

М.В. Самарчук

2016

АКТ

Про впровадження результатів дисертації Процюк Олеси Миколаївни на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного» у практичну діяльність

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

- заступника начальника відділу Слідчого управління Головного управління Національної поліції у Львівській області підполковника поліції Терещук Н.П.;
- старшого слідчого Слідчого управління Головного управління Національної поліції у Львівській області майора поліції Турчиняк В.В.

Комісія розглянула й узагальнила наукові праці Процюк Олеси Миколаївни за темою дисертації «Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного».

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Процюк О.М. Застосування методів психологічного впливу під час допиту неповнолітніх / О.М. Процюк // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 402 – 412.

2. Процюк О.Н. Характеристика допроса несовершеннолетнего подозреваемого: понятие, задачи и границы / О.Н. Процюк // Международный научно-практический журнал «Государственный Советник», г. Воронеж, Российская Федерация. – 2014. – №1 (5). – С. 12 – 17.

3. Процюк О.М. Одночасна участь захисника і законного представника під час допиту – гарантія належної охорони прав та законних інтересів неповнолітнього підозрюваного / О.М. Процюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія: Юридичні науки, випуск 1, том 3. – Херсон. – 2014. – С. 182 – 188.

4. Процюк О.М. Визначення часу, місця та способу виклику на допит неповнолітніх підозрюваних – основні елементи підготовки до допиту / О.М. Процюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник

наукових праць. Серія: Юридичні науки, випуск 3, том 3. – Херсон. – 2014. – С. 193 – 198.

5. Процюк О.М. Тактичні прийоми під час проведення допиту неповнолітніх підозрюваних у конфліктній ситуації / О.М. Процюк // Науково-аналітичний журнал «Митна справа». – 2015. – № 1 (97) ч.2 кн.1. – С. 88–94.

6. Процюк О.М. Використання спеціальних психологічних знань під час допиту неповнолітніх підозрюваних / О.М. Процюк // Матеріали звітної наукової конференції факультету з підготовки слідчих (25 березня 2011 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 227 – 230.

7. Процюк О.М. Правомірні та неправомірні методи психологічного впливу на неповнолітнього під час проведення допиту / О.М. Процюк // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (30 вересня 2011 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 185–188.

8. Процюк О.М. Сутність поняття допиту неповнолітнього підозрюваного / О.М. Процюк // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (27 вересня 2013 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – С. 200–205.

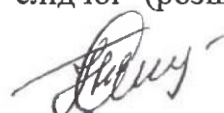
9. Процюк О.М. «Подвійне представництво» інтересів неповнолітнього у кримінальному процесі / О.М. Процюк // Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції (19-20 вересня 2013 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – С. 339 – 344.

10. Процюк О.М. Видова характеристика допиту неповнолітнього підозрюваного / О.М. Процюк // Актуальні проблеми адміністративного та кримінального права і процесу: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (15 березня 2014 р.). – Донецьк: ООО «Цифровая типография», 2014. – С. 253 – 256.

11. Процюк О. М. Тактико-психологічні прийоми при проведенні допиту неповнолітнього підозрюваного у безконфліктній ситуації [Текст] / О. М. Процюк // Міжнародна науково-практична конференція «Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах» (м. Львів, 16 жовтня 2015 року Львівський державний університет внутрішніх справ).- Львів, 2015.- С. 206 - 207.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Процюк О.М. містять практичні рекомендації та заслуговують на запровадження для використання у практичній діяльності слідчих підрозділів ГУ НП у Львівській області при проведенні слідчої (розшукової дії) за участі неповнолітніх підозрюваних.

Члени комісії:

 Н.П. Терещук
 В.В. Турчиняк